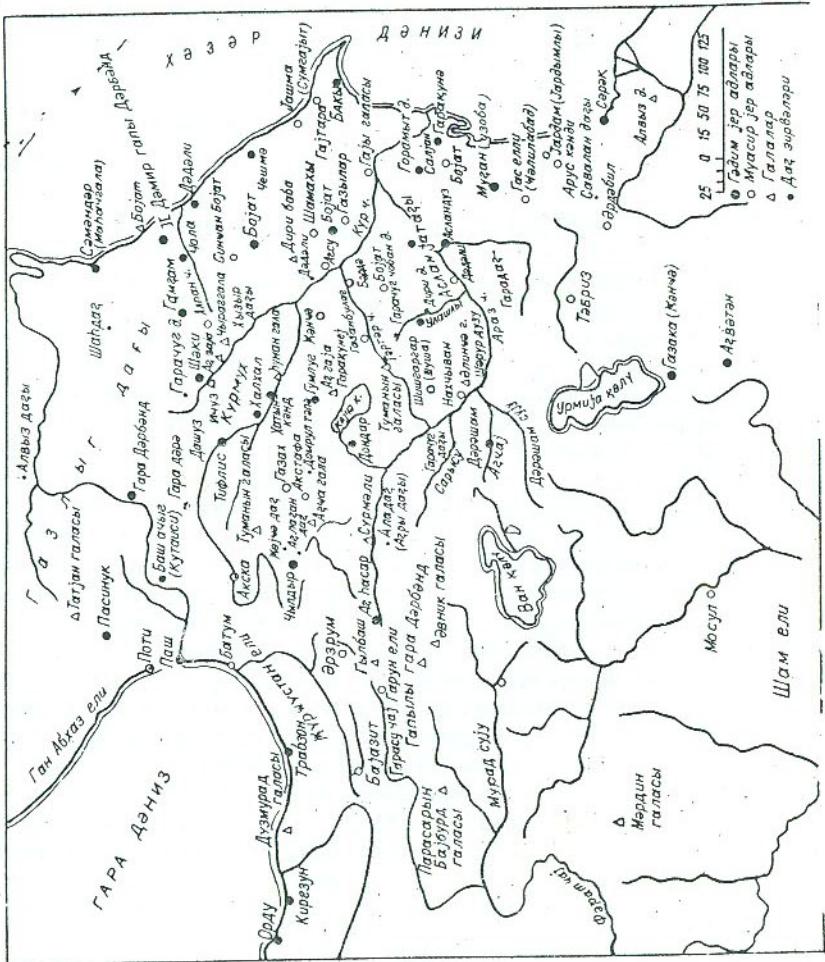

51.

Möge Lopey der xperimenten. vi-x cprjde

ЭЖДЭР ФӨРЗЭЛИ

Daða Þorgríð in Þóru

АЗЭРБАЙЧАН ДӨВЛЭТ НЭШРИЙДАСЫ
Бакы — 1989

Фэрзэли Эждэр.

Ф 61 Дэдэ Горгуд юрду. — Б.: Азэрнешр, 1989, с. 181 с.

Китабда Азэрбајҹан дилинин вә торлагынын узаг кечмишине, дүнијанин, һәјатын илкинә мурачиэт едилир, халгларын бир-биринә гоһумлугу, дил мұхтәлифлігінен сабабләри арашдырылып. Одун вә Сујиғи говорнараг бир јердә һәјаты, инсаны вә сезү жаratтығындан сөһбәт кедир, Дэдэ Горгуд юрдунун бир сырға јер, су вә инсан адларынын дахили мәммуну ачылып, белә чиддә мәссоләләриң өјрошилмәсендә илкни аташевәрлик, опунла бағлы улу огуз инамлары мүәләнфии вә охучуларын көмәјинә кәлир. Нәһајәт, китабда етимолокијанын бир елм кими әсас принципләри шәрһ еди-

Ф 0503020907—96
М-651-89 172—89

ISBN 5—552—00352—7

ББКС(Аз)2

© Азэрнешр, 1989

2

«Јазыја позу јохдур.»

Аталар сезү

СӘЗЛӘРИН ДӘ АЧАРЫ ВАР

Дүнијанын бир чох өлкәләриниң көзб долашмыш бөјүк рус алими вә этиографы Миклухо Маклај бир даһа сүбүт етменидир ки, иргиндән вә диннидән асылы олмајараг исисан һәр јердә инсанлыр, бүтүн халглар бәрабәрләр. Халгларын вайиц Умумбашәр, Умумиисан көкүнә бағлылығындан чох јазыб, чох дејибләр. Лакин бу елә мүгәддәс мөвзудур ки, она һәр ваҳт мурачиэт едилечәк. Биз дә һәмин мөвзужа үз тутаркән белә гәнаэтә кәлдик ки, мәсәләнин шәрһинә сөзләрни, һәм дә даһа чох беләд олдуғумуз түрк—огуз—Азэрбајҹан сөзләриниң бир гилеминин ачылмасындан башлајаг. Ахы, бу дилин елә сөзләри вар ки, заманын кечмишине гарышыбы, эн узаг чаглардан бу күпумүзә радио далгалары тәк кәлиб чатыр, бәзән һиссимиә, ағымыза «тохунур», санки һәзиң бир мең олуб үзүмүзү «сығаллајыр». Вә биз бу далға—сөзләримизи тутмаг үчүн ачар ахтарырыг. «Ачары» тапсылмајан сөзләр дә тута билмәдијимиз далгалар кимидир, ачары тапсылмајаңда һансы дилә мәнисуб олдугу билинмир.

Сон илләрдә республикамызда лүғәтләр, адлар, сөзләр вә с. нағында китаблар чыхыр, классикләримизин әсөрләринин сонуна да лүғәтләр әлавә едилир. Онларда һәиги алыма сөзләрлә јанаши, дилимизин бир сырға гәдим, доғма сөзләри дә еһтијаç олмадан, елми сүбүт кәтирилмәдән әрәб, фарс, латып, јунан, јәһуди вә с. дилләриң анд едилир. Һәр тәзә лүғәт јазан өзүндөн әvvәл јазылаллара тәнгиди нәзәрә бахмадан, ондан олдугу шәкилдә көчүрүр. Бәлкә бирисиң елә сөнни варлығыны даңыр, тарихинин үстүндән гәләм чәкир, опудамы көзүйүмулу көчүрмәлисән! Нә исә...

Маддәнич илкинә баш вурмаг үчүн атомуи белүүмэзси, иечө мия иллик еһкам габығынын парчаланмасы лазым көлди. Сөзләрин дә илкинә баш вурмаг үчүн илк ишанышлар дүијасынын бәрбәзокләрини бир аз да галдырмаг, Миғдән кәлән сајсыз ишыгларын мәнбәжинә иштәт салмаг, «материалы гәбул едән көрмә бучагыны бир дәфә дејишмәк» (К. Абдуллаев) лазымдыр. Ахы, елә сөз, ифадә вар ки, айрыча бир халгын јарадычылыгының мәһсүлүдүр, чанлы өсәридир. Ыэр бир сәнәткар кими, ыңор бир халгын да өз мүэллифлик үүгүгү вар вә о бу үүгү: даң ыстифадә етмәјә там һагъыдыр.

Азәрбајҹан халгынын дили, фолклору, тарихи әсрләр бөјүнчә истиглачылар тәрәфиндән гәсдән тәһриф енгилмишdir. Жалызыз Бөյүк Октjabр социалист ингилабы белә тәһрифләрә вә халгымызын башына кәтирилән миалы вә ичтимай үзүмә сон гојмушдур. Бу күн Азәрбајҹан тарихи, әдәбијатшүнаслығы, дилчилиji бүтүнлүкә умуми Совет тарихинин, әдәбијатшүнаслығынын вә дилчилијинин ајрылмаз тәркиб һиссесинә چеврилмишdir. Азәрбајҹан фолклорунун, ономастикасынын тәдгиги саһесинде республикамызыда кениш мигјасда иш көрүлдүр. СовИКП XXVII гурултајынын вә XIX Үмумиттифаг партия конфрансынын ирәли сүрдүйү јенидәнгурма вә ашкарлыг сијасәти мәдәни вә итгисади гуручулуугла јапашы, елми вә әдәби ахтарышлара да јени токан вермишdir.

Бу сәтирләrin мүэллифи сон илләрдә мәтбуатда «Дәдә Горгуд јурду», «Ахтарышлар, мұлаһизәләр», «Јурдумузу қәзә-қәзә» вә дикор башлыглар алтында дәрч етдириди жазыларында нә вахтса зорла, яхуд сәһвәл «өзекәләшдирилмиши» сөзләримиздән бир гисминин етимолокијасыны да ачмаг истәмишdir. Бу китабда да о, гарышысына тәгрибән белә бир мәгсәд гојуб. Дүнjaја марксист-леничи баҳышы рәһбәр тутараг, елми-мәнтиги методолокија өсасында Азәрбајҹан топонимләринин, һидронимләринин, бә’зи гәбилә, инсан вә предмет адларынын тарихи-чографи етимолокијасынын елми-кутләви шәрнини вермәјә вә Азәрбајҹан халгынын етнокенезисинин мүәјҗәнләшдирилмәси кими чох чәтин бир проблемин дә өсас дүйүн нәгтәләрини ачмаға чалышмышдыр. Мәһз белә чәтин проблемләрин һәллине чәнд едилән бир китабда бә’зи гүсурларын мејдана чыха билмәси тәбинидir. Бунупла әлагәдар мүэллифә өз фикирләрини жазыб көндәрәчәк јолдашлара әvvәлчәдән тәшәккүр едирик.

Китабын јазылмасында дәјәрли мәсләһәтләри илэ мүэллифә јахындан көмәк көстәрмиш Азәрбајҹан ССР ЕЛ-нын Низами адына Әдәбијат, Нәсими адына Диличилик, набелә Тарих институтларынын, С. М. Киров адына АДУ-нун филология, тарих вә журналистика факултәләринин, Азәрбајҹан Дөвләт Нәшријатынын әмәкдашларына да миннәтдарлығымызы билдиририк. Мүэллиф өз мұлаһизәләриндә јери кәлдикчә ССРИ Елмләр Академијасынын Шәргшүнаслыг, Әдәбијатшүнаслыг вә Диличилик, Җографија, Фәлсәфә, Астрономија, Педагогика институтларынын өсәрләринә, архив материалларына вә фолклора мурачиэт етмишdir.

«Ыэр дилин сирри о дилин өзүндәдир.»

Ә. Нәзаи

«АЗӘРБАЈЧАН» СӨЗҮНҮН ИШЫҒЫНДА

Республикамызын Дөвләт һимнинде Азәрбајҹан—«Одлар јурду» адландырылып. Җәнуби Азәрбајҹанла бирликдә бу улу торнаға та гәдим чағлардан мухтәлиф адлар верилсә дә, о, мәһз Одлар јурду вә Азәрбајҹан адлары илә таныныр. «Одлар јурду»—«Азәрбајҹан»ын ачмасыдыр вә ону тарихи-чографи мәзмунуну ифадә едири. Мә’лумдур ки, Азәрбајҹан торнағы башдан-башдан тәбни, јанаң газларын, одун, аловун мәскәнидир. Бу јурдун дағлары, дүзләри дә, мәһсүллү бағлары да ҹазибәдар олуб. Лакин бүтүн бунлар бу јурдун өсас әlametинин, јә’ни баш мәзмунунун бир нөв јарашығы, мәркәзин—«нүвә»нин әтрафында фырланап «електронлары»дыйр. Бу мә’нада демәк олар ки, онлар әлавә әlamәт, әлавә мәзмун кими өсас мәзмундан соңра кәлир. Әсас мәзмун исә јер алтындан чыхан тәбни одлардыр.

Ән гәдим сөзләрини јашы һаггында нә билирик? Лап јахын вахтларадәк бу тарихи 20 мин илдән чох һесаб етмирдиләр. Бир гәдәр соңра ону 50 мин иләдәк узаға чәкмәли олмушлар. Бу күн исә мә’лум олур ки, индики Авропа, Асија, Африка вә Америка гитәләриндә һәлә 100 мин ил әvvәл мухтәлиф тајфалар өз араларында ајры-ајры дилләрдә, јә’ни ыэр тајфа, халг өз дилиндә да-нышырмыш¹. 100 мин ил әvvәл Бөյүк Ајы бүрчү индики

1 J. A. Карпенко. Улдузлу көјүн адлары, М. 1985, сән. 31.

көрүмүндөн фәргли олараг мәһіз «ајы»ja охшајымын. Кечән 100000 ил әрзиндә бу мәшінүр улдуз топасы өз көрүмүнү—әламәтини хејли дәјишиши олса да, «Бөյүк Ајы» адьны 100000 ил әvvәl јашамыш халглардан «јадикар» сахламындыры. Ыңм дә бәлли олур ки, инсанлар жүз мин илләр әvvәl дә көрүб, дујуб, һисс етдикләри шејләрә вә һадисәләрә мәһіз әламәтләринә көрә адлар ве-рирмишләр.

Одлар јурдунуң ән илк сакинләри дә Јердәки одла көјдәки одун—(Құнәшин) «гоһумлуғуну» вә һәр икисинин «Таиры гүдрәтиндә» олдуғуны јәгни етдикләри ваҳтдан онлары ejini мәзмунда дүшүпмүш, онларда чохлу әламәтләр көшпегенни вә һөр әламетә дә айрыма ад вермисшләр. Вә һәр икى Од ески түркүн—азәрбајчанлынын мадди вә мәниәви һәјатына дахил олмушшур. Од—Мәзмун—Башланғыч—Көк олуб, онда ришә—сөзләр јарандыгча, мини бир гола айрылыб. Ришә—сөзләр тарихиң кешмәкешләриндә дәјишикликләрә уграсалар да, Од—Көк дәјишилмәз галыб. Вә Одлар јурдунуң ән илк сакинләринин мифик идеолокијасына, тапрысына, Јерин—Дүнијанын вә пәһајәт, онун түрк—огуз—азәрбајчанлы дөгулан күшесинин адьна чеврилиб. О ваҳтлар ки, бүтүн биликләрин баш мәнбәји—шифаһи дил јеничә јаранмаға башлајырды.

Оддан вә она нәрәстинидән, шианындаң өним Одуң әламәтләринин адлары дөгулмушшур вә һәр әламетин ады мәһіз Одуң өз ады кими дүшүпмүшшур. Одлар јурдунуң чохадлылығы да мәһіз одун чохәламәтлиниң дән дөгулмушшур. «ОД АНА»—Одлар јурдунуң—Азәрбајчаның ән улу ады олмушшур. Мат Маннас—Манна—Мунна, Магај—Мадај (Мидија), Аран (Арран), Албаг—Албак—Албан—Албанија, Атропат—Атропатен, Мугана—Муган, Бајкан—Бајлаканд (Бај ели, Бај—Бог—Танры шәһири),—Мил (Бејләган), Ширван, Горбај—Горбуј—Гобуј—Гобустан, Горбаг—Горбашишт—Гарабағ, Сак ана, Ар сак—Әр сак, Гаргар, Күрмүх—Күр Муғаны, Аспуана—Апишран—Апшерон—Абшерон, Ақдам—Ағдам—Јардам (Јардымлы), Тавр ана—Тавр изи (иси—ели)—Тәбриз вә с. «Од Ана»нын өвладлары кими она бағлы кичик јер адларыдыр. Онлары топту һалда өjrәнмәклә Од анатын—«Азәрбајчап»ын етимолокијасыны ачмаг мүмкүндүр. Елми практика көстәрир ки, биртәрәфли тәһлилии пәтичәси дә биртәрәфли ола биләр.

АТРОПАТЕН Җәнуби Азәрбајчаның гәдим адларын-

даңдыр. Бә'зи мәнбәләрдә Кичик Мадај (Мидија) сәркәрдәси Атропатын адындаң ярандығы билдирилүр¹. Әслиндә һәмин сәркәрдә өз адьны Вәтәнишин—Атропатенни адында алмышшыр. Бу күп дә Азәрбајчан, Араз, Хәзэр, Қәңе вә с. адлы шәхсләрә раст қәлинир. VII—IX әсрләрдә Азәрбајчаны Бабәкин вәтәни кими Азәрбајбәкан да адландырмушшлар². Ерадан әvvәлки IV әсрдә јашамыш Атропат, дөврүнүн узагкөрән дөвләт хадимләриндән олмушшур. О, македонијалы Искәндәр кими дүнија фатеһи илә сон дәрәчә чевик һәрәкәт едиб. Белә ки, нә Искәндәрин габағында гачмагла Иран шаһы Дара кими өзүнү алчалдыб, нә дә әлкәсшин Искәндәр гошунлары тәрәфиндән дагыдымасына имкан вериб. Лап әvvәлдән өзүнү Искәндәрә дост кими көстәриб. Диңәр тәрәффәдән Атропатын Искәндәрин тәрәфиндә Дарайа гарышы вурушмасы онун өз торнағыны праңлыларын әлиндә көрмәк истәмәмәсниң ирәли қәлмишdir. Тарихдән бәллидир ки, Астиаг Мадајын ахырынчы чары олуб. Иранлылар ону таҳтдан салыб һакимијәтинә јијәләнибләр. Атропат бир огуз—маг—маг аналы—мадајлы—азәрбајчанлы кими буну унуда билмәзди. О, Дарайа асылылығындан гурттармага фүрсәт қәздири бир заманда Искәндәр кими бир фатеһ мејдана чыхыр. Искәндәр Дарадан јунанлыларын, Атропат исә мадајлыларын—огузларын, З. Іамполскиниң гејд етдији гәдим **Манна—Мидија** сакинләри түркеләри—туруккиләри—түркләри³ һајыфыны чыхырды. Бу да Искәндәрлә Атропаты һарадаса кизли телләрлә бирләшдирирди. Дарайа гарышы дәјүшләрдә Шимали Азәрбајчандан—Албанијадан қәлмиш оғузиллиләр: саклар,—каслар (каспиләр), баклар—бәјләр, һунтуркләр вә диңәр албанлар—албанијалылар да иштирак едирдиләр.

Бунунла әлагәдар хатырладаг ки, мәшінүр Совет алими З. И. Іамполски гәдим Азәрбајчаның һәм Шималинда, һәм дә Җәнубунда јашајан јерли түркдиллиләрә бағлы үч етноними мисал кәтирир. «Түркө» (јәгни ки, «Түрүх» вә «Турукки» онун вариантларыдыр), кетаријләр (кетурлар) вә «марлар». О, даһа сопра јазыр ки, Плиниј Шимали Гафгазы тәсвир едәркән, мидијалыларын нәсил-

¹ Азәрбајчан тарихи. I ч., 1958, сән. 56.

² А. А. Бакыханов. Құлустани-Ирәм, Бакы, 1951, сән. 21.

³ З. Іамполски. Атропатена во Албанијадын гәдим әналини ejini адлы олмасы масәләсина даир. ЕА Тарих вә фәлсәфә институтуның әсөрләри. IV ч., Бакы, 1954, сән. 106.

ләри һесаб едилән сарматларла јашашы чох кениш ја-
јылмыш «туркеләр»ин дә адыйны чәкир. Шимали Гафгаз-
да «турке» (туркаje) ләрдән Помиониј Мела да сөһбәт
ачыр (јенә орада). Гәдим Урарту Калагаран јазыларын-
да **ТУРУ** вилајәти хатырланып ки, о да јэ'гиндир ки,
Азәрбајчан әразисинде олуб. Бу вилајәтин әналиси туру-
хиләр адланыбы. Ерадан әввәлки XIV әсрдә Үрмија көлү
районунда туруккиләр јашајыб. Бу факт мәшһүр совет
алими И. М. Дјаконовун диггәтини чәлб етмишdir¹.
З. Јамполеки дә һәмми факты шәрһ едәрәк билдирир ки,
һәмми туруккиләр һәм дә Албанијада вә Атропатендә ја-
шајаң туркләр (турухиләр вә туруккиләр) олмунилар.

Нәһајәт, белә бир тарихи мисал. Франсызы антропо-
логу Е. Т. Іamu Дијал даглары рајонундаки Шејх-Хан
гаја релјеф тәсвириндәki иисан сурәттин антропологи
типини бу күп—XX әсрдә јашајан бә'зи гарабағлы азәр-
бајчанлыларын антропологи көрүмүнә уйгун кәлдијини
сөјләмишdir. Һәмми факты шәрһ едән И. М. Дјаконов
Мидија әразисинде, Һәмәдан (Екбатан—Ағвәтән.—
Ә. Ф.) јахынылыгындан тапылан вә ерадан әввәлки III
миниллијә анд едилән саггаллы кини (шәһ) һејкәлиниин
дә мәһіз белә бир антропологи типе, антропологи көрүмә
малик олдуғуну сөјләјир². Тәбин ки, бу чур фактларын
да үстүндән сүкутла кечмәк олмаз.

Јеңә дә З. И. Јамполски «Азәрбајчан әразисинде ст-
покенетик фасиләсизлик» мәгаләсендә јазыр ки, Азәрбај-
чан халгынын мәниәни проблемини тәркибиндә Азәр-
бајчан әразисинде стпокенетик фасиләсизлик соң дәрәчә
әһәмийјәтли мәсәләдир. «Биз стпокенетик иинкишафын
фасиләсизлијини өјрәнәркән әнали чохлуғу принципини
ишиләтмишик. Бу принцип көрә кәлмәләр азлыг тәшкىл
едирсә, мұасир әнали гәдим әналини иәсли һесаб олу-
нур... И. П. Петрушевски јазыр ки, XV әсрә гәдәр өлкәдә
(јә'ни Азәрбајчанда.—Ә. Ф.) мәскән салан кәлмәләр
Азәрбајчан әналиси тәрәфиндән ассимилијасия олумуш-
дур». Бу факт көстәрир ки, кәлмәләр азәрбајчанлылары—
огузлары—туркләри дејил, азәрбајчанлылар кәлмә-
ләри азәрбајчанлылашдырыш—туркләшдиришләр.

«Демәк олар ки, гәдим заманлардан та XVIII әсрә
тәдәр, тәгрибән 3000 ил әрзинде Азәрбајчана һүчүм ет-

¹ Бах: И. М. Дјаконов. Ассировавиленские источники по истории Урарту. Вестник Древней истории. 1951, № 2, с. 266; 326.

² И. М. Дјаконов. Мидија әразиси ибтидан ичма дөврүндә. Тарих вә фәлсәфә институтунун әсөрләри. V ч., 1954, с. 26.

миш бүтүн тајфалар бурада азлыг тәшкىл етмиш вә буна
көрә дә Азәрбајчан әразисинде стпокенетик иинкишафын
иә эсас үстүнлүк тәшкىл едән көвдәсими гырмыш, иә дә
формасыны дәјишидир билмишdir. Буна көрә мұасир
азәрбајчанлылары вә Азәрбајчанын дикәр көклү сакин-
ләрини Мидија (Мадај.—Ә. Ф.), Атропатен вә Албанија-
нын гәдим јерли әналисенини пәсилләри һесаб етмәјә һөр
чур әсас вардыр¹.

Әлбәттә, мәгсәдимиз гәдим Азәрбајчан, о чүмләдән
Атропатен әналисенини оғуздилли—туркдилли олмалары
наггында кениш сөһбәт ачмаг дејил. Бу барәдә мәнбәләр-
дә кифајәт гәдәр мә'лumat вар. Сөркәрдә Атропатын
биографијасы илә дә ишнимиз јохдур. Бизи «Атропат» вә
«Атропатен» сөзләри марагланырыр. Гәдим азәрбајчан-
лылар оду һәм дә Од—Ад—Адр—Азр—Атр—Азәр—
Зәр—Az—Ар—Нар—Нур—Уз—Үз—Руз вә с. дә адлан-
дырыблар. Вә бүтүн бүнлар Одун кәшф едилән әламәт-
ләри илә бағлы олуб. «Атропат»—(Атропат ана—Шәһ-
рәтли, уча Од ана!) вә «Атропат»—«Шәһрәтли Од сәр-
кәрдәсн»—«Од шаһ»—«Од бәј» мәзмуну илә мәһіз Одун
мисал кәтирилән «АЗр» («АЗәр!»)—Адр—Атр компонент-
ләри әсасында мејдана кәлиб.

«Атропат» («Атропатена») јер, дөвләт вә сәркәрдә
адыны бу күпәдәк өзүндә јашадан јер адларымыздан
бири **ОРДУБАДДЫР**. Арашырмамыз көстәрир ки, бу-
рада сөһбәт күман едилдији кими, садәчә орду (гошун)
бадындан—учалыгындан јох, билаваси то «Од учалы-
гы»ндан кедир. Йа'ни: Одбад—Отбад, Атбад, Ортбад—
Орд(y)ат—Отрапад—Атррапад—Атропат кими бир иинки-
шаф јолу кечмеш вә билдијимиз «Ордубад» шәклиндә
тарихә дүшмүшдүр. Хатырладаг ки, айрыча «орду» сөзү
дә мәһіз орд—орт—од мәзмунуидан төрәмишdir. Араш-
ырмамыз көстәрир ки, «ЭРДЭБИЛ» шәһәримизин ады
да «Атропат» көклүдүр, «артбил» мәзмуну дашишыр.
«Бил» әски түрк—Азәрбајчан дилиндә «шәфа верән от-
битки», «арт» исә һәрәкәт едән, јарадан оддур. Беләдә
«Артбил»—«Эрдэбил»—«Шәфалы од јерн»дир.

Оду сөндүрмәк, көнара тулламаг, ахшам чафы евдән
од вермәк гәдим оғузларда күнаң сајылыб. Бу күп дә
кәндләримиздә һәмми улу адэтиң изләринә раст кәлмәк
олур. Оду горумаг учун һәр обада од кешикчиләри, го-
ругчулары айрылырды. Сонралар од горумаг пешәјә, ти-

¹ Бах: Вопросы истории Кафказској Албании. Бакы, 1962, с. 41—43.

тула чеврилиб. Бело адамлары һөрмәтлә Атырбан—Од горугчусу адландырыблар. Бу просес Илкин одсевәрли-јин формалашараг, иңајәт, Одсевәрлик адлы дини дүн-јакөрүшүнө чеврилмәсini гәдәр давам едиб. Одсевәрлик дини илкин одсевәрлик бахышларынын јетирмәси олмуш-дур. ЗЭРДҮШТҮН «АВЕСТА»СЫ да илкин одсевәрлик-дән өзүнә гәдәрки билгиләри, эфсанә вә рәвајтләри, мадди варлыға бәсләнән инамлары, дүијанын, һәјатын икни тәбиәтә малик ванидлийини, јахши јашамаг вә јах-ни иисан олмагын ибтидан приисниләрини вә с. бир мәчраја јөпәлтмиш вә мәһз онларын өсасында доғулмуш-дур. «Авеста»нын мәһз Азәрбајҹап мүһитинде. Азәрбај-ҹан ичтиман фикрини мәһсулу кими дүијаја кәлмәсни-дән дәрслик китабларында этрафлы язылыб. Мәшінур совет авесташұасы А. О. Маковелскиин «Авеста» ки-табы, филолокија елмләри доктору Г. Кәндлини ««Авес-та», Зәрдүшт, Азәрбајҹан» әсәри вә дикәр мүәллифләреи бу саңәдә лајигли елми гијмәтә малик китаблары вә мә-галәләри вар.

Арашдырычылар Зэрдүштүн азәрбајчанлы олдуғуну төсөллөйрлөр. Опун Мадај шаһы Астиагын гыз нөвәси олуб, Арапта—гәдім Азәрбајчаның нұвәсиндә, Муғанда, Урмија көлү, Тәбріз вә Савалан дагы һәндәвәрпиндә дөгулдуғуну, һәм дә Бакы јахынлығында тә'лим алдығыны вә өз улу китабы «Авеста»ның да гаталарының чохуну һәммин әразиләрдә јаздығыны вә с. билдирилрәр. Соңрап лар Зэрдүштүн Орта Асија жетдијини, нәһајет, женидән Җәнуби Азәрбајчана гајыдыб өмрүнүн ахырына дәк өз Вәтәниндә јашадығыны, сохлу оғул-ушаг саһиби олдуғуны вә 77 ил өмүр сүрдүјүү дә гејд едиirlәр¹. Чок күманки, Зэрдүшт бу улу бабамызын илк ады јох, одесекорлијиң јајмасы илә әлагәдар гәбул етдији титулу, рүтбәсі имин. Тарихдә јашамыш Зэрдүшт шаир вә бејүк вәтәнпәрвәр иди. «Әсрләрдән бәри Зэрдүшт вә Азәрбајчан сезләри биркә ишләпмиш, тарих бојунча Зэрдүштүн Азәрбајчан ичәриенидән чыхмасындан данышылмышдыр». Зэрдүшт «Азәрбајчаның мәшнүрларының мәшнүру», «Авеста»ның ән әски болмәсиппин мүәллифидир (Г. Кәндли.) «Дөгрүсу одур ки, Зэрдүшт Азәрбајчандандыр². (Әбу Рейhan Бируни).

¹ Г. Кандли. ««Авеста», Зардунт, Азэрбајҹан». Азәрб. ССР ЕА хәбәрләри. 1979, № 1, сөн. 37—42. Э. Сәфәрли, Х. Юсифов. Гадим во орта эсләр Азәрбајҹан. Эջмәннәти, Бакы, 1982, сөн. 16. Гадим во орта эсләр Азәрбајҹан. сөн. 38.

² Г. Кәпдлү. Көстәрйлән әсәр, сәх. 38.

Зэр—одуң эн кичик зэррэсидир. Гызыл да од зэррэсий кими «эн гијмэтли» несаб едилэрэк, юм дэ «Зэр» адлан-дырылмышдыр. «ҮШТ»—«Иштар»—Күнэш, ёердэ исэ «Күнэш маддэсн», «од материалы» кими «таш» (даш)—«ашт»—«ишт»—«үшт» мэзмуну дашымышдыр. Бу компонентлэрдэн јараимыш «Зэрдүүшт» дэ мэхэз эн парлаг, эн гијмэтли даш—«Гызыл даш» мэнасында сэслэн-мишдир.

Ерадан әввәлки VIII әсерин ахырларында индикى Җәпүби Азәрбајҹан әразисине қолиб онун бир һиссәсендә мәскүнлашан фарсдили гәбиләләр јерли (оғуз—түрк) гәбигләләрдән одсевәрлик адәтләрини, опларын од ва су илә бағлы инамларыны, һәр икى инамын ифадәчиси олан сөzlәри дә гәбул етмешләр. Өз дөврү үчүн бир сырға мүтәрәгги чөһәтләриң җөрә одсевәрлиji башга халгларын (о чүмләдән һиндилләри бир һиссәсинин дә) гәбул етдији елмә мә'лумдур¹.

Азэрбајҹан алими Һәсән Зәринәзадә фарс дилиндә Азэрбајҹан сөzlәrinin варлығыны сүбүт едән гијмәтли бир китаб јазмагла бу саһәдә һәкм сурән еһкамчылыға сон гојмуш олду. Лакин Һ. Зәринәзадә јалныз мәһдуд бир дөврдә—Х—XI әсрләрдә Азэрбајҹан дилиндән фарс дилинә кечән сөzlәri, һәм дә өзүүн е'тираф етдији кими, онларын бир гисмини тооплаја билмишdir. Совет алими Ж. Б. Логашова бу фикирдәдир ки, «Азэр» сөzү атәши-рәстликлә әлагәдәр јараныбы². Бу исә гејд етдијимиз кими, фарс диллilәrin Азэрбајҹанын Җәнубунда көрүн-дүкләри чағлардан чох-чох әvvәлә тәсадүф едир.

Муса Гағапташунун мәшиүр «Албан тарихи»ндә раст көлдијимиз «JEP» мә'насында шәрһ едиляп «ЗЕР»³ сөзү Зердүшт вә Азэр адларының «зәр» компоненти илә ejин мәзмұна маликдір. Демәли, ибтидан азәрбајчанлы зер-зәр дедикдә hәм «од», hәм дә «одлу торпаг» дүшүнмүштүр. Дилемиздә бу күи дә нишләнәп әрз (аг)—јер мәһсүлу—од мәһсүлу, зир (зәмн) —јер алты, әр(а) з/и, әрз(рум) —рум јери кими сөзләрдә дә «зәр»ни «Jep» мәзмұнунун шаһиди олурug.

Фикримизчә, Азәрбајҹан сөзү үч әсас компонентдән ибарәтдир: азәр, бај, чан. Азәр өзү дә икى һиссәје—а вә

¹ А. О. Маковелски. «Авеста». Бакы, 1960; Ф. Эфандиев, Т. Начыев. «Авеста»дан бу күнәдәк. Бакы, 1982, сәх. 3.

Бах: Ономастика Востока. Москва, 1980, с. 17.
М. Н. Ульянова

³ М. Кагангатватски. Историја страна Афванг. СПБ. 1861, с. 22.

зэр, аз вэ эр, од—ад вэ эр һиссөләринэ айрылыр. Азэр—Од киниси, инсаны, һәрәкәт едән од демәкдир. Үлү оғуз бүтүн јери зэр-зэр, ј'ни Күнәш одунуп—мүгәддәс одун нұмајәндеси һесаб етмишdir. Вә зэр-зэр башлағычыны сәма одундан алдығы үчүн дә мүгәддәслик, танрылыг маһијәти газанмышдыр. Демәк, «Азэр»дә Қөј оду Jер оду илә.govушмушдур. ОДЛАР ЙУРДУ дејиләндә бәлкә дә онда Jер оду илә Қөј одунун.govушмасы нәзәрә кәлмишdir. Азэрбајчаны иккичи компоненти «Атропатен»дә пат «Адәрбадаган»да бад-бајдыр. «Атыр-бан»дакы бан нә ваҳтса ону өвәз едиб.

«Азэрбајчаны» чан компоненти күп сөзүндән докулан ган мәзмунуладыр. Демәли, Азэрбајчан вайиц бир бәдән кими дүшүпүлмүшдүр. Бунуила жанаши, «Азэрбајчан»ын өп илк варианты өски оғузун улу од вэ су инамында жарымыш танры вэ ана сөзләри илә багланарағ од ана—аз ана шәклиндә сәсләнишdir. Вә бу анатын гојиу јердә һәјатын өсас әламәтнин өкө етдиရәи бағ олуб. (Буну бир гәдәр соңра шөрһи едәчәйик). Демәли, битки өртүйүнә—јашыллыга көрә од ана Одбағ ана, гојиуда дүнјаја көз ачан илк сакинләринт тәмсил етдијине көрә Одәрбағ ана шәклиндә сәсләниб. Одәрин Озэр—Азэр вариантыны билирик. Айдын олур ки, Одәрбағ ана нәһајәт, Азэрбағ анаја чеврилиб. Одан АЗӘРБАҒЫСТАН мәзмунлу АЗӘРБАГЛНА—АЗӘРБАГКЛН—АЗӘРБАҒГАН—АЗӘРБАГЧАН, нәһајәт, Азэрбајчан варианtlары да жараныбы.

Бә'зи арашдырычылар Азэрбајчан сөзүнүн бир сыра гәдим мәнбәләрдә, о сыралан Орхон-Женисеj китабәләриндә раст кәлинән вэ халг мә'насында изаһ едилән «Азлар—Аслар»ла бағылышыны да ирәли сүрүрләр. Бу барәдә Р. Гурбановун, мәшһүр мифолог М. Сеидовун, Т. Һачыевин, Е. Элибәјзадәнин, ликәр арашдырычыларын да мараглы ахтарышлары вар. Гафгазшунас И. Шопен (XIX əср) «Азлар»дан Асијада чох кениш јајымыш өн гәдим халг кими бәһс етмиш вэ Асија гитә адыйнан да һәмин халгын—азларын адыйндан жарандығыны сөјләмишdir¹. Үмумијәтлә, Аз—ас халг (тајфа) адыйнан Азэрбајчан сөзү илә багылышы нағында ирәли сүрүлән фикирлөр дә аглабатаңдыр. Вә бизим фикримиз чә «аз»—«ас» халг ады «Азэрбајчан» сөзүнүн өн гәдим вариантларындакы атр—адр—азр компонентләриндән

¹ И. Шопен. Гафгаз. СПБ. 1840, с. 133.

жараныб вэ демәли, од мәзмуну дашијыр. Азэрбајчан сөзүнүн гәдимлијини Американын Метрополитен музейнде сахланылан Шәргин өн гәдим хәритәсindән дә билмәк олур!

«Елм жалызы еңкам өлдүкдән соңра башланыр».

Галилеj.

АДӘМ ВӘ ҢӘВВА— ДҮНЈАНЫ ОД ВӘ СУ БАШЛАНГЫЧЫ

Азэрбајчан сөзү халгымызын улу од инамы илә жапашы, һәм дә улу су инамы илә дә бағлыдыр. Вә бу икili инам тәкчә Азэрбајчан торпағынын дејил, үмумијәтлә, дүнјанын, јердә вэ сәмада (!) һәјатын жарымасыны экспетдиришdir. Тәбii ки, ууларымыз өзләrinи башта гәбилә вэ тајфалардан, торлагларыны да башта торлаглардан тәчрил олуимуш шәкилдә дүшүпмәјибләр. Оилар бүтүн дүнјаны—индики мә'нада Jер күрәсиин Күнәшин одундан жарымыш сапыблар. Әлбеттә, ибтидаи азэрбајчанлы да жаранышын сәбәбини «танры гүдрәтиндә» көрүб. Лакин онун танрысы (танрылары) хәјали, көрүмәз дејипди. Бүтүн сонракы танрылардан мәһз көрүнән, мадди варлыг олмасы илә фәргәләнирди. Опуг танрылары Күнәшин, Одун, Сујуи вэ Сәманин өзү иди. Буна көрә дә о, жаранышын сәбәбіндән чох, һазыр иетичә илә марглапыб. «Нә үчүн олуб»а јох, «иначе олуб»а чаваб кәзизб. Белә иетичәјә кәлиб ки, Jер Күнәшин һансы шәкилдәсә әлавәсидир. Ибтидан оғуз дүнјаны фәһмлә кәшф едирди. Ңәјатын Од вэ Су башлангычыны да о, мушанидә етдији мадди әламәтләрә өсасән кәшф етмишди. Ңәмин кәшф һәм дә Jердә вэ бүтүн кайнатда үзви аләмдән әvvәлки һәјатын кәшфи олуб. Jә'ни өп узаг чаңларда Каинат Jерсиз, Күнәшсиз вэ улдузларсыз, илк тоз думаны һалында мөвчуд оланда да «Гејри-үзви аләмин бәттинндә» һәјатын изләри, һәјаты жарадан компонентләр мөвчуд олуб. Бу исә маддә вэ һәрәкәтин изләри—башлангыч имиш. Арашдырмамыз көстәрир ки, һәјатын Од вэ Су башлангычы да һәмин илкни башланғында тәзәнүр едиб. Бәс, бу БАШЛАНГЫЧ иәдән ибартедир?

Эски оғуз—түрк дүнјаны икili дүшүпмүшдүр: од вэ

¹ «Елм вэ һәјат» журналы, 1985, № 7, сәh. 17.

су, ишыг вә зүлмәт, исти вә сојуг, тәзә вә көһнә, хејир вә шәр, һәјат вә өлүм. Чох-чох сонралар елм буна өз әлавәсими вериб: мусбәт вә мәнфи (мусбәт јүк вә мәнфи јүк). Арашдырмамыз көстәрир ки, јердә галаң бүтүн тәрәфләр, Јердә вә Сәмадакы бүтүн предметләр, Заманын һәрәкәти дә (кечә-күндүз өлчүсү илә) һәмин икилик арасында «бөлүнмүшдүр». Белә фикир мөвчүддүр ки, мутләг яхши вә мутләг пис (мутләг исти вә мутләг сојуг) јохдур, нисбәтән яхши вә нисбәтән пис вар. Ё'ни һәр шејдә икилик вар. Магнит парчасы сантиметрии миндә бири гәдәр кичилдиләндә дә икили—ики гүтблү олары галыр. Елм дә өјрәдири ки, тәкчә Јер, Күнәш вә бизим Галактикасын дејил, бүтүн учсуз Каинат милјарларла улдуз дүнjalары илә бирликдә көзлә көрүнәси мүмкүн олмајан, әлчәтмаз, үнјетмәз гүтбләрә малик вәнид магнит хәттинин әтраfyында әбәди һәрәкәтдәдир. Ё'ни бүтүн Каинат мутләг вәниддир, бүтөвдүр, һәм дә әзәлдән икили тәбиәтә маликдир вә әбәди һәрәкәтдә—јениләшмәкдә, јаранмагдадыр. Даим јаранмагда олмасы—Каинатын әбәди ганунларындандыр. Ибтидан оғуз бу ганундан һәр нечә хәбәрсиз олса да, өз улу Од вә Су инамы илә онун икили хасијәтини анлаја билмиши. О, һәмин «хасијәти» өңчә Јерин өзүндө мүшәнидә едиб. О, дүшүнүб ки, Күнәшдән јаранмыш Јер ики әсас һиссәдән: Јер вә Торпагдан ибарәтдир. Јер, әски оғуза бәлли дүнjanын һамасы олмагла, онун јозумуна көрә бүтөв һалда оддур, торпаг исә һәмин одун—Јерин бир һиссәси: үст гаты, суду, биткили вә һавалы өртујүдүр. Бир сыра халгларын дилиндә бу күн дә «Јер» вә «Торпаг» әслиндә бир сөздән ибарәтдир. Мәсәлән, рус дилиндә «землja моja» вә «земноj шар» сөзләри Азәрбајҹан дилиндә «мәним торпағым» вә «Јер шары» кими тәләффүз олуңур. Азәрбајҹанлы «јер шары», «јер күрәси» әвәзинә «торпаг шары», «торпаг күрәси» ишләтмір.

Һәр бир ағачын мејвәси мутләг һәмин ағачын өз ады илә адланыр. Мәсәлән, алма ағачынын мејвәсинә армуд, армудун мејвәсинә килас, киласың мејвәсинә алча вә с. дејилмир. Бәс одун «мејвәси» оддан башга нә адлана биләрди! Арашдырмамыз көстәрир ки, одун ады онун бүтүн «мејвәләриндә» өз әксини таимышдыр. Одун адларындан икисини јадымыза салаг: ОД, ад аз, азр, ар, уз, үз, өз; ОТР—атр, атыр, адр, антр, АНТЫР, АНДЫР—ТАНЫР—ТАНРЫ вә с. «ОД»дан Одам—Адам—Адәм, А(j)дам—А(j)там—Ај-атам, ј'ни «оддан доғуланам»,

одун төрәмәсијәм, өзүјәм! ОТР-дан ОТРОП—Атроп (Антроп) ј'ни торпаг—адам, торпаг адамы јаранмышдыр. Биринчиләр «Јер»и—Одун билавасите өзүнү, икинчиләр «Торпағы»—Јерин—Одун үст гатыны экс етдирир. Демәк, биринчи—Одам—Адам—Адәм «Од ағачы»нын илк мејвәси, дүнjanын «илк инсаны», һәјатын илк Од—әр—киши башланғычыдыр. Одун илк «дүшүнән мејвәси» бәшәр иәслинин илк үмуми ады тәк мејдана кәлмиш Одамы—Адәми дин конкрет бир шәхсин—«илк пејәмбәр»—ин адына чевирмишди.

Гәjd едәк ки, «Адәм»ин әм-ам компоненти јалныз чох-чох сонралар мәңсубијәт шәкилчиси ролуна чыхыш етмәјә башламышдыр. Ё'ни бу артыг дилләрин формалашмaga башладығы чағларын мәһесуладур. Башланғычда исә о, умумиләшмиш һалда инсана аид од, инсан оду, инсан—од, мән—од кими дүшүнүлмүшдүр. Әслиндә «Адәм» өңчә мад-мат-мад/дә,/А/мад мәзмуну вә шәкли илә дүнja ja кәлиб. Бурадан да тәдгигатымыз көстәрир ки, умумијјәтлә, ҺӘР БИР МАДДӘ—ОД МАТЕРИАЛЫДЫР. Нечә ки, бу күн маддә дејиләндә елә Адәм демини олуруг. Эски чағларда белә дүшүнүлүб. «Адәм» нәнини «од материалыдыр», һәм дә јарадаи, дөган, төрәјн, төрәдән, дүнja ja од материаллары кәтириән оддур. «Отр»дан јаранмыш Отроп—Атроп/Литроп/ да дүнjanын «илк» инсаныдыр. Лакин бу ики «илк» инсанын фәргли чәһәтләри дә вар. Фәрг одур ки, Одам—Адәм јалныз оддур.—«Гырмызы торпаг»дыр. Отроп—Атроп исә һәм оддур, һәм дә су, һәм «јер»дир, һәм дә «торпаг». Һәр һалда Одам—Адәм ән биричидир. Вә мүәjjән мә'нада Отроп Одамын—Адәмин давамыдыр. Отроп—Атроп сөзүнә сују оп компоненти тәмсил еди. Биз ону торпагдакы «па»да, «ап»да көрүрүк. «Па» гајнајараг үзә чыхмаглыры, һәјата чеврилмәкди. «Су паггапаг гајнаады» дејирик. Демәк, торпаг—отриаг—отрап—отроп (һәтта онун бир һиссәси—трап—тап јер, гуру јер) Јерин—одун үзә чыхан вә од вә сујун гарышыны чеврилән һиссәсидир. Бурадан бәлли олур ки, «отр»ын—«атр»ын «од»дан фәрги онун «һәјата чеврилмиш од» олмасыдыр.

Гәдим Азәрбајҹан дилинде сәсләрии јердәјинимәсипе әсасын «торпа(г)» асасыньягла «отрон»а—«атрон»а чеврилмир. Демәли, «торпаг» «Јер»ин төрәмәсидир, өвладыдыр. Атроп—антроп өз адында һәм атасыны, һәм дә анасыны тәмсил еди. Атропун «анасы» кимдир? Бәлкә Іәввадыр? Ахы, ҺӘВВА да бәшәријјәтин «улу нәнәси»дир.

Эски огузун анаја аба вә ава дедији бәллидир. Дилицә миздә б-в чеврилмәси дә мүшәнидә едилиб. Мәһз белә чеврилмә нәтичәсүндә «ана» сөзү аба, ава, Ајва, нәһајэт, Һәвва (Гав-ва) шәклинә дүшмүшдүр. «Нава» илә «Нәвва»ның мәзмүн охшарлыгына да шуббәһе јери галмыр. Нава да елә одла сујун төрәмәсидир. (Гов кими—нава кими јүнкүл, һәм дә белә әламәтли од). Улу огуз фәймлә сөзиб ки, нава одун исиндириб гыздырыгы су зәррәләридир вә һәм ода, һәм дә суја јахындыр. Бу да һәјатын икили башлангычы: Од вә Су. Вә онларын әлавәсі: Торпаг вә нава. Эски огуз торпагы одла/Јерлә, науаны исә су илә бирликдә дүшүмүшдүр. Улу јозума көрә Адәм—ата—һәјатын Од башлангычы, Һәвва—ана—Су башлангычысыр. Эски огуз—түрк Од дејәндә Адәми, Су дејәндә Һәвваны дүшүнүб, белә нәтичәјә кәлиб ки, од вә су ајры-ајрылыгда, тәкликтә һәјаты јарада билмәзди. (Тәк әлдән сәс чыхмаз мисалы!) Бундан отру Од Су илә, Су да одла.govушмалыдыр. Һәввасыз Адәм бүтүн дүијаны јандырыб күлә дөндәрәрди. Адәмсиз Һәвва исә Жери вә Көјү дондурарды. Адәмлә Һәвванын—Одла Сујун.govушмасы бир нечә јөнүмдән мүшәнидә едилишидир: һәр ил баһар кәлиб торпаг ојананда, гајнар булаглардан ичилиб шәфа тапыланда вә Азәрбајҹан торпагында, Хәзәр саһнеләриндә—Абшеронда зүйүр едән одлу суја—нефтә вә одун нефесине—јаңар газлара һејрәтлә тамаша едилендә.

Баһарын көлиши илә суларын исинмәсүн, һәјатын јенидән дирчәлмәсүн башга мәмләкәтләрин сакинләри дә мүшәнидә едир вә онлар да торпаг вә Күнәшә бағлы өз илк инамларыны јарадырылар ки, һәмин җәһәти шәри етмишик. Лакин мәсәлә буидадыр ки, ибтидаи азәрбајҹанлы өз догма торпагында «көчәри олмајан» баһары, тәкчә јазда дејил, илн бүтүн фәсилләриндә, аjlарында вә күнләриндә дә Одла Сујун сеһрли бир гүввә илә.govушмасыны мүшәнидә едир вә бунун чохлу чаплы тимсалыны көрүр, дүшүнүр вә бу просесдә Одла Сујун.govушмасы онун дүнjabахышына чеврилирди. Бу һәм дә чох-choх соиралар Илк атәшсевәрлијә чеврилән дүнjabахышы иди. Арашдырмамыз көстәрир ки, Илк атәшсевәрлик билаваситә мадди варлыгын—көрүнәнин өзүнә эсасландыгына көрә илк динсизлик, ибтидаи материализм олмушдур. Эски азәрбајҹанлының изәрингәнде өнчә бүтүн дүңца «Одлар дүијасы», даһа соиралар иидики Авразија «Одлар Торпагы», букунку мәнида материки,

титеси адланыб. Нәһајэт, чох заманлар кечиб, билинән-дә ки, һәр гәбиләшин, халгын өз өлкәси, һәр өлкәниң дә ајрыча ады вар, «Одлар дүијасы»—«Одлар дијары»на, јәни тәк бир өлкәни—Азәрбајҹаның адының мәзмунуна чеврилиб.

Од вә Сујун илк образлы ифадәләри—«Адәм» вә «Нәвва»ның етимолокијасына, онларын башына нәләр-кәтирилдијинә гысача да олса, диггәт јетирмәк вачибдир. Һәлә дә һеч бир елми әсасы олмајан белә бир јанлыши фикир мөвчүддүр ки, куја «Адәм» вә «Нәвва»—јәһуди дилинә мәхсус сөзләр имиш. Бу фикир нечә мејдана кәлиби?! Јәһуди, Христиан вә Ислам динләrinin јајычылары—эски огузун «Ај атам» вә «Ај-ва»сыны—«Адәм» вә «Нәвва»сыны өз динләrinin призмасынан кечирмиш, онларын һәр икисини дашидығы мәзмұна әсла ујушмајан ујдурмаларла һәдсиз дәрәчәдә бәзәмишләр. Адәмин—од, Һәвванын исә су олдуғу нә јәһуди диндарларынын, иә дә онлардан бә’зи ујдурмалары чырпышдыранларын (нечә дејәрләр, оғрудан оғруя!) ағылларына кәлә билмәзди. Чүники од да, су да һәгигәтди, реал, мадди варлыгыр. Адлары чәкилән динләр исә һәгигәтдә оланы пуч, пуч оланы исә һәгигәт гәләминә верири. Бир дә чиданы чувалда кизләтмәк олмаз. Адәмин күлдән, Һәвванын да онун—Адәмин габыргасынан јарадылмасы һагында дини әфсанә јәһудиләрден чох-choх әввәл ғодым Шумер халгларының мифологиясында өз экенин таимышыдыр. Күман едилир ки, һәмин әфсанә шумерләрдән аккадлар, аккадлардан да мисирлиләрә кечиб. Фикримизчә, јәһудиләрә, јунаилара вә башта христиан вә мүсәлман өлкәләрнә дә һәмин әфсанә бу јолла кечә биләрди. Бә’зиләри Адәмин һәм гадын, һәм дә киши олдуғуну, бә’зиләри Адәмлә Һәвванын чәниятдән говуларкән 20 јашында јеткин исансалар олдуғларыны ујдурмушлар. Адәми икиаравадлы гәләминә дә вермишләр. Куја Адәм елә нә-һәнк имиш ки, бәдәни јерлә қөјүн арасыны тутurmуш. Дүнјада һеч бир халг вә дил олмадығы налда, Адәм 70 дил биләрмиш. Чәниятдә исә о, аның әрәбчә данышырымш. Ујдурмалар о дәрәчәјә чатыб ки, Адәми һансы гәбиләнине башчысы сајыблар. Нәһајэт, Библијада Һәвванын Адәмин габыргасындан јарадылмасы гаранилыг верилиб¹. Мәшиүр шумеролог С. Н. Крамер белә гәнаэтә көлир ки, ғәдим шумерләрни үзүм тәнәјини будагдан торпага басдырмагла чохалтмалары факты бәлкә дә-

¹ Мини-народов мира. Москва. 1980, I чилд, сәh. 41—44.

Һәвванин Адәмин габыргасындан јарадылмасыны тәс-
вир едән миф үчүн әсас олмушадур. Һәр һалда Адәм вә
Һәвванин Библијадакы тәсвири мәһз көстәрилән Шумер
әфсанәси илә әлагәләндирилүр¹.

Русијада докулемуш Америка алими С. Н. Крамерин
елми хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирән мәшһүр совет
алими, академик В. Струве языр ки, Шумер әдәбијаты
Вавилон вә онун васитәсилә јунан, јәхуди вә Гәрби Ав-
ропа халгларынын әдәбијатына вә мәдәнијәтинә била-
vasitə tə'sir көстәрмишdir. (Бах: С. Н. Крамерин «Ta-
rīkh Shumerdən bəşlənəny» kitabına язылмыш «Ən
səz.») С. Н. Крамер өзү дә хатырладыр ки, Библија өнчә
Шумер мифологијасындан, әфсанә вә рәвајәтләриндән
бәйрәләнмишdir. Һәмин әфсанә вә рәвајәтләри јәһуди-
ләр мәнимсәмиш, онлардан да христианлар гәбул етмиш-
ләр. Бу мисаллардан ики мүһүм иәтичә насыл олур:
1). Илк инсанларын: Адәмин, Һәвванин, Атропун, Вәта-
нинын вә Иманын јаранмасы һаггында әфсанә вә рәвајәт-
ләр гәдим јәхудиләрдән, мисирлиләрдән вә јунанлардан
choх-choх әввәлләр мөвчуд олмушадур вә демәли, Һәмин
«илк инсан» адлары да көстәрилән дилләрдә ола билмәз-
ди. 2). Гәдим шумерләрин дини бахышлары әски одсе-
вәрлик бахышларындан хејли дәрәчәдә фәргләнириди вә
әски одсевәрликләр мугајисәдә даһа јахын чағларын мәһ-
сулудур. Белә ки, шумерләrin тапрылары су да ичир,
чөрәк дә јејир. Һәм дә көзә көрүмүрләр. Бу бахымдан
шумер тапрылары јупан тапрыларынын сәләфицир. Әски
одсевәрин тапрылары илә мугајисәдә Шумер тапрылары,
Шумер дини ирәлијә доғру инкишафдыр, ј'ни ибти-
дан динисизлијин јерипә кәлән динчилектир. Нәһајет, илк
инсанын күлдән јаранмасы һаггында Шумер әфсанәси
әски одсевәрин—Огузун, Од оғлу—Торпаг оғлу Адәмин
вә Атропун артыг дин палтары кејиндирилмиш јени об-
разыдыр. Адәм, Һәвва вә Има өзләри һәјат олдуглары,
һәјаты јаратдыглары үчүн онлара тәзәдән «чан вә нә-
фәс верилмәси»иә сәтијај јох иди. Шумерләrin Кил
инсаны, Һәмчинин, јәхуди, христиан вә мусәлман Адәми
вә Һәввасы исә дүнјаја чансыз көлирләр.

Ону да гејд едәк ки, гәдим шумерләр, мисирлиләр вә
јунанлар «о дүнја»нын—«дәнизиң о үзүндә јерләниди-
ни» күманы едиришиләр. Әски огузларын «о дүнјасы»
бундан гәти сурәтдә фәргләнириди. Огузун «бү дүнја»сы

¹ С. Н. Крамер. Историја начинатеја в Шумере. Москва, 1965, сәх. 127.

кими «о дүнјасы» да икили иди: Ағ дүнја вә Гара
дүнја. Ағ дүнја—Ишыг бағы—Уч бағы, Гара дүнја—
Горгор—Икигат гара, Икигат гара мәскән, Горганинам—
Гоганинам—Чәһеннәм адландырылмышдыр (јәһуди
«Киһоннам» да бу көкдән төрәјиб). Огузун Уч бағы—
Бағушту—Беңиши көрүнән иди: Күнәшли, Алы, улдуз-
лу кашнат, ишыглы, јазлы-јајлы, күл-чичәкли, дуру сулар
ахан јашыл бағча-бағ. Әски Огуз «өлүм» актында руңун
бәдәндән учуб кетмәси гәнаэтинә чох-чох соиралар кәл-
мишdir. О, белә бир көрушлә—«дүнјанын бир учунун
өлүмлү олмасы» илә «разылашмаздан» әvvәл Хызыры
јаратмыш, бунунла да инсанын өлүмдән әбәди јајына
билмәси үчүн санки «әл јери» гојмушадур.

Гәдим мифологијада «Адәм»ин нә үчүн һәм дә «Гыр-
мызы торпаг» адланмасы елмәдә чавабсыз галмышдыр.
Шүбіәсиз, јенә дә она көрә ки, һәмин «Гырмызы тор-
пагы»н—«Адәм»ин әски огузун улу Од инамындан ја-
раңдығы, «торпаг»ын мәһз од, ja да одлу олдуғуна көрә
гырмызыя чалдығы вә һәмин Гырмызы—одлу горпагын
һәјат јарадан од мәэмуну дашидығы ашкар едчләмеш-
dir. Бүтүн бунлар бир даһа көстәрир ки, «Адәм»ә вә
«Һәвва»ја аид едилән јәхуди, латын-јунан вә дикәр «илк
мәнбәләр»ин һеч бири елми чөһәтдән дајаныглы дејил,
әсл һәгигәтә јахын да кәлмир. Вә бу да тәбиидир. Чүнки,
илк мәнбә—улу башланғыч јалныз әски азәрбајчаплы-
нын тапындығы вә билаваситә мадди варлығын өзү олан
Од вә Судур. Соң илләрин тәдгигатларына әсасен гәдим
азәрбајчаплыларла—огузларла шумерләрин әрази ја-
хынылығыны вә дил гоһумлуғуну нәзәрә алсағ, Адәм вә
Һәвва һаггында илк әфсанәләрин дә Одлар дијары--гә-
дим Азәрбајчан мүһитинә јарадылдығы вә шумерләрә
дә мәһз огузлардан кечдији күманына кәлмәјә әсасымыз
вар. Бир даһа она көрә ки, Адәм вә Һәвва илә бағлы бү-
түн әфсанәләрин, рәвајәтләрин, һәр чүр ујдурмаларын
көкү әски азәрбајчаплыларын улу Од вә Су инамына
бағлаңыр. Дүнjanын Од вә Су башланғычынын ин'икасы-
на чөврилмиш ики улу Азәрбајчан сөзү—«Адәм» вә
«Һәвва» әсрләрдән бәри бүтүн дилләрдә долашмагда-
дыр. Торпаг оғлу Отрон—Атроп (Антрап)да әсас олма-
дан «јунан сөзү» кими гәләмә верилиб¹. Лакиц латын-
јунан дилиндә инсаны һеч дә «атроп»-«антрап» јох,
«номо»-«немо» дејилиб. (Ирәлидә көрәчәјик ки, «номо»
да латын-јунан мәшишәли дејилмиш.) Көрүнүр латын-ју-

¹ Атеистический словарь. Москва, 1985, сәх. 23.

иан дилиндэки «ант», «анти», «анте» сөзләри тәдгигатчылары чашдырымышдыр. Йәмин сөзләрин исә «инсан»ла һеч бир элагәси јохдур. Йәтта «Антеј» шәкс ады да, арашдырмадан бәлли олур ки, гәдим Азәрбајчан дилиндэки «атроп»дан—«антроп»дан дүзәлмәдир. Белә ки, о, јунанча мүстәгил сөз һесаб олуңур вә мәзмуну Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими «Торнаг оғлу»—«Јер оғлу»дур. Нече ки, «һәракл»—«һәркулес» («Геракл»—«Геркулес») дә мәһіз—«Јер оғлу» мәзмунундадыр, фонетик чәһәтдән дә лап азачыг тәһрифә утрајыб. Ja да ки, бу, улу дилдән һәм јунаилар, һәм дә оғузлар тәрәфиндән паралел сурәтдә гәбул едилемшидир. Бунупла белә, айрыча «анте» латынча-јунаинча «прәни», «анти» исә «кери»—«әкес» мә'насындашыр¹. Отрон—Атрон (Антрап) башланғычда тәкчә инсан јох, Одун вә Сујун мејвәси кими Од—инсан, «Торнаг—инсан», «Од—торнаг», «Одлу-сулу, биткили јерин инсаны» кими кенин мәзмун дашымышындыр. «АТРОП»дан, (демәли, һәм дә «Антрап»дан, «антыр»дан—«танры»дан!) дүзәләп илк шәкс адларындан биринни дашынчысы мәшһүр МАДАЙ сәркәрдәси АТРОПИАТ да антик ҹагларын оғузу—түркү иди.

АБИШРАН—АБШЕРОН—АПАМ НАПАТ— АПСУАНА

«Дәниизчи һәр әлини бир овуч лиф алыб јолдашларындан биринни һазыр тутдугу фанаrlа јандырды. Вә кәминин һәр икى тәрәфинә атды. О saat әтрафымызда 250 метрә гәдәр мәсафәни алов бүрүдү. Бурадан кечән набәләд бир адам кағызла папирос јандырса, јапан кағызы дәнииз атмасы илә дәнииз дәрһал аловланар. Дәнииз талачыглар шәклини јанырды. Мәнчә, бу мараглы вә сөнгөләр мәнзәрәјә дүнијанын һеч бир јеринде раст кәлмәк мүмкүн дејил». Бу тәсвири XIX әсрин орталарында Абшерон јарымадасында олмуши мәшһүр франсиз язычысы А. Думанындыр. Қөрүндүјү кими, Хәзәр дәниизинин «алышыб-јанмасы» узаг елли гонаг үчүн чанлы мө'чүзәјә чеврилибмиш. Башга сәјјаһлар да Абшеронда одла сујун говушмасындан јаранап чанлы мө'чүзәдән әфсанә шәклини дашышармышлар. Бәс, јарымадамыз иијә мәһіз Абшерон адланыр?

¹ Латинско-русский словарь. М., 1976, сөн. 80.

Китаблары, саралмыш әлјазмаларыны вәрәгләдим. Демә, бу суала ҹаваб талмаг чәтип имиш. Эн чох үмид бәсләдијим «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүгәти»ндә, йәтта «Абшерон» сөзүнә белә раст кәлмәдим. Азәрбајчан топонимләриндән данишан дикәр китабларда да Абшерон сөзү нәдәнсә ишүудулур, ja да чох өтәри хатырланыр. «Азәрбајчан чөрәфија терминләри» китабында охујуруг: «Абшерон адынын етимологијасы һәлә там аждын дејилдир»¹. Нијә? Јәни «Абшерон» о дәрәчәдә анлашылмаз, гәлиз сөз имиш? Бу да Абшерон һағында мөвчүд олай ән биткин елми фикир: «Мәнбәләрдә Абшерон ифадәсисио 18-чи әсрии өввәлләриндә раст кәлмәк олур»². Белә чыхыр ки, од вә су гәдәр гәдим олай Абшеронун XVIII әсәрдәк ады олмајыбы! Ахы, Абшерон Асија илә Американы аյыран богаз, ja да Сакит океан адларындан дејилди ки, о гәдәр кеч «кәшф олунажды» вә ады да слә кеч мејдаца чыхајды.

Бә'зи јазыларда «Абшерон»у Аб вә шорац, јәни дузлу су, ab вә ширин—ширин су, иәһајэт, түркдилли Эфшар тајфасынын ады илә бағлајылар. Лакин бу јозумлар да доғру дејил. Букунку Абшеронумуз дилләр әзбәридир. Биз ону даһа чох Абшерон јарымадасы, Абшерон зонасы вә рајону кими таныјырыг. Елмәд исә Абшерон әсри, Абшерон дәнизи, Абшерон мәртәбәси вә дикәр терминләр дә ишләнир.

Абшерон торнағы та гәдимләрдән «гара гызыл»ла шөһрәт тапыбы. Онун судан—Хәзәрдән дә пә вахтса айры душдүјү күмана қоямәз. Йәтта онун бир һиссәсі билдијимиз кими, әсрләр бојунча Хәзәрни қаһ алтында галыб, қаһ да үзә чыхыб. Абшеронун сулу оду—нефти вә јаңар газлары улу бабаларымызын од инамынын јаранмасында, мөһәммәләпмәсисиндә вә атәшпәрәстлик кими дини-фәлсәфи дүнијақөрушүүи вә бир чох халгларын да әсас дини әгидәсиси чөврилмәсисиндә һәлледичи рол ојнадыгыны гејд өтмишик. Тез-тез белә образлы ифадә ишләдирик: Хәзәрни дубнидә дә бир Хәзәр јатыр. О јатан Хәзәрни ады «Мәңсүлдар гат» олуб вә јерини «Абшерон дәнизи»нә вебриб. Абшерон дәнизи дедикдә, Хәзәрнин дубнидәки нефтегаз дәнизи баша дүшүлүр. Бу дәниизин һәм дә гурунун—јарымаданы алтында олдугу да бәлиидир. Вә һәмин дәнииз узаг кечмишдә дә, бу күн дә Абшеронун әсас сәрвәти

¹ Р. Іұзбашов. Азәрбајчан чөрәфија терминләри. Бакы, 1966, сөн. 73.

² Бах: АСЕ. И ч., Бакы, 1976, сөн. 30.

олмушидур во осас сәрвәтидир. Бу күн ифәхарлә дәјирик: Азәрбајҹан тәкчә нефтиң дејил, нефт һагсында елмини дә Вәтәниидир. Мәһз һәмни елм өјрәdir ки, нефт—нефт вә газ шәклиндә мөвчуд оланадәк Күнәшиң одуну—Күнәш енержисиниң јығыб өзүндә топламышдыр.

«АВЕСТА» сөзү дә од вә су мәзмунуна маликдир. Белә ки, бурадаки «ав»/аб судур, һәм дә һавадыр вә јашыллыгдыр. «Авеста»ның иккичи—еста бирләшмәси исти, ишыг—иштар анламынадыр. Профессор Ф. Гасымзадә вә фәлсәфә елмләри намизәди Т. Һачыјев өзләриниң «Авеста»дан бу күнәдәк» китабларында јазырлар: ««Авеста»да дејилир ки, су илә одун гарышындан мүгәддәс бир маје јараныр. Онун мәнбәји Хәзәр дәнизиинин дилинди, о, заһирә чыхдыгда алышыб јаныр, ј'ни сөһбәт садәчә олараг дәнииз нефтиндән, Хәзәриниң тәкиндән чыхан нефтиң кедир ки, бу да «Авеста»ның даһа чох вә илк нөвбәдә Азәрбајҹан мәншәли олдуғуну көстәрир»¹. Мәлум олдуғу кими, мәншүр совет алими, авесташүнас А. О. Маковелски дә мәһз һәмни нәтиҗәе кәлмишдир². Бунуила јапаны, А. О. Маковелски «Авеста»ның бу күнәдәк кәлиб чатмыш нұмуниәләрини, о чүмләдән Вендинады, Яснаны, Виспереди вә Бүндехишти («Авеста»ның ниссәләри) Азәрбајҹан әдәбијатының ән гәдим әсәрләри несаб едир.

АЗӘЛС. Илк бахышыда ади сөз һесаб едилен абзасын Азәрбајҹан вә бир чох дүнија дилләриндә бол-бол ишләпиди бәллинидир. Имла дәрсү кечәп мүэллим, макинаја јазы дигүтә едән гөзет ишинсү тез-тез «абзас», јаҳуд «абзасдан», ј'ни сөтир башындан, башланғычдан јаз,—дејир. Демәк, абзас—башланғычдыр. Чајын башланғычы, әсрин башланғычы, китабын башланғычы вә с. Ј'ни бунуила да һәр бири, һәм дә абзасдыр. Е. ә. V әсрдә Хиослу Һиппократ ријази билүкләр топланмыш китабына, ондан 200 ил соира даһи Евклид өз «Ријазијат»ына, «иңәнкләрин чијинидә дајамагла даһа узагы көрән» даһи Нјутон да 1687-чи илдә нәшр етдириди вә бүтүн дүнијаны һејрәтдә гојан китабына «Башланғыч» адыйны сечмишди. Дүнијаны ән бириичи «Башланғыч» китабы исә «Авеста»дыр ки, ону улу азәрбајҹанлы Зәрдүшт Һиппократдан азы 100 ил, Евклиддән 300 ил, Нјутондан исә 2300 ил әvvәл гәләмә алмышдыр. Дедијимиз кими, «Авеста» өз адында илк нөвбәдә дүнијанын, һәјатын—ја-

¹ Бах: Қөстәриләп әсәр. Бакы, 1982, сәh. 3.

² А. О. Маковелски. «Авеста», Бакы, 1960, сәh. 141—142.

радылышын башланғычыны экс етдиришидир. Вә бизим «Авеста», һәм дә дүнијаны илк бөјүк «Абзас»ыдыр. Белә ки, «Авеста» вә «Абшерон» кими «абзас» да «Од вә су» дур, «Су вә од»дур. «Аб»ын су олдуғу, һәм дә битки вә һава илә су олдуғуну шәрһ етмишик. «Зас» компоненти исә «Мадај» сөзүнүн тәһлилиндә көрәчәјимиз кими, «бәрк од»у тәмсил едир. Җемәли, јенә дә од вә су, һәјатын од вә су башланғычы. Вә бурадан бир даһа айдын олур ки, «Башланғыч» мәғбүмү өнчә су илә одун вәһдәтини тәшкіл етмишдир. Җемәк, бәшәрийјәтин «Дүңја» адлы сарајы, «Һәјат» адлы еви лап әvvәлдән, ј'ни «Дарвиндән» әvvәл, «Гејри-үзви аләм» чағындан ики сүтүнлүдүр. Бәс «абзас» һансы дилә аид едилсә յаҳышыдыр? Алман дилини¹. Нә олар ки, Мирзә Шәфиин өлмәз шे'рләри кими, улу абзас сөзү дә бүтүн дүнјаны һејран едиб долашандан соира дикәр дилләрлә паралел сурәтдә јенә өзүмүзә гајыдыб. Аб вә атәш—су вә ишыг/Иштар—«Авеста»да олдуғу тәк «Абшерон» сөзүндә дә иштирак едир. Фикримизчә, јарымадамызын улу ады ән узаг чагларда Апам Напат—Апсуана, даһа соира Абисти—Абишыг—Абишыгнур — Абишыгнур/Абишыгланан—Абишнуран—Абишран олмуш, нәгајәт, букупкү Абшерон шәклиндә дүшмүшдүр.

ӘЛИФБА—А+Б. Араңырмамыздан «Әлифба» сөзүнүн дә башланғыч мәзмуну дашиныдыры вә Азәрбајҹан дилинә мәхсус олдуғу айынларныр. Она гәдим финикиялыштарда алеф, јуниаларда алфа, әрәбләрдә әлиф, гәдим славянча «аз» дејилиб, мұасир рус дилиндә «азбука» вә ja «алфавит» вә с. дејилир. Бу сөзүн «әлифбеј» варианты да бәллинидир. Қәтирилән мисалларын һамысында «әлифба»—«әлифбеј» Од вә Су башланғычыны, ј'ни ибтидаи Өгузун од вә су инамыны экс етдирир. Вә бәлли олур ки, алеф вә алфадан өнчә онун алаб-алав варнантлары да олуб. Бурадакы ал—«а»даи, ав—«б» (бәдән докулуб. А—Адәм—Од, Б—Һәвва—су мәзмуну дашиныдыры. Ј'ни әлифбаның да иккى башланғыч һәрфи ади башланғыч јох, сәсии, сөзүн башланғычыдыр. Һәјат «А» илә—одла башлајыр, ондан «Б»/б—су төрәјир. Соира бүтүн дикәр сәсләр һәмни «а» илә «б»-ниң әтрафында чәмләнип. Онлардан «гидаланыр», өзүндә «а» вә «б»нин (Од вә Сујун) бу вә ја дикәр хүсусијәтини, ј'ни ода вә суја хас олар әламәтләре экс етдирир.

¹ Азәрбајҹан дилинин изаһы лүгәти. Бакы, 1966, сәh. 26.

«А» оду баш сәсидирсә, ата—од, ана—судурса, нәүүн һәр икиси јенә дә «а» илә башлајыр? Биз сујун айрылыгда «пассив» олдуғуну билирик. О, јалныз одла тәмасдан һәјаты дога билір. Бу сәбәбдән «ана» да од башланғычы—«а» илә башланыр ки, бу да тамамилә ганунаујгундур. Бир дә хатырладырыг ки, Каинатдакы бүтүн һиссәчикләр ja мұсбәтдир, ja да мәнфи, ј'ни ja од, ja да су, ja Адәм, ja да Һәвва «хасијәтлидир». Мәниңда дејилер: «ганун беләдир—үчүнчү артыгдыр». Магнитин үчүнчү учу жохдур. Јә'ни бир даңа демәк лазым кәлир: канинат икилидир, одлу, сулу, Адәмли—Һәввалыдыр. Арашдырмамыз көстәрир ки, Заман да икилидир, А учу кәләчәји, Б учу кечмиши көстәрир. Заманын саијәнин миңләрдә бири гәдәр дә дајаныглығы жохдур. Демәк, һәрәкәтин—һәјатын соңу жохдур. Јә'ни әвшәли дә олмајыб. Әвәзиңдә тәкraryы, јениләшмәсін олуб вә вар. Башланғыч да јениләшмәнин—тәкraryы һаңсындаңса не-сабланандыр. Бу мә'нада һәр өтән аи кечмиш, һәр докулан аи кәләчәкдир. Бәс «бу күн»? Елми-мәнтиги тәһлил көстәрир ки, «бу күнә» жер галмыр. О, шәрти мә'нада «бу күн»дүр. Әслиндә һамы—көрүнмәз нејтрон да, һудудсуз канинат да јалныз «Кәләчәк»дә јашајыр. Бүтүн варлыг јалныз «Кәләчәк»дә мөвчуддур. «Кәләчәйин» јалныз јаҳыныңғы вә узаглығы вар. Суал едилиб: «Кәләчәк чохдур, жохса Кечмиш? Җаваб верилиб: Кечмиш. Чүнки Кечмиш кечиб, Кәләчәк дә көлиб кечәчәк».—Jox! Бу, идеалист фәлсәфәдир. Әски огуз бирничилиji—чиҳу, оду, мүсбәті һәјата—Кәләмәжү вериб. Кәләчәк һөр аи докулан, тәкrap олупаш, јениләшнеди. Беләд «Кечмиш»ә дә жер галмыр. «Кечмиш» дә «Кәләчәйин» экс тәрәфи јох, јалныз әlamәтидир, тәзәдән «Кәләчәјә»—«Башланғыча» чевриләндир. Бурадан Заманын да икили тәбиэтә малик ванидапи бир даңа айдынлашыр.

ОТА, ИМА. Демә Адәмдән, Һәввадан вә Атропдан башга да «илк инсанлар» вармыш. Онлардан да бири Ота, о бири Имадыр. Әфсанәдә дејилер ки, Има эт једијине көрә беңиштән говулуб. Арашдырмамыз көстәрир ки, һәмин Има елә Һәввадыр. Нечә ки, Ими, Имми, Иммиңисә, Иммиқүл вә с. гадын адларына азәрбајчанлылар арасында бу күи дә чох раст кәлинир. Бәс, Има— Һәвва бу әфсанәдә нијә одсуз—Адәмсизdir? «Илк инсан» әфсанәләринин бә'зи вариантында Адәм дә тәк—сусуз, Һәввасыз тәсвир олунуб. Вә о тәк Адәмин ады «ОТА»дыр. (Дани шаримиз Хагани опу «Вәтә» адлан-

дырыб.) Ота, Әта, Вәта, (гадын ады Әтајә) вә с. адлара бу күи дә тәсадүф едилир. Арашдырмамыз көстәрир ки, Ота да Оддур. «Илк инсан» әфсанәләри нә гәдәр әфсанә, уздурма олса да, һәјат тохумундан, мадди дәлилдән дә мәйрум дејил. Мадди дәлил исә Од вә Судур. Има—Имир—(Имирли—Имисли—Имишли, Нәмирли, Құдрәмир—Құрдәмир) Жер сују, һәрәкәтдә олан судур. О, «имир»дән, «Ирмаг»дан «булаға» чевриләндән соңра «м» компоненти икигат в-б компоненти илә әвәз олунур, «Има»—«Һәвва» кими дә сәсләнір. Адәм вә Һәвва беңиштә каһ алма жеирләр, каһ бугда, каһ да эт. Арашдырмамыз көстәрир ки, алма да, бугда да, эт дә—Оддур. Алма—ал маг—ал рәңкли, гатылашмыш, әринти илә бәрклик арасындағы од. Бугда—бу (г-)да (ад-од)—су—битки—һава, ј'ни су илә.govушан од! Әт—ат—од. Демәли, алма да, бугда да, эт дә һәјатын билазасите әзүлдүр.

Ератосфенин—(е. э. III әср)—вә Птолемејин—(сразының II әсри)—хәритәләриндә индикى Авропаыны вә Асија гитәсиин Хәзәр дәнисиндең шималда вә шәргдә олан һиссәси «ЕМАД» вә «ИМАУС» дағлары адландырылырып¹. Бурада сәсләрин жердәншмәсі әсасында Емад, Имад вә Има сөзләрини көрмәк чәтиң дејил. Бу факт улу Адәм, Һәвва,—Ај—Атам, Ај—Ва, Ота, Вәта, Ата, Има, Имад, Имми, Атроп, Атропат, Атропатен—Атропат ана вә с. кими сөзләрин мәңз Азәрбајчан дилинә мәхсус олдуғуну бир даңа тәсдиг едир. Нәһајәт, мүгәддәс МАДАЛ сөзу дә АДӘМЛӘ сүни мәзмұна вә ejini көкә маликдир ки, буну соңра шәрһ едәчәйик.

Е. э. 550-чи илдән башлајараг, мадајлыларын бејүк Мадај (Мидија) дәвләтинин мәдәнијәти,—јазысы, инчәсәнәти, хүсусән дә динни мәдәнијәти вар иди². Вә һәлә е. э. IX әсрдә ассур јазыларында «Мидија» дәвләтинин ады «Мадај» вә «Амадај» шәклиндә гејд олунмушдур. Астиагдан соңра Җәнуби Азәрбајчанда һакимијәти әлә алмыш Әхәмәни фарслары да Абшерон (огуз—Ә. Ф.) одсевәрләринин адәтләринин гәбул етмиш вә Ахура Мәздана жауяча дағларда гурбаңлар вермишләр. I Дара Бисутун јазыларында билдирир ки, о, Ахура Мәзданын көмәји илә Ахура Мәзда мә'бәддини бәрпа етдиришиңдир. Демәли, Мадајда фарсларын һакимијәти әлә алмала-

¹ Н. А. Максимов. Физики өнографија. Бакы, 1985, сөн. 5.

² Д. Ахундов. Азәрбајчаның гәдим вә илк орта әсрләр дөврү мәмарлығы. Бакы, 1986, сөн. 165.

рына гәдәр одсевәрлик мә'бәдләри аз дејилмиш вә фарслар да һәмин мә'бәдләрин чохуну дағыдыбышлар. Дара вә оғлу одсевәрлиji гәбул едәркән, онун баниси—Зәрдүштүн адыйы иикар едиб, өзләрини Аһурә Мәзда илә бәшәрийјәт арасында васитәчи с'лан етмишләр. Бу вә дикәр мисаллардан мә'лум олур ки, Дара Бисүтунда «Авеста»дан вә Зәрдүштән она көрә сөһбәт ачмыр ки, о, (Дара) одсевәрлиji гәбул етсә дә, оғуз-турк Зәрдүшту «өзкә» нәсилдән олдуғуна көрә биләрәкдән хатырламыр, һәтта «Авеста»дан да сөһбәт ачмыр. Чүники, «Авеста» мадајлыларын, јәни оғузларын — азәрбајчанлыларын иди. Бәс, нә үчүп ассурияларын дини абидәләри вә танылары мадајлыларла гоňум олмалы иди? Она көрә ки, ассурлар мадај-оғуз адәтләрини, демәли, таныларыны да гәбул етмишләр. Һәм дә парслардан хејли әvvәl! «Парслар јазыны мадајлылардан (оғузлардан—Ә. Ф.) гәбул едибләр! Демәли, бүтүн од адәтләрини вә һәмин адәтләрин сөзлә ифадәснин дә! Одур ки, фарс мифолокијасынын одла бағлы әсас һиссәси әслиндә оғуз—Азәрбајчан мифолокијасынын фарс—Иран версијасыдыр. Зәрдүштүн атасы абшеронлудур. Зәрдүшт 30 јашынадәк Абшеронда, од сачан дағын мағарасында тәніналыг күнләри кечириб. Нә Иран (Персија), нә дә Орта Асија Зәрдүштизмин вәтәни ола билмәзди. ЗӘРДҮШТИЗМИН ВӘТӘНИ—БЕШИИ ІАЛНЫЗ АЗӘРБАЙЧАН ТОРПАҒЫДЫР². Профессор Чаксонун, совет алымләри В. В. Струвеин вә А. О. Маковелскиниң дә фикринчә Зәрдүштизм ерадан әvvәl VII әсрин икинчи јарысында дүнија кәлмишdir. «Авеста»да нефтдән «МҮГӘДДӘС ОДЛУ СҮ» кими кениш бәһс едилемәси тамамилә тәбиидир. «Авеста»нын ән гәдим һиссәси—ЈАШТА-да һәмин мүгәддәс Одлу су—АПАМ НАПАТ адланыр. АПАМ НАПАТ-дан танры вә танры ады кими дә бәһс едилир. «Апам Напат»а гәдим Абшеронда улу абидәләр гојулур. Бакы «Гыз галасы» да өнчә мәһз АПАМ НАПАТ абидәси тәк мејдана көлиб. Апам Напатын әсас бешижи Абшерон јарымадасы—танрылар мәскәни, Бакы өз АТӘШИ—БАГУАНЫ—улу пејки САБАЙЫЛ—Сагбајылла бирликтә бу мәркәзин баш шәһәри кими таныныб. Беләликкә дә тәгрибән 2700 ил әvvәl улу Зәрдүшт һәмин сеһрли АПАМ НАПАТ-ы—нефти јахындан тәдгиг етмиш, онун-

¹ Д. Ахундов. Азәрбајчанын гәдим вә илк орта асрләр дәврү мәмарлығы. Бакы, 1986, сәh. 170.

² Д. Ахундов. Көстәрилән әсәри, сәh. 99.

ла бағлы әски одсевәрлик инамларыны динләмиш, онлары этраф дүнија, Јер, Күнәш вә бүтүн улдузлу сәма илә мугайисәли шәкилдә тәһлил етмиш, онлары Иисанын вә бүтүн үзви алымни јараимасы илә, үмумијјәтлә јараимынын сәбәби илә бағлы шәкилдә дүшүнүшдүр. Улу Зәрдүшт бүтүн дүијанын—Јерин вә Көjүн, үзви вә гејри-үзви аләмин ОДДАН вә СУДАН ИБАРӘТ ВАЙИД олмасы гәнаэтинә кәлмиш, дүијанын икили тәбиетини кашф едиб, ону мадди сүбутларла эсасландырышдыр. Вә Зәрдүштүн мадди сүбутлары да илк нөвбәдә Азәрбајчан торпайынын, Абшеронун, Бакынын, Хәзәрин сеһрли оллары вә сулары олмушдур. Зәрдүшт она гәдәр мин илләр әрзиндә топланимын одсевәрлик билкиләрини үмумиләштирмеш вә мәһз һәмин билкиләр вә өзүнүн дә чохиллик мүшәнидә вә мұталиәләри әсасында улу китабы—«Авеста»ның язмаға башламышдыр. Биз ирәлидә «Авеста» вә «Зәрдүшт» сөзләrinin etimologiyasындан бәһс етмишик. Эlavә едирик ки, «Авеста» вә «Абшерон» сөзләrinin әсасында Одлу, гајнар нефтли вә јапар газлы сулар дүрүр. Одлу—нефтли суја исә әски Оғуз—гәдим Азәрбајчан дилиндә АПАМ НАПАТ дејилмицdir.

АПАМ НАПАТ-ын etimologiyasына диггәт жетирәк. Биринчи сөздәки «АП»—исти, гајнар, оду чох олан «аб»—судур. «АМ»—«ама—Има»—Јер инсаны—Јер—ана илә бағлыдыр. Демәли, «АПАМ»ын гыса аламы «ИСТИ, ОДЛУ АНА»дыр. Вә һәмин «АПАМ»ла бу күнкү «АБШЕРОН» сөзүнүн бүнөврә дашлары гојулмушдур. (Абшерон!) «Напат» исә «нефт» сөзүнүн ән илк вариантында вә «НАП» вә «АТ» кими ики компонентә аյрылыр. «НАП»дакы «п» бәзи түркдилли халгларын тәләффүзүндә дә «б»—«в» вә «ф» кими дә сәсләнир. Мәсәлән, түркмән дилиндә «нефт» сөзу «нә бит» шәклиндә сәсләнир. Арашдырмамыз көстәрик ки, гәдим мисирлиләrin ишләтдикләри «јағлы су» мәэмунлу нафту—нафтуң да өз мәвшәјини билаваситә гәдим Азәрбајчан дилиндәки «НАПАТ»дан алмышдыр. НАПАТ НАБАТ—(НОБАТ)—НАБУ—НЕБО—НӘБИ—НӘБАТАТ—НӘБАТИ—НАБЛУС—НЕПТУН—НАБРАН сөзләrinin дә баш коду мәһз «нә п»дыр. «НАП»ын—«НАБ»ын мадди-физики-кимјәви көрүму нечәдир? О, гара вә гаты, исти маједир. Тәбии ки, «исти»лиј, ja «сојуг»луғу кәниардан билинмир. Билинән, көрүнән гара, ja да түнд көj рәнклилиji вә гатылығыдыр. Мәһз рәнки илә дә һәмин «нап» дәниз вә сәма илә ejnilәшир. Сәманын «КӨJ» ады да рәнкинә көрә јараимышдыр. «НАП»да өз көрүму илә

һом дэ «рэпк» анлајышина чеврилмийдир. Бу анлајышла да Сёма һэм дэ «напа»дыр. Үмүмийтлэ, сёманын би-зэ бэлли уч аднын үчү дэ ончэ «рэпк» эламетиний тэм-силчин тэж чыхыш едир: СЁМА—сёмэн—сааралмамын тахыл зэмисинэ охшар, КӨЈ—көл кими, һэм дэ дахашишыглы көрүнэн, нэхажэт, НЕБО—нап, түнд көй—гарага чалан, НАПО—НЕПО, нэхажэт, НЕБО—Көй. Дедик ки, дэнизиин НЕПТУН адь да «нап»ла, онун «НЕПТ» вари-анты илэ өлагэлидир. НЕПТ+ун—Неп+Тун. Нентэ охшарын—гаты, түнд, көй мајенин—дэнизиин танрысы!

«Набат»да «Напат»ын—нефтин гатылыгы эсас эла-мат кими иштирак едир. НЭБИ—Көй танрысы мээмуну дашыжыр, НАБРАН-да исэ «ран»—«Лран» сөзүндэ көрөчэжимиз «ишиглы ана», «наб»—нэхажты јарадан, мүгэддэс судур. Демэли, «Набран»да «Ишиглы су ана» мээмуну дашыжыр.

«Авеста» вэ «Абшерон» мээмунлу яр адларымыз чохдур. Мэсэлэн, **ЯШМА**—Сумгаյт яхынлығында,—јаш—кэнч, јашамаг, јаш—ил, јаш—ајдынлыг—јасна (јаснаја)—ајна (кузкү), Јашир, Јасир—јаш өр, кэнч өр, икн, киши, Јашар—јено һөмин мээмунда. Гэдим **Гаттара**—Гајтара вэ бү күн Сумгайт аднын «гајыт» компоненти. «Сумгайт»ын күман едилэн «сујун гајытмасы» мэ'насындан, яхуд бу ада яхыц монгол гэбнлэ аднында гараимасы һаггында фликрлэрин һеч бир елми эсасы яхудур. Бурадакы «гат» «Авеста»дакы «гата»дан (фөслиллэр мэ'насында) вэ бундан өввэл дэ Абшеронда яр алтындан чыхан гаты од—гајнар нефт вэ онун алову—га-зы—сүм-сам шэклини дүшмүш шам бу улу адны ики эсас компонентини тэшкил едир. Демэли, **Сумгайт**—«ГАТЫ ОД ШАМЫ» мээмуну дашыжыр. Сумгайт яхынлығында «Гајтаг» яр адь да «гаты вэ ишиглы од» мээмунлудур. Гајтаг гэбнлэ адь, Гајтагы ојун навасы, азьна гајтан—ишиглы вэ бэрк од хэтти вурмаг, гатан—кэтан—гаты од материалы, гаты (бэрк—гаты ип, «гат-ма», гатыбаш адам), гатар (од хэтлэринин сырласы), Гата—«Авеста»да нэгмэ, Гатар—од һарајы—муғам, гатламаг, гат-гат олмаг, Гитэ вэ с.

Абшерондакы **ЗИРЭ** вэ **ЗЭФЭРАН** көнд адларынын да илки од мээмунлу чичек адларыдыр. Зирэ—гуру чајы, кэкликтону өвээз едир, муаличэ эхэмийтлидир. Зэ'фэран исэ пловуул дады, бэзэйидир. **АШ**, **ГЫШЛАГ**, **БОЛАН**, **ХЫЗЫ(Р)**, **ХЭЗЭР**, **ГАНДАГ**, (Күндаг), **ГАНДАБ** (Кэндеб), **ГАНДАН**, **НАХАР**, **НӨҮҮТЛҮ**, **ДИРИ**, **ДИ-РИЧЭ**, **МЛАШ**, **МАШ/ТАГ(Ы)**, Сарај, **БУЗОВНА**—

БУЗВАНА—БОЗВАНА (Огуз ана, Огуз мэскэни—ке-кундэндир), **ДУШМАНЛЫ—ДУШ** адамлы, ваимэли, һал адамлы, «Чин дэрэси» мээмунлу, **АТА ЧАЙ**—(од чај—Гата чај), **ШЫХ** (Ишиг), **ШАХАН**, **ШАГАН** (Одун шахымасы, јандырмасы, күндөјэн јер), **ТАХТА** (гуру, су чыхмајан, бэрк, дүз јер), **КИЛЭЗИ**—(Кильзан—нэхажты олан, торнаг—ана), **СИЈЭЗЭН** (Су зэн-и, су нэхажты, су гадыны, су анасы, көзэли, пэриси вэ с.), **ГЫРВЕЈ**, **ГЫРВЕЈ ГАРЫ**, **САНДЫГ** (Зэнлик—зэнкинлик, хэзинэ олан јер, јенэ дэ «нэхажты олан» мээмунууда), **КЕРМИЈАН** (Кер-гер-гор-од, миан-магян-Гара гаты, гүввэти, ода мэхсүс оланлар. Бурада «јан» чэм шэкилчи-сидир. **ҮТЭЛКИ**—Одун—Күнэш шүасынын јајда үтдүү-ју, гурутдугу, отуу битки өртүүнү јандырдыгы јер (вэ белэ хасижэтли адам, **МАХАРИК** (Маг оду олан), **СУ-ПАРА**, (Сујун—чајын, көлүн, дэнизиин эсас гурудан ада, яхуд јарымада кими ајырдыгы, бөлдүү өрази), **БИЛЭ-ЗЭН** «бил»—шэфа верэн от, битки, Өләник оту, «зэн»—нэхаж, демэли,—нэхажты олан отлу-сулу јер), **АГДАМ**, **ЭЛЭТ**, **АҒЧА**, **МУҒАН(ЛЫ!)**, **ГАРА ГАЧ** (гара хач—**ОД**—танры, Од—инсан, Күнэш, «гара» исэ бурада «бо-јүк» анламындары), **ГУЛАХУН**, **ГУЛАХИН**—(хунун гулу, көмөкчиси), **ГАШ**, **ГАШ ГУРАГ** вэ с. Бу адлара ајрыча шэрһ едэчэжимиз **ЧЫРАГГАЛА**, **БАБАЗЭН**, **ГО-БҮ**, **ШАМАХЫ**, **КҮДРҮ**, **САЛДАН**, **МАСАЛДЫ**, **АСТАРА**, **АСТРАХАНБАЗАР** (индики Җэлилабад), **БИЛЭСУВАР**, **БОЈАТ**, **АЛПАН ЧАЈ**, **Хэзэрин ҚАСПИ** вэ **ИИРКАН**—**ГИРКАН**—**КҮРКАН** адларыны да элавэ стмэк олар.

Мэйбэлэрэ дэ эсасланарааг белэ гэнээта кэлмэк олур ки, илк инсанлардан биришин—**ИМА**-нын да вэтэни Абшерон исаб олунуб. Эфсанэлэрдэ көстэрилир ки, «илк инсан ИМА ярэ шэфэг сачан гырмызы одлар кэтириди¹. «Авеста»да эксини тапан бу эфсанэни Абшеронуудаим пүскурэн, јайлым атэши кими јаялан јанар газлары илэ бағлылығыны сөjlэмэjэ һэр чүр өсас вар. Нечэ ки, гэдим арашдырычылар да һөмин эфсанэни јерини Шимали Азэрбајжана аид едирлэр. «Авеста»да Има (Иима) һаггында тэсвирлэр чох күман ки, мэһз Абшеронда вэ Абшерон торнағы һаггында јазылмышдыр.

Бунунла јанашы, «АБШЕРОН» сөзүүнү башга инамла—Уч Вавилон танрысынын адлары илэ баглалылынын иддия стмэк сэйнвдир. АПСУ—јанар су, РАМ—ишиглы

¹ Бах: Д. Ахундов. Көсторилэн эсэри, с. 122.

јер сују, МАН—од—инсан, АНА—һәјат верән, һәјаты дөган, јетирән вә јашадан—мәзмуну илә билаваситә гәдим Огуз—Азәрбајҹан дилинә мәхсусдур, «Одлу су» вә «Авста» мәзмунупдан ајрылмаздыр. Абшерон—інгигэтән дә, ирәлидә шәрһ етдијимиз кими, АПСУ АНА—ОДЛУ-СУЛУ АНА мәзмунундадыр. Бурадакы «ана» илк нөвбәдә торнағып, јерни бәтишини, дахишини, јәни онун мәнијүтини нәзәрә туттур. Лакин АПСУРАМАНА илә АБШЕРОН—АПШЕРОН хејли фәрглидир. Белә ки, «Абшерон/Ашишерон» сөзүндә «М» сәсиңә јер галмыр. Буна көрә дә билмәк лазымдыр ки, «Абшерон»да «рам»—«мар»—«мир», «арам» (арам олмаг, рам олмаг, динч олмаг) компоненти иштирак етмир. Бу мәзмуну Абшерондакы РАМАНА кәнд ады дашијыр. Рамана—одун су илә, су тәрәфиндән сакитләндирилмәси, су илә товушмасы, сујун одла мәст олмасы, бу мәстликдән севкини—романын романтиканын—һәјатын јараимасы кими улу мәзмуну эке етдирир. Вавилон танрысынын—Рамманын адя да өз мәнијүтини, башланғышыны һәмин мәзмундан алмындыр. Ону да хатырладаг ки, Абшеронда вә бүтүн Азәрбајҹан әразисинде учалдылан галаларын да јад инамларла—Месопотамија, Вавилон вә с. әлагәләндирilmәси, куја һәмин инамларын тә’сири илә јарадылмасы фикри дә елми баһымдан өзүп дөгрүлтмур.

Нәһәјет, бәс АГУРА МАЗД(А)—Анура мәзда «Авства»да нә үчүн «Ишыгдан јаранмыш» несаб едилир? Бу танры адынын баһ ачары—коду «АГ» («Ағ») дыр. «Аг» («Ағ») исә Одун—Күнөшин бүтүн рәнкләрини өзүндә топлајан, өз әтрафына чөм едән једдинчи, баһ, эсас, орта, дүз ишыгдыр. ИШЫГ исә КҮНӘШДӘН А҆РЫЛАН-дыр. Эски өгузүн инамына көрә ИШЫГ КҮНӘШДӘН ОНА КӨРӘ А҆РЫЛЫР ҚИ, ҺӘЈАТЫ ЈАРАТСЫН. Агура Мәзданын да үзәринә белә бир улу хидмәт—ҺӘЈАТЫ ЈАРАТМАГ дүшүр.

KYP—ҮММАН ЧАЫМ!

Халгларын талејиндә чајларын ролу өлчүјекәлмәз гәдәр бөјүкдүр. Рус халгынын талејиндә Волга вә Дон, Украиналыларда Днепр, һиндлиләрдә Һинд вә Ганг, гәдим шумерләрдә Дәчлә вә Фәрат, бир чох Авропа халгларынын талејиндә Дунај, Азәрбајҹан халгынын, һәмчинин бир сырға Загафгазија халгларынын талејиндә исә

Күр вә Араз чајлары тарихен мисилсиз дәрәчәдә бөјүк рол ојнамыш, бу күп дә ојнамагададыр. Белә ки, чајларын варлығы халгларын варлығына чеврилмишdir.

Һәр бир азәрбајҹанлы үчүн KYP о дәрәчәдә ајлыш сөздүр ки, илк баһышда шәрһинә еһтијач дүймурсан. Амма еһтијач вар имиш. Мәсәлә опададыр ки, бәзин арасының да Гафзаз дилләри айләсүнә дахил олан грыз дилиндәки «Кир» сөзүндән јараныбыш. Кир исә грыз дилиндә «гују» демәкдир. Бәс, буна көрә дә Күр чајына «Су сахлајан Күрүм!», «гују Күрүм!» демәк лазым имиш(?). Нә гәдәр бәсит, мәнтигиз ифадә! Бәс, елми мәнтиг һарада галды? Ахы, дүңjanын һәр јеринде чај она көрә чајдыр ки, ахыр. Сују өзүндә сахлајан исә дөгрүдан ла гујудур, көлмәчәдир, һәјајет, су габыдыр. Тәрс кими «Күр» адлы көлүмүз дә јохдур. Белә исә кур ахары, слә кур ахдыры үчүн дә јатагына сыймајан. Күрү гујуну ајагына багламаг садәлөвһ тәсәввүр дејијлми?! Күр өзү мејданда дура-дура онун адынын мә'насы нә үчүн баһга јерләрдә ахтарылсын?! Дејијләр: сәни бир күнә саларам ки, өз адыны өзкәләрдән сорушарсан!—Јәни лап ана Күр кими! Һераклит дејир ки, бир чајда иккى дәфә чиммәк олмаз. Чүнки бир дәфә чимдијин сују чај апарыр. Гујуда исә бир күндә әлли дәфә чиммәк олар! Чүнки гују һеч јана аха билмир. Бу дөгрүдур ки, Күрү баһга дилләрдә Кир, Күр, Кура, Қор, Қора, Қирн, Қуруш, Қурус, Әл-Қури вә с. шәкилләрдә ишләтмишләр вә бу күп дә ишләдирләр. Амма белә фонетик дејишилмәләр тәкчә «Күр»ә аид едилемәли дејил. Бәллидир ки, Азәрбајҹан дилинә мәхсус онләрча кәнд, шәһәр, дағ, чај, энија вә инсан ады баһга дилләрдә илкниң фәргли шәкилдә сәсләнир. Хүсусән дә бу, өпчә тәркибиңдә ә, ө, ү, ғ, һ, қ, ҹ сәсләрі олан сөзләримизә аиддир. Мараглыдыр ки, Күрә рус дилиндә «Кур» дејилемәси вә јазылмасы мүмкүн олдуғу һалда, «Кура» дејилемәри вә «Кура» да јазылышы вә бу рус дилинин өз дахили ганунаујгулугундан ирәли кәлир. Баһга дилләрдә дә тәгрібән беләдир. Она көрә дә «Күр»үн эслини гојуб, онун фонетик охшарлыгларында «илкин мә'на» арамаг өзүп дөгрүлтмур, куја «Күрүн елми изаһы һәлә тамам верилемешдир»—нәтижәсін дә, көрүндүјү кими, јанлышдыр.

Күр узунлуғуна вә сујунуи боллуғуна көрә тәкчә Азәрбајҹанын дејил, һәм дә бүтүн Гафзазын ән бөјүк чајыздыр. О, Әрзүрум дағларындан Хәзәр дәнисине гәдәр

1515 километрлик узун бир јол гот едир. Вә бунун да 900 километри Совет Азәрбајҹанинын пајына дүшүр. Күр гардаш Күрчүстән торнағында олдугү кими, республика мәйданы да, соң бөјүк јарадычы гүввә, эсл һәјат мәнбәни тәк чыхыш едир. Елм көстәрир ки, Күр өз јатагыны милжон илләр әрзинде олдугча аз дәјишмишdir. Күрә һәрдән чошдугуна көрә Дәли Күр дә дејирик. Амма о, даһа соң Ана Күр кими иәгмәләрдә сәсләнир. Елә бурадакы «Ана» да Күрүн дөгма адынын ән илкин мә’насы илә бағылдырып. Ахы, Күр торнағын бәтниндән, торнаға вә инсанлары эсл аналыг етмәк учүн доғулуб. «Күр» һидроними бу улу чајымызын малик олдуғу әсас мадди мәзмуну, јә’ни билаваситә сујун өзүнү әкс етдирир. Су вә чај һәјатын—јарадылышины су башланғычы илә бағылдырып. Биз артыг билирик ки, гәдим Азәрбајҹан дилиндә од—атаны, су—ананы тәмсил едиб. Һәјатын су башланғычы ибтидан азәрбајҹанлы үчүн һәм дә ана башланғычы тәк аплашылыб. Дүнҗанын башга халглары да та әзәлдән чаја ана дејә мүрачиәт едибләр вә едиirlәр. Вә бу нағы һәр бир чај, һәр бир ахар өз хидмәти, өз мадди мәзмуну илә газаныбы.

Күрүн дүңјаја кәлдији Чалдыр су айрычында чохлу ирмаглар, булаглар, чалалар, кәлмәчәләр вар. Онлар фасиләсиз даңыбы үзүашагы ахыр вә чохалдыгча бир јерә јыңылыб бизим улу Күрүн башланғычыны јарадыр. Демәли, Күрүн илкин јолу эн кичик дағ кәлләринин арасындан кечир. Јә’ни о, булагларын фасиләсиз долдурудугу дағ кәлләрниң јараныр. **Көл-чел, сөл-сүл-сүл-су, көл-чөл-чур-чүр-Күр!** Јә’ни Күр лап башланғычда ирмаг, сонра булаг, сонра көл-чөл (бурада дағ булагларынын яратдығы тәбии чалалар иәзәрдә тутуулур) шәклиндә мөвчуд олур. Нәһәјэт, аха-аха чаја дөнүр. Азәрбајҹан дилиндә бә’зән даңышыг—тәләффүз заманы «к»нын «ч» кими сәсләнмәси бәллидир. Белә иәтичәје кәлмәк олур ки, «Күр» сезүндәки «к» компоненти чур, чүр сәзләриндәки «ч»дан төрәмишdir. (Әлбәттә, биз буну Азәрбајҹан дилиндә әvvәли «к» илә башланан сәзләрин һеч дә һамысына аид етмирик.) Гајыдаг «Күр»үн «чур»-«чүр» вариантына. Дилемиздә «пучур» сөзү вар. «Алиымдан пучур-пучур тәр ахды». «Агачлар пучурлајыбы». «Пучурламаг»—һәрәкәт етмәк, үзә чыхмагдырып. Елә «пичылты» да «чур»—«чүр» көкүндәндир. Белә ки, пичылты да даңышыгын әvvәлидир, үзә чыхмасыдырып. «Пучуну бурду», јә’ни үзә чыхмаға, һәрәкәт етмәјә, көрүмәјә, мәшһур-

зашимата вә с. гојмады. Агач пучурлајанда онун су вә үзүнгә догулан јарагы вә будагы ирмаг кими үзә чыхмага башлајыр. Вә арашырмадан аjdын олур ки, «ирмаг»дакы «ир»ла «пучур»дакы «ур» «Күр»дәкى «ур»ла јиңи көкүндәр. Ирмагын икничи «маг» компоненти исә јерин мајасыны—мајесини ифадә еди, «ир» исә дедијимиз кими һәрәкәти билдирир. Демәли, ирмаг—јер алтында (дағ, даң, гар вә с. алтында да дејә билорик) мајанын—мајенин үзә, ирлијә чыхмасыдырып. Бу мә’нада «ирәли» сөзү дә «ирмагы» ифадә етмиш олур. Суя һом дә маје демирикми? «Маје» (маја) сујун—Күрүн лап илкидир, һарадаса қөрмәдијимиз башланғычдырып. Һәмчин башланғыча боләд олмаг учүн бир даһа јерин од олтугуну хатырлајаг. Улу бабамыз сујун одун—јерин бәтниндөн јарандығыны құман едиб. Онда белә бир гәнаәт һасыл олуб ки, һәр һансы бәрк маддә, материал, мәсәәт, түргүшүн вә жаҳуд дәмир одда гызыбы әријәркән дүрүләшүрса, демәк һәмин бәрк маддәләрдә—түргүшүнда вә дәмирдә дә мүтләг «су» вар. Бу мә’нада су одун, о чүмләдән улу—одун—Күнәшин «бәтниндән докулубумуш». Елм өјрәдир ки, Јерин Су өртујү опун мұхтәлиф газлардан тәмисләнмәси иәтичәсіндә әмәлә көлмишdir¹. Јерин мантијасындан—мајасындан айрылан мајенин јерин үст гатында, торпагда қорумәсі ирмаг адланыбы. Ирмаг мәңіз јер алтында—мајадан—маједен «ир» слойбы, ызборкот еләйіб үзә чыхыбы. Өзу илә дүңјаја һәјаты котириб. Тәдим Азәрбајҹан дилиндә «р» сәси һәрәкәти әкс етдириб. Ирмаг јер алтында эн кичик гајнамалар һалында үзә чыхыр вә бундан соңра она гајнама, даһа соң исә булаг дејилир. «Булаг» исә артыг јер үзүндәки судур. О, битки (јашыллыг) вә һава илә тәмасдадырып. Одур ки, «булаг»дакы «бу» тәкчә су јох, битки вә һава илә судур. Онун булаг ады бундан соңра мејдана кәлир. Она көрә дә суја улу бабаларымыз һәм дә «аб» демишиләр. Анаја гәдим Азәрбајҹан дилиндә һәм дә «аба» дејилдири бәллидир. Бүтүн буилардан белә иәтичәје кәлмәк олур ки, улу азәрбајҹанлы суја јиңи көкә малик, лакин азачыг мәзмун вә шәкил фәргләри олан бир нечә ад вермишdir. **Маје, Ирмаг, Аб вә Су.** Лакин сујун әламәтләри вә адлары чохдур.

Дагларда хырда дашларын, чомәнликләрип арасы илә

¹ A. J. Розонов. Что произошло 600 миллионов лет назад. М., 1986, с. 16.

ахыб кедән вә маја—мајс вә ирмаг өмрүнү керидә гојаң балача булагларын гәриб чүр-чүр сләмәси вар. Чүр дәјәндә јадымыза су дүшүр. «Чүрдәк» мәһз су габыдыр. Чүрдәкәни «чүр» «Күр» тәмсил етмири? «Селләр—сулар чар олду». Јәйни ирмагдан вә булагдан кечиб чохалды, көрүндү, «сөзүмү аләмә чар еләди»—ачды, јады, үзэ чыхартды. «Палтary архда чаррады»—Тәмизлиини «сулуугупу» чохалтды. «Су пагганаң гајиады»—үзэ чыхады, чохалды. Һәм дә биз бурада «абы» «ап»—«на» шәклинидә көрүрүк. Бу да сујун исти илә тәмасыны тәмсил еdir. Күрүп башлангычынын чүр-чөр-чөл-көл мәрһәләсүндән кечдиини билирик. Һәмин чөл-көл јашыллыгы Өләнки јарадыр. «Өләнк»дә «өл», «көл» компоненти аждын көрүнүр. Бурадан чајын ахар су—ахар көл мә'насы да аждынлашыр. «Чај»ын «ча»—«са» төркиби сују, «ј» ишән ишыгылығы әкс етдирир. Чај дејәндо, ишыглы, аждын, тәмиз су дүшүнүрүк. Су, чај ахдыгча ишыглы олур, аха-аха дурулур. Мәниңда да «ајна сулар» ахары, чајы нәзәрдә тутур. Вә әкәр чај доғрудан да ахмасажды, «су сахлајан»—«гују» олсажды, ишыгылығыны, демәк чајлығыны да итирәрди. Мәһз ахмасы, ахар олмасы чајын—Күрүн эсас әламәтидир! Су һәм дә динчликдир, сүлідүр. Көл—чөл—сөл—сүл(h) сүл(h)—«һ» сәси бурада «һаваны тәмсил еdir (Сүні—ја'ни һәјат олан, сулу, динч јер; сулу, һавалы, динч вә раһат һәјат шәраити—ибтидан азәрбајчанлынын әбәди арзусу. «Салам» да су илә бағылдыр. «Сағлам оласан» мә'насынладыр. Нәһајәт, дилимиздә «гуршаг»—кәмәр мә'насында ишләнән айрыча «Күр» сөзүнүн олмасы да арашдырычыларын диггәтиндән јајымышидир. (Су гуршағыма—кәмәр јеримә чыхады!) Күр чајы да Јерин—торнағын күмүш кәмәри—гуршагы дејилми?! Оны образлы ишкендә бә'зән белә дә адландырырыг. Усталик, гәдим Азәрбајчан сөзү «Күр» да унудулмушидур, «Күр»—чошгуулугудур. Күчлү јагыша «Күршад», бәзән Күршад да дејирик. Күрүп дә күрлүү, әркөјүлүү—әр кими, од кими чошмасы (!) онун күрлүгү—чошуб-дашмасы илә бағлы дејилми?! Демәли, «Күр» сөзү кими, онун «Күр» вә «Күр» вариантыны да лап әввәлдән мәһз Азәрбајчан дилиндә ахтарылмалы иди. Бәс, «Кир/д(аб)?—Кирдаба дүшүб галмаг—дејирик. Бурада да «аб» бизә бөлән судурса, «кир»—(«кирмәк», «сөннө јерә кир») тују кими, јарган, ја да чај јатагы кими дөринликдир ки, мүәјжән дәрәчәдә мәнифи мә'на кәсб едирик. Демәли, «Кирдаб» чыхылмазлыг мәзмуну да-

шыјыр, белә ки, она да «гују» хүсүсән дә су гүјусу демәк олмаз. О, ишә, талең гүјусу, Јералты дүнија «гујусу», «чајы», чыхылмаз дәренилијидир. Бунуңла јанаши, улу «Күр» сөзүнә «Кир»ин «кирмәк» мә'насында. («Кир»дән даңа јаҳын олдугуну да көрмәк чәтни дејил.) «Кир»ин көкү «даш»дыр, һәм дә «сусуз даш», «Кир» компонентинде исә «к»—«г»-дан докулуб, «г»-ны әвәз едиб.

Гәдим Шумер әфсанәләрнәнде јералты чајын «Күр» адланмасы да бәллидир. Фикримизчә, «Шумер Қүрү» дә әз адны Азәрбајчан Қүрүпүн адындан алмышыдир. Шумерләрлә гәдим огузларын—түркләрни—азәрбајчанлыларын дил вә әрази јаҳындыкы һагтындақы соң елми араныңрмалар да белә демојә эсас верири. Һәм до Ыоләлик белә һесаб едишп ки, шумерләр һәмини «Ини чајарасына»—Дәчлә вә Фәрат саһннләрниә сопрадан көчүб жетмишләр. Демәли, онлар «Күр» (Күр) адны да, үмүмийјәтлә, ахар—ишыглы су—һәрәкәтдә олан су—чај мәзмуну дашијан ад кими өзләри илә апара биләрдиләр. Белә гәнаэт дә һасыл олур ки, һәмин «јералты Күр» Азәрбајчан дилиндәки јералты дүнија мәзмуну «коргла—«гор»ла бағлыдыр (!). Нәһајәт, мараглыдыр ки, Сакит океана төкүлән Амур чајынын голларындан бири дә «Күр» (демәли, «Күр»!) адланыр. Көрүнүр, һәмин ад да гәдимләрдә Сибирдә јашајан түркдилли халгларын дилиндә мәһз чај—су мәзмуну илә сөсләнмишдир.

Бүтүн бунлардан белә аждын иәтичә һасыл олур ки; «Күр» һидроними мәһз Азәрбајчан дилиндә дүнија кәлмишдир. Онун башга дилләрдә «гују», «су сахлајан» (?), тәбилә, шәхс вә һәр һансы јашајыш мәскәнинин адлары илә бағланмасы исә елми-мәнтиги тәһлилә давам кәтиримир. «Китаби Дәдә Горгуд»да дејилир: «Сәнин оғлун Күр ғопду» (сәh. 22)—чылғынылыг етди. Күрүн күр—әркөјүп мә'насы да онун һәрдән өз јатагына сыгмамасы тәк мә'лум бир әламәтини әкс етдирир вә бу улу чајымызын похлу әламәтләри илә дилимизә кәтирилән, дилимизи зәнкүпшәндирән сөзләрдәндир. Биз бу күн Күр дејәнде һәм дә улу су, ана, сүлһ, салам-сағлам ол!—демиш олургү. Будур, Күрүн адында вә мәзмунунда—өзүндә јашајан үмман бөјүклюјү!

АРАЗ. Аразын да өзкөләнменин адлары, «Араз» сөзүнүн фонетик охшарлыглары бу улу сөзүн мә'на ачымы учун тәдигигат објекти олмушидур. Араке—Ар—РАС, Расс, Ераке, араско, Русан.—Иәмини сөзләрин «Араз» учун башланғыч олдуғу барәдә фикир жүрүдүлүр. Әслиндә бунлар

«Араз»ын башта диллэрдө фонетик дәјиниң клијә угра-
мыш вариантының даңызының көстөрөн һеч бир елмік
дикәр дәрәчәдә бағыттың көстөрөн һеч бир елмік
есас жохтур. Урарту падишахлары I, II және III Русаның
адының «Араз» үчүн башлангыч ад олмасы һеч бир дә-
лилә өсасламыр. Араз сөзү мисал қотирилән тарихи
шәхе адындан соч-сох габаг мөвчуд олуб. Тарихдә Ара-
зыны ики ады бәллидир: Аракс вә Даи. Букунку Араз—
АРАКС кими АР вә АКС бирләшмәләриндән ибартетdir.
АКС «Оғуз» сөзүнүн ән улу вариантының. **ДАИ** дә «оғу-
з»ун илкін вариантының дандыр. Шәкли фәргләриң
бахмајараг, АКС вә ДАИ Огузу—Од елни—Азәрбајчан
елни эке етдирир. Бу да Аразының баштан-башадан огуз-
чајы олдуғуну тәсдиғ едир.

ГАРАБАҒ—БӨЙҮК БЕҢИШТ

Көһпә әсрләrin тарихчиләри Гарабағын тәсвириң
иначо-инача сәһиғәләр һәсәр стмишләр. XIX әсрин биринчи
жарысында Азәрбајчана кәлән алым вә сәйяһ И. Шопен
Одлар жүрдүнүн тарихи кечмиши вә абиәләри илә ма-
рагланыры. Жерли сакинләрдән бунунла әлагәдар дөгрү-
лүрүст бир шеј өјрәни билмір. Һәр һалда, иә иса ешит-
мини олур. О, 1810-чы илдә Петербургда ишпир етдиридиң
«Гафгаз» китабында жазыр ки, «Бу өлкәниң (јәни Шима-
ли Азәрбајчаның) дүйнөләри һәмниң соч олуб. Бир дә-
ерамызын 310-чу—378-чи илләриндә 40 күн давам едән
дәниәттән зәлзәләләр бу өлкәниң шәһәр вә кәндләрнин
бүтүнлүкә ҳараба ғојуб. «Бу жүрдүн соч көзәл күшлә-
риндән болан Гарабағын ады да елә о ваҳтдан ҳалғын
диллиңән ишләнән «хараба» сөзүндән галыбы»¹. Әлбеттә,
мүоләниф бу илдисында хејли жаңылырыды. Ахы, о, өзүнүң
дедижи кими жерли әналидән кечмишиңиз һаттында ту-
тарлы бир шеј өјрәнөн билмәнишди. Ҳалғымызын миллиг
тәғәккүрүндөн дә әзүвәлки тәк хәбәрсиз галмышды. «Га-
рабағының күја «хараба» сөзүндән жаңаидыны И. Шопен
иңдән соира бә'зиләри тутугушу кими тәккәр стмишләр.
Лакин бу жаңылык фикрин әлејідарлары да мејдана чых-
мындыры. Онлардан бири Ф. С. Яновичдир ки, жазырды:
«Орада (јәни Гарабағда—Ә. Ф.) лап гәдимдән гара үзүм
јетиштирилилір. Одур ки, һәмниң әрази «Гарабағ» адла-

ныр»². В. Лјогкобытов иса билдирирди ки, бу өлкә ме-
шәләрниң көрә Азәрбајчан дилиндә Гарабағ адымы
алыбы³. М. Боднарски дә тәғрибән бу фикирдәdir. Азәр-
бајчан алымы Ш. Сә'диев жазыр: «Гарабағ» Азәрбајча-
ның мүэjjән чография һиссәсінә верилмиш тарихи-әнә-
ви аддыр. О, Азәрбајчан дилинә мәхсус гара вә бағ сөз-
ләрпидән ибартетdir⁴.

Ахырыңычы фикир үмумән дөгрүдүр. Лакин совет алымы
В. А. Никоновун дедижи кими «Гарабағының садәчә
«гара рәпкли бағ» кими изаһ едилмәсі өзүнү там дө-
рүлтүмур⁵. «Гарабағының етимолокијасының дәғигләнди-
рилмәсі үчүн опуп иә ваҳт вә пеше мејдана кәлдијини
билмәк вамибидир. И. Шопен «Гарабағының IV әсрдөн «ха-
раба» ады илә, Ш. Сә'диев VII әсрдән, башгалары XI—
XII әсрләрдән ишләндији гәнаәтиң кәлирләр. Гарабағ
әразисиниң Арсак—Артсак вилајети адламасы да бәлли-
дир. Азәрбајчан алымы Фәридә Мәммәдова һәмниң әрази-
ниң, јәни Гарабағын е. э. I әсрдә өрмәни чары Тигран
тәрәфиндән зәйт едилди, Рома сәркәрдәси Помпейлә
дәјүшдә II Тиграның мәглубијәти илә дә һәмни Гарабағ
торпагларының јенә дә Албан дөвләтинин, јәни о заманы
Шимали Азәрбајчаның өзүнә гајтарылдығы билди-
рилир⁶. С. Т. Јеремјан бу факты биләрәкдән тәһриф ет-
миш, Гарабағы «Шәрги Ермәнистан» торнағы гәләмине
вермәје сәмәрәсиз чойдә көстөрмениң, тарихда олмајан
фактлары өзүндән ујдурмушадур. М. Сејидов Арсак—
Артсак сөзләрниң арашырыма жәлбәттән көліп ки, бу сөз Әрсаклар, киши саглар, иккىд саглар
демәкдир⁷. Азәрбајчан ҳалғының сој көкүндә иштирак
едән сагларын 2700 ил әзүвәл жүрдүмүзда, о чүмләдән
Гарабағ әразисинде дә жашадыглары бәллидир. Демәк,
«Арсак»—«Артсак» да әслиндә Азәрбајчан мәнишәләндир.
Азәрбајчан ҳалғының сој көкүндә иштирак едән гәбилә-
ләрдән биринин аддыры. «Артсак» сөзүнүн арт компон-
енти од мәзмунундадыр. Бунунла белә арашдырмамыз

¹ Ф. С. Янович. Гафгаз—сөцилмиш материаллар. СПБ. 1904, сән. 31.

² В. Лјогкобытов. Гафгаз арасындағы рус мұлкләрнин ич-
малы, сән. 12.

³ «Елм вә һәјат» журналы. 1963, № 3, сән. 17.

⁴ В. А. Никонов. Гыса топонимик лүгәт. Москва, 1966, сән. 123.

⁵ Ф. Мәммәдова. Гафгаз Албанијасының сијаси тарихи вә
тарихи чографиясы. Бакы, 1986, сән. 56.

⁶ Бах: Азәрбајчан филологиясы мәсәләләри Бакы, 1983, сән. 31.

¹ И. Шопен. Гафгаз. СПБ. 1866, сән. 362—364.

көстәрик ки, Артсак Гарабағ әразисинин чох-чох сопрапар мејдана көлмиш адларындастыр. «Гарабағ» иә гәбилә-тајфа, нә дә шәхе ады илә бағлы дејилдир. О, ибтидан азәрбајчанлыларын илә инамларындан дөгулмуш улу аддыры. Буну билмәк учүн көлни «Гарабағ»ын биринчи—гара компонентинең диггәт жетирек. Бәллидир ки, «гара» чохмәзмүнду, чохчаларлы сөздүр. а) Гара—гарапыг, ишыгсызлыг; б) Гара—бөյүк, иәһәнк; в) Гара—гәм, кәдәр, бәдбәхтлик, горху; г) Гара—севинч, шадлыг, јарашиг, көзәллик. Анын «гара» һәр иечә чохмәзмүнду олса да, өнчә мәһз рәпк билдирир. Халг шаири Рәсүл Рзанын мәнишүр «Рәпкләр» спилсилә шे'рләриндә рәпкләрин, о чумләдән гара рәпкни дә «бир сыйагла бағры» олдуғу¹ билдирилүр. М. Сеидов гара рәпкни азәрбајчандилли халгларын эски инамлары илә бағлы олдуғуны шәрх едәрәк көстәрик ки, рәпк аләминдә, канинатын јаранмасында гәдим инасан ағы хејир тотеминин, таирсынын, гараны исә шәр тотеминин, таирсынын бә'зән әламәти кими гәбул етмии, бә'зән исә ачыг ағ рәпкли зәрәләрдән хејир башланғышынын, түнд—гара рәпкли зәрәчикләрдән исә пис, бәд башланғышын јарандығыны гейд етмишdir².

Бунунла јанашы арашдырмамыздан бәлли олур ки, дилимизин чохчаларлы «гара» сөзү улу бабаларымызын таирдејиб тапындылары вә Одлар јурдуни малик олдуғу дахили-од мәзмунуна бағлыдыр. Вә демәли, «гара»нын—рәпк вә сөзлә нифадәни дә улу азәрбајчанлынын тапындығы улу Оддан јарапмышдыр. Бәлли олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә одун бир адина да гор дејилүр: «елә бил јеримә гор долмушду». Гор—јанаң очағын хырда көзләридир. Көз өзү дә аловла јох, кетдикчә горун-горун, көзләридир. Нәхајәт, сөпәндә она көмүр деји-көзәрә-көзәрә јаныр. Нәхајәт, сөпәндә она көмүр деји-көзәрә-көзәрә јаныр. Истинмәдик истисинә, кор олдуг тустысунә». Бурадакы «кор» сөзү дә «көмүр» вә «гор»ла мәзмунча гоһум дејилми?! Демәк ишыгыны ити-рән көз көмүрә, кора, гора, «гара»ја дөнмүш олур. Арашдырмамыз көстәрик ки, горит вә горјачиј сөзләри дә горун истилик мәнијјәтиндән дөгулуб. Город сөзүндә гор истиликлә јанаши (истиликдән чох) бөјүклүк, ирилик мәзмуну кәсб едир. Город—јәни оду олан һәјаты—јаша-жыны олан бөйүк әрази—шәһәр. Бурада «од» һәјатын өсас компонентләриндән бири кими дә иштирак едир. Дағ—дағлар мә'насында ишләнән «горы—гора», Гори, Горис шәһәр адлары да «гор» сөзүнә бағлыдыр.

Лары да мејдана көлмишdir. Вә одлар јурдуни өзү кими, опуп жер адларынын чоху да мәһз одун бу вә ја дикәр әламәти, о чумләдән рәпки илә бағлы јаранмышдыр. Дедијимиз кими, «Гарабағ» да јурдумузун белә жер адларындастыр.

Физика китабларында верилән Күнәш спектринин, Күнәшин—улу одун рәпкләринин тәсвирини ѡада салмаг кифајэтдир. Нәмин тәсвиридән дә бир даһа бәлли олур ки, тәбиэтдә, кайнатда бүтүн рәпкләр мәһз одла бағлыдыр. Одсузлуг тәкчә сојуглуг дејил, һәм дә рәпкисизликдир, ишыгызылыгдыр, јохлугдур, хаосдур. Јохлуга—хаоса рәпк көрмәк аглакәлмәз ишдир. Нечә ки, сөпмүш улдузларын варлығыны јалиыз онлардан көлән радио далгаглары илә мүәјҗәнләшдир. Онларын агмы, гарамы олдуғу (тәсөввүр етсәк дә) бизә бәлли дејил. Одла, одун ағ ишыгында гара рәпк өзү дә парлаг көрүнүр, ағ үздә гара хала, шәвә кими гара сача дөнүр. Мәнфилик маңијјәти исә тәкчә гара рәпк дејил, одун бүтүн рәпкләринә хасдыр: «Чөбінәдән гара қағызлар көлирди». «Өлүм бир ағ дәвәдир», «Мәни ала гојду», «Гыпгырмызы жалап данышыр», «Күнүмү көј әскијә дүйүб», «Зәһір кими јамјашылдыр», «Нәэротиндән һејва кими саралдым» вә с. Горун—гаранын һәлә сирри ачылмајан чаларлары, мә'налары чохдур. Дејирик: «Истинмәдик истисинә, кор олдуг тустысунә». Бурадакы «кор» сөзү дә «көмүр» вә «гор»ла мәзмунча гоһум дејилми?! Демәк ишыгыны ити-рән көз көмүрә, кора, гора, «гара»ја дөнмүш олур. Арашдырмамыз көстәрик ки, горит вә горјачиј сөзләри дә горун истилик мәнијјәтиндән дөгулуб. Город сөзүндә гор истиликлә јанаши (истиликдән чох) бөјүклүк, ирилик мәзмуну кәсб едир. Город—јәни оду олан һәјаты—јаша-жыны олан бөйүк әрази—шәһәр. Бурада «од» һәјатын өсас компонентләриндән бири кими дә иштирак едир. Дағ—дағлар мә'насында ишләнән «горы—гора», Гори, Горис шәһәр адлары да «гор» сөзүнә бағлыдыр.

Нәтичә: «Гарабағ» сөзүндә гора—гара ики өсас мәзмун чалары: 1) бөйүк, һәм дә хејли һиссәси дағлы—горлу әрази олмасы; 2) сый мешәләри вә бағ-бағаты илә кәнардан, һәм дә гара рәпкә чалмасы илә иштирак едир.

«Гарабағ»ын иккىни компоненти—«бағ» да чохмә-нальыдыр. Гәдим Азәрбајчан дилиндә таирсынын бир ады да бағ—бағ олмушдур. Бағи олмаг—бағ кими, јәни таир кими, таир мәскәни кими әбәди олмаг да бурадан јаранмышдыр. Арашдырмадан бәлли олур ки, јер, мәс-

¹ Р. Рза. Әсәрләри, И чылд, Бакы, 1968, сөн. 161.

² М. Сеидов. «Ағ, гара, көј рәпкләрии эски инамларла бағлылығы». Гобустан, 1976, № 3, сөн. 17.

көп, эрази билдириң тан—тангстан—танрыстан—танры мәскәни сөзләри вә сөз соилуглары, даң јери—Күнәшин докулдуғу јер мәһіз «танры» сөзүндән јарапнышдыр. Баңда «танры мәскөни»дир вә «ба»—су вә јашыллыг вә оду—«гор»у тәмсіл еден «ғ» компонентләринин чомидир.

«Баңар»да башлангычда «баг ар»—Күнәши багы, «һәрәкәт едән од багы» мәзмунуда сөсләмишdir. Фикри-мизә, «Баңар»дакы «ар» Күнәшин парылтысыны—ишигы, «ғ» дедејимиз кими гору, гаты оду, Јер одуну, «ба» исә женә дә су илә јашыллыгы—биткини вә һаваны тәмсіл едир. Баңар јәни «Суји, һаванын, биткинин—јашыллыгын исти илә, Күпәншлә говушараг чохалмасы». «Баг»ын («баг»ын) танры мәнасында ишләймәснә ерамыздан З мии ил өввәлки Шумер, даңа сонра Елам языларында да раст кәлинир¹. Азәрбајчан алимләри Тоғиг Һачыјевин, Ајдын Мәммәдовун вә Камил Вәлнијевин Азәрбајчан—Шумер дил паралелләринә даир арашдырмаларына эсасәп һәмни сөзүн Шумер вә Елам дилләrinә мәһіз гәдим Азәрбајчан дилиндән кечдијини күман етмәк мүмкүндүр. Һазырда дилнимизни «баг»—«баг» сөзү дүнија халгларынын чохунун дилиндә мәһіз танры мәзмуну илә «бог» ишәклиндә ишләймәкдәdir.

Гәдим азәрбајчанлыларын ишамында «јаз»—су илә одун говушмасы, гышдан сонра исти илә јашыллыгын, севиничин чохалмасы, һәјатын јениндән јараимага башламасы, дөгүм, артым, буна көрә дә дилнимиздә бу күн дә ишләниң «еркән баңар, илк баңар» мәзмуну дашымышдыр. Јаңи «јаз»—Күнәни, истини, јашыллыгы кәтириңдирсө, одла сују говушдурандырса, «баңар»—јазын кәтиридиң һәјатын, фәрәни, ојанманын, дирилмәнин тәнтәнәсендир. Оиларын Јер үзүндә бәргәрар олмасыдыр. Јазын—баңарын өмрү шәрти—астрономик гајдада үч ај олса да, о, улу азәрбајчанлыын иәзәриндә сонунчук жаңыл јарпагадәк, гын өз гары, шахтасы илә тәзәдән көрүпәнәдәк давам едир. Бу мәннада пајыза—гышын астанасындағы фәслә улу бабаларымыз кими, биз дә сон баңар деирик. («Сон јаз»—јох). Мәһіз сон баңар! Јај өзү до баңарын тәркибиң дахиlldир, дашидыгы мәзмұна көрә јај—истиси, одуchoх олар баңар, пајыз исә эксинә, оду азалыбы сују чохалан (бурада сојугу чохалан) баңар кими айланылыб. Одсевәр азәрбајчаплы најызын ахырынчы аյны—нојабры мәһіз бу мәннада азәр аյы—од аյы,

одла, баңарла видалашма аյы адландырымынылдыр. Март аյында—јазда тәнтәнә илә гарыныланан од нојабрда—сон баңарда («сон јаз»да јох!) кәдәрлә ѡола салынышдыр. Јашыллығы исә бабаларымыз баңарын эсас синопнимләриндән һесаб етмии, һәр јердә, һәр ваҳт бир парча јашыллығы бир парча бағ, бағар—баңар кими дүшүнмүшләр.

Нәм дә дедијимиз кими, «баг»ар—«баңар» јашыллығы, көзәллијин, һәјатын эбәдилиji ишамыны тәмсил едир. Хызыр, Дириллик сују вә «Күлгамыш» дастанында көрдүймүз «Јашыл будаг» (һәјат агачы) да һәмин ишамын өксетдиричиләридир. «Баңар»дакы иккичи—һар (гар—гар—ар) компоненти одсевәр бабаларымызын улу од танрысы Аһурамәзданын ады илә дә Аһурә (Од) илә дә ejini көкә бағланыр. Агур/a—һәрәкәт едән Ағ од—Күнәшdir, «мәзда» исә «маддә»—«Адәм» көкүнә сөјкәнир. Вә бир даңа айдын олур ки, «бағ—бағар—баңар—бағишт-беңишт» вә «Гарабағ» ejini көкә, ejini мәзмұна бағлыдыр.

Гәдим Азәрбајчан дилиндә беңиштә—чәништә учмаг дејилиб. Буна улу дастанымызда да раст кәлирик: «Ағ саггаллы бабан јери учмаг олсун!»¹. Бағишт һәм дә бағушт-бағуч, јоңи Уч бағыдыр. «Уч» вә «учмаг»—гуш тәк ганаадланыбы учмаг, учуб кетмәк, учуб башыга бир дүңјаја—чәништә (О дүңјашын «жахны» һиссәсени) кетмәк мә'наларыны сонралар газамышдыр. Уч—нәм дә ишыг хотти кими: Хаш—Хач, учмаг исә «хачмаг» мәзмұну дашымышдыр. «Иштар» дејәндә дә улу оғуз өслиндә һиштар-һаштар дејиб. (Нәштәрхан—Наштархан!) Биз «хач»ын вә «ишт»ин Күнәшлә, улу Одла бағлы олдуғуны бир гәдәр сонра шәрһ едәчәјик.) Улу оғуз—азәрбајчанлы беңишті—чәништі ағ хач—ишиглы хач, чәһәннәми исә гара хач кими дүшүнүб. О, чәһәннәми һәм дә «од» («ад»—«аз») дејиб. Оиун улу ишамына көрә Од—Күнәш бүтөв, гапалы һалында, һәлә Сәма илә тәмасда олмајыбса, Күнәшин төрәмәси Јер—Зер дә һәлә торнаг гатына, јәни одлу, сулу, биткили вә һавалы гата малик дејилсә, ја да белә бир гатла тәмасда дејилсә, (белә бир гатыны дөгмајыбса, јаратмајыбса), јалныз күлә дөйдормәк, јалныз мәһів етмәк маһијјети дашијыр. Қөрүнән хач исә һорәкәт едән, јарадан одлур! Шұа—гапалы, «өртүлү» оддан айрылан, айрылмагла да торнага, аба, баға, јоңи бит-

¹ J. B. Йусифов. Елам. Москва, 1968, сән. 273.

¹ Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1962, сән. 68.

ки—јашыллыг, су вэ һаваја чевриләндир. Демәли, «гапалы» од, һәм дә «һәрәкәтсиз» оддур. О, һәрәкәтә башлајан кими һәјаты јарадыр! Һәјаты јарадан од Хачды! Бурадан да «Хач»ын хачбаг, хачбагы—чәниэт багы—багхач, багуш, багишт, багишт, иңијет, беништ вариантлары мејдана кәлиб.

Гејд едәк ки, «беништ»ин «чәниэт» вэ «рај» вариантлары да улу мәзмундан зәррәчә узаглашмыр. Гәдим Азәрбајҹан дилиндә һәр икى сөзүн көкүн тапмаг чәтиң дејил. «Чәниэт» онча «каниат» олуб. Каниат—ганиат—ганиат—ганаад, ган—тан—Күн—тан—Күн Танры, Танры Күн! Каниат—канат (иши, кәндир), Каниат—кајнат—кајтан—гајтан (иши, кәндир, гатма—«гатма» вариантыны да бир гәдәр соира шәрһ едәчәйик). Каниат—Каниат—учсуз-бучагсыз, сәрһәдсиз Танры ганаады. Каниат—каннод—Күннод (!)—гәнд—шәкәр/ширин од!—ишигдаш, ишиг од, дадлы ишиг!—һәјатлы ишиг, од, Каниат—каннод—кәнд—һәјат олан јер—чәниэт. Чәниэтин башга бир ады: шәһәр—сәһәр—шагар—шакар—сакар—һәрәкәт едән ишиглы шәһәр. Рајон—рајод—һәрәкәт едән од, јәни јенә дә беништ—чәниэт—рај. Беништин, чәниэтин, рајин, јәни һәјат оланын экси «чәһәннәм»ин илкин варианты «горгман»—«гогман»дыйр. О, «гоганиам»—«чәһәннәм», «горгиам»—«горгман»—гор—гара өлүм мәскәни, өлүм олан јер мәзмунундадыр. «Горхмаг» сөзү дә «чәһәннәм»ин «горгман» көкүндән дөгулуб. «Огру», «әјри», «агры», «Әһrimәв»—агримән дејиндә дә гогашшам—чәһәннәм демиши олурug. Соңралар јаранмыш өлүм танрысы, «мә’шүм өлүм мәләји», јералты сәлтәнэт—тартар—хачхач (бурада гара хач!) да һәмин мәзмунун төрәмәсидир.

Уч багы—багушт-бағишт-беништ көрүнәндир, баш ачыландыр. Дәдә Горгуд китабында «Башачыг» јер ады да, Вагифин «Башачыгда олса әкәр бир көзәл» мисрасында да «башачыг»—«көрүнән јер»—«баш ишиглы—«дүнjanын эн көзәл јери» (!) мазмуну илә жениә дә беништдир. Демәли, гәдим азәрбајҹанлы јашыллығы, сәрин сују, саф һавасы, этри вэ ишигы бол олан јери бағишт—беништ адландырмышдыр. Бағишт—беништ јалиның сонракы чағларда «ахирәт дүијасына» аид әдилмишдир. Амма ууларымыз ахирәтдән әvvәл бу дүнjalарыны, өзләrinни одундан вэ сујундан јаранмыш билдикләри торпагларыны бағишт—беништ, јәни ишиглы вэ этирли бағ кими көрмәји арзу етмиш вэ бу уғурда

чалышмышлар. Вэ бу арзу илә дә Одлар јурдуун бөјүк бир әразисини беништи айдыран кејфијјэтләрине—көнүл ачан отлу-сулу, бәрәкәтли торпагларына, бол мејвәли, этирли бағларына, күңешли тарлаларына көрә Гарабаг—јо'ин гара, бөјүк беништ, бөјүк, мүгәддәс бағ адландырмышлар. Демәли, улу бабаларымыз кими биз дә бу күй «бағ» дејиндә еләчә чәниэт—багишт—беништ демиши олурug. Вэ «бағ» сөзүндә баһар да һәминә, һәр фәслилдә иштирак едир. Вэ биз ады данышыгда бу сөзләрин данидығы улу мә’наларын фәргинә чох да вармырыг. (Баһар кими бағишт—беништ сөзләре дә соңралар Азәрбајҹан дилиндән фарс дилинә вэ башга дилләре дә кечмишдир. Гарабаг (иши) —Бөјүк мүгәддәс бағ!—Гарабаг торпагынын эн илкин вэ улу ады белә јараимышдыр. Бизим Гарабаг дүшјада бешинчи улу тапынтысы олан өз Азыз адамы илә ССРИ әразисинде эн гәдим писан мәскәни кими таныныр. О, ерамызын I—IX әсрләrinde Сасани, христиан вэ әрәб зүлмүнә гаршы халгымызын әсас мүбаризә мејданларында олмушшур. XVII әсрдә феодал зүлмүнә гаршы азәрбајҹанлы вэ ермәни кәндилләрини бирләшdirән мәшhур мыхлы баба (маглы баба!) һәрәкаты Гарабаг тарихинин унудулмаз сәһифәләрindәндир. Азәрбајҹанын XVIII әсрдә јарадылыш эн күчлү феодал дөвләтләрниң бири Гарабаг ханлыгы олмушшур. Иңијет, Гарабаг Азәрбајҹанда Совет һакимијјэтинин гөләбәси угрунда мүбаризәнин әсас мәркәзләрindән иди. Бүтүн бунларда әсасланараг демәк олар ки, «Гарабаг» сөзүнүн мејдана көлмәси нэ XII, нэ VII, нэ дә IV әсрләрә дејил, ибтидан азәрбајҹанлынын од вэ су илә бағлы илк пиамынын јарандыгы эн узаг чағлара кедиб чыхыр. О дөвләрә ки, улу бабаларымыз оду вэ сују һәјатын башланғычы, тәмизлији, көзәллији, ајдынылыгын вэ хошбәхтлијин чәми кими гијмәтләндирмәјә башламышдылар. Гарабагын—Бөјүк мүгәддәс беништин тарихи Азәрбајҹан тарихинин чох бөјүк вэ ајрылмаз голуну тәшкىл едир.

БАҚЫ—ТАНРЫ, БӘЈ ШӘҢӘРИ!

Арашдырмамыз көстәрир ки, Од јурдууда вэ ондан кәнәрдакы бүтүн Гыз галалары өңчә Оғуз галалары— Од галалары кими дүијаја кәлиб. Бакынын 3000 ил јашверилән Гыз галасына да мәһз Оғуз галасы—Оғуз еви,

мүгэддэс од еви тэк бахылмышдыр. Белэ ки, галанын адындақы «ғыз» мәіз «ғуз»—«օғуз» мәзмунуны әкс етдирир. Бунчыла жаңашы «ғыз» сөзү сопралар даһа чох көзәллик, јараңыг, алымазлыг, ј’ни он баш гала, он көзәл гала үнванына чөврилмишdir. Гыз галасының һәрби мұдағиә галасы вә улдузлу көжүн мүшәннідә едилдији обсерваторија кими истифадә едилмәсі дә (әкәр бу фикирләр дөргүрдүрса), онун «ән көзәл» мәзмунуна хәләл кәтирмір. «Ән көзәл» гала исә мәіз Өғуз—Од галасы ола биләрди. Гыз галасына чох гәдимләрдә Чар гала, Бакыда исә Танры шәһәрі, Танры јери дејілмәсі дә мәіз бурада јер алтындан чыхан тәбич одларла бағлы олмуш дур. Бакының өзу вә ады һаггында чох јазылыб. Бәс, «БАҚЫ» ады нә ваҳт мејдана қолиб вә бу сөзүн әсл мәңпасы нәдир? Мәрһум академик С. Саламзадә бу адын һинд дилиндеки «Бакнү»—«Ода дөгру» ифадәсіндән, иикинисе алими Ф. Петри ғодым Мисир мәйбәләрниңдеки «Бакнай»дан, тарих елмләре доктору С. Ашурбәйли исә түркелде «Баки» («Бакан») гәбіләсінин адындан жараптығыны билдирир. Онуңчук эсерин бир сыра әрәб тарихчиләр Бакыны «Бакү», «Бакуја», «Баку», XII әсерин дани Азәрбајҹан шаири Хагани дә «Баку», шәклиндә жазмыш, «Дәрбәнднамә»дә улу шәһәримизин ады «Бадкубә», XVI—XVII әср мәйбәләрниңдә «Бакнов», «Бака», «Баку», «Бакули», «Бакку», жено до мұхтәлиф мәйбәләрдә «Бакнов», «Бака», «Багаван», «Багаран», «Багајарич», «Багуан», «Багни», «Атли Багаван», «Бакә» вә с. шәкилләр дә гејд олумушшудур.

Етимологи тәһлил С. Ашурбәјлинин қәлдији нәтичәни тәсдиг едир. Іә’ни «Бакы» сөзү һәм дә «Баки» гәбіләсінин адыны дашијыр. Бәс гәбіләсінин ады није мәіз «Баки» олумушшудур? Гејд едәк ки, мисал кәтирилән вариантларын һамысы мәіз «Баки», ј’ни буқунку БАҚЫ сөзүнүн мұхтәлиф дилләрдә, мұхтәлиф шәқилләрдә сәсләнмәсіндән башга бир шеј дејил. Ејни заманда, бу вариантлардан бири—гәдим Мисир мәйбәләрниңдән кәтирилән «Бакнай»—Бакының шәһәр—јашајыш јери кими чох гәдим тарихиңдән хәбәр веририр.

Мәйбәләрдә гәбіләсінин ады БАҚ(АН) шәклиндә хатырланып¹. Вә БАҚ(И)ЛӘР кими аյдынлашдырылып. Бурадакы «ан» вә «и» чөм инқиличендири. Елә исә «Бакан» «Баклар» кими айдынлашырмаг тәләб олунур.

¹ С. Ашурбәйли. Бакының орта әсрләр тарихи очеркләри. Бакы, 1964, сәх. 23.

Демәк, гәбіләсінин ады БАҚ олуб. «БАҚ» икі компоненттән ибарәтдири: «Ба» вә «Қ», «Ба»—«Аб»дым, «аб» исә биз артыг мәлумдур: торағ, битки (јашыллыг) во на-ва илә сујун чәми. «Қ» исә, ишығы, оду, айданлығы томеніл едән «J»-ның чөврилмәсендір. Һәм дә бирбаша јох,—«Г» мәрһәләсінин кечәндән соира. «Г» мәрһәләсіндән «Н»-ја чөврилмәнин дә шаһиди олачағыг. Бурадан «Бакан»ын—«Бак(и)»ның «Бак(лар)»ын етимолокијасы ашыкарланып: Гәбіләсінин ады БАЙЛАР имиш. Айрылыгда «Бај»ын «Бәк»—бек—бег (Багауддин)—баһ—(Баһадур, баһар)—боһ (Боһема)—бог (Танры) Богомолов, богат, богатыр, богатыр)—бој (бојар)—бок (Бокаччино)—бәһ (Бәһрәм) —бај—(Бајрам)—бак (Бакыш—Бахыш, бајсан) вә башига вариантлары мәлумдур.

«Бак»ын лап башланғычда «бај» олдуғуна «Бајат» тәбілә ады даһа бир сүбуттудур. Мәйнәләрдә БАЈАТ-ын БОГОЈАТ¹ варианты да мәлумдур. Һәм дә гала кими, «Бојат һекајәти»идә ондан бөле едөмәјик. Иди исә хатырлатмағы лазым билдирик ки, болқа дә «бај» вә «Бајат» әски ҹагларда ејни оғуз—ј’ни Азәрбајҹандилли гәбила, јаҳуд тәбілә бирләшмәсі имиш. («Бак»дан—«бај»—дан жаранмыш «Бог»ын—Танрының «бағ» сөзү илә дә ејни мәзмундан олдуғуны шәрһ етмищик.) Бир һәғигәти билмәк кәрәкдір: улу шәһәримизин ады һансы мә’надан докулууб? Вә бүтүн арашдырмалар көстәрди ки, «Бакы» өнчә «Танрылар» мәзмуну дашијыр вә «Бакы»ның «ы»—«и» компоненти («Баки» тәбілә адындағы «и» компоненти дә) әслиндә мәңсүбийәт билдирир. Ј’ни «Бакы»—«Танрыја мәхсус, Танры олан, Танрылы» мәзмуну кәсб әдир. «Танры»ның «Бағ» («Бог»—«Баг») варианты мұасир Азәрбајҹан дилиндә мәіз «бәј» шәқлиндә сәсләнир. Вә тәбини ки, бу, «бәј»ни мұасир айламыдан чох-чох әввәлә андлар. Демәли, «Бакы» ТАНРЫЛАР—БОГЛАР—БАГЛАР—БАЙЛАР—БӘЖЛӘР шәһәрнедір. (Шәки—шаклар—саклар—саглар шәһәри олдуғу кимни!) Вә буқунку «Бакы» (сон илләрдәк «Баки» адындағы «ы» («и») чөм шәқилчесидir. О, мәіз ТАНРЫЛАР—БОГЛАР—БӘЖЛӘР шәһәри мәзмунундадыр вә нәннид, нә фаре, нә әрәб, нә дә гејри мәнишөли дејил. Мәзмұнча да, шәқиличә дә мәіз Азәрбајҹан ториагына, оғуз—түрк дилинә мәхсүстүрдүр. Бәс, узаг Филиппинин «Бакио» шәһәрі? Мәкор о, бизим Бакы илә адап дејилми? Дејәк ки, адапидыр. Бәс,

¹ М. Қаганқатватсы. История Ағван. СПБ. 1861, сәх. 361.

орада да «баки» тәбиләси јашајыбы? Тәбии ки, буну демәк олмаз. Лакин бир мәсәлә шүбһәсиздир: «Бакио»—нун вә бу тәбильдән олан дикәр јер, тәбиль, шәхс вә садларының да «бак, баг, бог, бок, бој, баһ» вә с. компонентләри һиндаврона, семит вә дикәр дил айләләрниң да әски огуз—түрк дилиндән, я да улу дилдән паралель шәкилдә кечмишdir. Вә һәмми компонентләрни дикәр јер «ба»—«аб»—(об) су вә «Г»—«К»—«J»—бәрк вә ишигы да тәркибләри—улу Одла Сүјүн говушмасының әкес етдирир.

БАЈАТЛЫ ГОРГУД

«...Бајат бојундан Горгуд ата дерләр бир әр гонду. Огузун ол кини биличицијди». Халгымызын гөдим вә мөһәтәнәм әдәби абидаши, мәһәббәт вә гәрәроманлыг дастаны «Китаби Дәдә Горгуд» бу сөзләрә башланып. Ерадан әввәлки чагларда «бој»—тәбиль, тайфа, орта әсрләрдә исә ел, маһал, јурд мәнасында ишиләниб. Һәр налда суалыма даһа дүрүст чаваб тапмаг учун улу бабамызын китабыны аста-аста вәрәгләјирәм. Фикримдә бу өлмәз дастаны ғәләмә алән, адыны билмәдијим даһи һәмвәтәнлиминиз «енг олсуң!» дејирәм. Чүнки о, өнчә конкрет тарихи дөврдә—тәгрибән VII әсрдә јашамыш вә Огуз елләрниң аталағ—дәдәлик етмиш, онларын башындан кәлиб-кечәнләри кәләчәк иәспилләр учун дүзүб гошмуш биличини—улу озан Горгуд атанин јерини, јурдуни, мәисүб олдугу ели, обаны бизә ишиш вермөжү вачиб билүб.

Бајатлы—Бајат сојлу, Бајат елли Дәдә Горгуд гонуз чалыб бој бојлајан, сөз сөјләјән озанлар озаны олуб. Заман кечдикчә онун мәчлисләр ачыб озанлыг етмәши илә, дастандакы гәрәманларын, јерләрип, иәһајәт, огуз тайфаларының үиванлары, шиамлары вә адәтләри илә бағлы чохлу адлар јаранышыдыр. Ағчабәди рајонунда да Дәдәм Горгуд сораглы јер адларымыз чохдур. Бири дә Бајат қондидир. Буидан әлавә, Учар, Нефтчала вә Шамахы рајонларында да Бајат, Дәвәчи рајонунда Бајат вә Синчан Бајат кәндләри, Дәрбәндә Бајатлар мәһәлләси вар. Ағчабәдидеки Бајат дикәр Бајат кәндләринең даһа гәдим һесаб едилир.

Бајат—Бајат Оғуздилли тәбильәниң адыйдыр. Бајат—Огуз гајнагларындан сүзүлүб кәлән бајатларымыз да адыны һәмми мәэмундан алыб. Бајаты—јә’ни Бајат охумасы, бајатлыларын охудуглары, гошдуглары нәрмә.

Күлли Гарабагын аби-һәјаты
Норми-назик бајатыдыр, бајаты,
Охунур мәчлисдә хон қолиматы,
Ох кими багрыны дәләр, агларсан...

Классик шаиримиз М. В. Видадинин гәлби көврәлдәп һәмми мисраларында халгымызын мә'нәвү зәнкилиji тәрәннүм олунур. Шаир көстәрир ки, ел-обамыз мәчлисләр јарашиғы, һәзин вә дәрин мә'насы илә «ох кими бағры дәлиб кечәп» бајатыларла иәфәс алыб. Вә, шүбһәсиз, шаир «Күлли Гарабаг» дејәркән бүтүн Азәрбајчаны дүшүнмүшдүр. «Гарабаг» сөзүнү ишләтмәкә исә бајатларымызын да та гәдимләрдән даһа чох Гарабаг елиндән, бүтүн Азәрбајчан елини, бу елини сајесиз Бајат обаларындан ганаңданыбы җаяылдығына ишиарә етмишdir.

Бајатла бағлы көһиәлмәк мә'насында бајат, бајаты—маг исә бога—танрыја галмаг мәзмунунадыр. Нечә ки, андыра галмаг да ела танрыја галмагдыр. Вә «танры»—дакы сәсләршиң јердәнишмәсендән јаранмыши «андыр» («антыр») сөзү дүнja дилләриниң бир гиесинде—эн чох һиндаврона дилләринде «танры» мәзмунунда ишләнир. М. Сејидов јазыр ки, Горгуд ата мифологи тәффаккүр дүнијасының вәтәндәнәнди. Күман ки, мифик әфсанәләрдәкі Горгудун сәчијүәләри сонралар бу вә ја башыга тарихи шәхсијүәтлә әлагәләндирлидијиндән һәмми шәхсијүәт Горгуд адлапандырылмынди. Демәли, биз Дәдәм Горгуду һәм тарихи шәхсијүәт, һәм дә улу очдадларымызын үмумиләнишдирлимини агасагалы тәк таныјыр вә билүрик ки, Азәрбајчан дилиндә гор—од, гут—хөшбәхтликтir. Бууныла јаиашы, «гут» өнчә «гаты од» вә бу мәзмунла да «гүввәт»дир. Хөшбәхтликт дә гута—гүввәтә бағлыдыр. Вә бу ики компонентли «Горгуд» әфсанәви вә тарихи шәхс ады кими дә өнчә халгын ишамы, үмиди, арзусу, ичтимаи-фәлсәфи дүшүнчәси илә бағлы улу сөз—ад кими дүнијаја кәлиб. Филология елмләри докторлары Ш. Җәмшидов, К. Вәлијев вә Е. Элибәјзадә дә бу улу дастандакы һадисәләрни тарихи, реал әһвалатларла бағылышына даир гијмәтили фикирләр сөјләмишләр.

ӘБӘДИ ГОРГУД—ӘБӘДИ ГОЧА

Гәдим вә мұасир Азәрбајчан дилиндә Җа-чә, ча-чә шәкилчиләри бир шејин һәм кичик олдуруну, һәм дә әзиз-

ләйдијини билдирир, садә сөзләрдән дүзәлтмә сөзләр лә жарадыр. Мәсәлән, ала—алача, гара—гарача, көј—көјчә, Көјчә (көлү), «јахшы-ча сәнәм, көзәл-чә дилбәр» (Фұзули). «Чох саг ол, ај тыйым, јаман-ча шејеси» (С. Вургун). Бурадакы Көјчә (көлү), јахшыча, көзәлчә вә јаманча сөзләри даһа чох әзизләнмә мә'насында дыр.

«Ча» соируглу чохшыләниң сөзләримиздән бири дә «гоча»дыр. Грамматика китабларында ону садә сөзләр сырасында көрмәјә адәт етмишик. Амма бу, илк баҳышда беләдир. «Гоча» да чох узаг чагларда дүзәлтмә сөз олуб. Онуң «го» компонентиниң әввәли «гор» имиш. Гор—өзүнүн «гара» мәрһәләсінә кечәндә од анламында рәпик анламына чеврилир. «Гара-ча» мәһіз рәпик анламында гарабәнис, я да гаранирин мәзмуну дашыјыб. «Гоча» исә мүәյҗүн мәрһәләдә «горча» тәк сәсләниб. Горча, јәни горгудча, балача Горгуд, Горгуда охшајан. Ыэр бир кини јаша долдугча өмрүнүн үфүгүнә јахынлашмыш олур, чаванлыгда баглы шух рәнкләри азалыр. О, мұдрик, ңәгиги ағсаггал олмаса белә, мұдрик көркәми алыр, ағсаггаллашыр. Дәдәм Горгуду да улу азәрбајҹанлы мәһіз ағсаггал көрүмүндә дүшүпүб. Нечә ки, улу дастаңызыда да Дәдәм Горгуду ушаглығында дејил, јеткин, ағсаггал чагында, ојүд верән, ад гојан, доғру ѡол көстәрән, мұдрик, биличи кими көрүрүк. Демәк, һәр бир әр јеткин јаша чатыб, сачы-саггала ағаранда горча олур, јәни Горгуду тәкрапар едир. Мәһіз Горгудун өзү јох, «Горгуда охшајан» олдуғу үчүн дә онун гор көрүмүнә, јашына, адына «ча» әзизләјичиси, кичилдичиси әлавә олуңууб. Оғлац ушағына «гоча» ады верәндә арзу едібләр ки, гој бөјүсүн, Горгуд кими мұдрик, башибулән олсун, гоча јох, гочаман олсун, Горгуда охшар—кичик Горгуд—Горгудча олсун. Соңralар халгын данышыг-тәләффүз просесинде «горча»дан «р» сәси дүшүб вә о «гоча»ја чеврилир. Вә «гоча» горгудлашмагы дејил, гочалмагы, гоча көрүмәји тәмсил етмини олсајды, ада чеврилмәзди. Бизә көрә һәр бир азәрбајҹанлы әр гочаланда, һәм дә горгудлашыр. Дәдәм Горгуда дөнүр, улу озаны, биличини өз горгудлашмыш көрүмү илә јенидән дүнjaја кәтирир.

Хатын да гочаланда горлашмыш олур. Амма елә хатын олдуғу үчүн дә онун «гор»унда—одунун гор һалында «Абы», аба-ны—ана-ны, һәвва-ны тәмсил едән су вар. Еу сөбәбән дә онун «гор»у «гар»а чеврилир. Вә она «горча» јох, «гарыча» дејилир. Әлбәттә, мәгсәд «Горгуд»у һеч дә «гары» сөзү илә мұғајисә етмәк дејил. Сөһбәт

умумијјэтлә, улу озан дәдәдән вә улу озан ишәдек кедирир.

Гар да ағ рәники вә формасы илә оду хатырладыр. (Елм гар дәнәсниниң улдуз формасының сиррини ача биләмәјиб.) Амма гар да су башланғычыны—ананы тәмсил етдиңдәндири ки, «гор» јох, «гар»-ды, «сојуг од»дур. Гәдим «Гар-гар» гәбилә вә чај ады да фикримизчә, ана башланғычыны тәмсил етдијинә көрә гоша «а» илә гар-гар шәклиндә сәсләнир.

Тарихи мә'лumatларын да көстордији кими, (мәсәлән, Страбонун «Чографија»сында, И. Шопенин «Гафгаз», А. А. Бакыхановун «Құлұсташ-Ирәм» китабларында вә с.) گәдим гаргарлар әсасен даглыг әразиләрдә јашамышылар. Оилар ерадан әввәлки I миниллијин орталарында вә ерамызын илк есрләриңдән گәдим Шимали Азәрбајҹаның дағлыг һиссәсіндә дә јашамыш, һәрдән дүзәнлије—хатынларының—амазонкаларын јаңына симиндер. Нидики Ағдам, Ағчабәди вә Бейләган рајонларының әнатә едән Гарабаг вә Мил дүзәнликләrinin گәдим адларында бири дә Гаргар дүзү олуб вә бу күн дә һәмин дүзүн бир һиссәси—Гаргар чајының һәр икى саһили Гаргар дүзү адланыры.

Лакин дедик ки, гаргарлар әсасен дагларда јашајылар. Демәли, «гаргарлар» дејәндә «дағлылар» баша дүшүлүб. Бу күн дә даглыг әразидә јашајыллара «дағлы», «дағлылар» дејирик, «Дағлы мәнәлләсі», «дағлы чөрәжи» вә с. ишләдирик. Әлбәттә, бу, даглылары گәдим гаргарларын «јеканса вариси» һесаб етмәјә әсас вермир. Гаргарлар да башга оғуз گәбиләләри кими бүтүн Азәрбајҹан халгының тәркибинә гарышмышлар. Нәһајәт, «Гаргар»ла «дағлы»ның мүһүм фәрғәни дә вар. Белә ки, гаргарлар һәм дә «оддан төрәјенләр», Од—оғуз елнә мәнсүб оланлар кими таныныблар. «Дағда јашајан»—«дағлы» үздәк мәзмундур. «Гаргар» исә Јерин—Одун, бағрында бинән оду, икигат «гор»у, халг—јарадан, төрәдән анламында икигат «гар»ы әкес едән дахили—кизли мәзмун олуб.

Гары, тары иәнә, гарымыш, гарычыгым, гарыча вә с. Су—һәвва башланғычы илә һомин мәзмунна бағлыдыр.

Дага һәм дә «гор» дејилдијини әввәлләр шәрх етмишик. Вә бу «гор» да дагын билаваситә илкни мәзмуну илә әлагәлидири. Дағларын јаңын гајаларына, дашларына диггәт јетирмәк кифајэтдир. О гајалар, дашлар Јерин—Одун бәтигинде бишиб, говрулуб, бәркијиб даш-

олуб. Бәрк олсун дејә, «бишмиш көрнеч» мәһіз одда—пепчә бинирилир. Елә иеч дә бинин даңа чох исти әлам-мәтли—(«п»—компоненти илә) вариантыдыр. Бүтүн даглар да әввәлчә «бинимиш», бәркимиш од—одун гор һалы олуб. Дагларын ирмаг, булаг өвладлары вә јашыл өртүү исә Јер күрәсүнин сонракы инкишафыны мәһесулудур, «Даш» өзү дә бәркимин, Јерин габығыны «дешмиш», бәтниндән «даш»мыш, сөнимүш, «дашлашмыш од»дур.

Горгуд—билинидир, пејгәмбәрдир. Дастанчы ону јахын тарихи дөврдө Мәһоммәд пејгәмбәрин заманына јахын «гоңдурур»—дүнија кәтпир. Бунупла да, ону миф-дон өлөрү инсан ачырып. «Өләри инсан»—Горгуд һәјатын әбди фәлсәфәси илә «Олум вә өлүм»лә марагланмаја билмөздүг. Дастанын сонунда Горгуда планын јахынлаптың көрүрүк. Әслиндә илан—өлүм Горгуд атаја јох, «инсан Горгуд»а јахынлаптың олур. М. Сейидовун гәjd етийи кими, «Урал-Батыр» дастанында да гәһрәман миф олмадыгы учун өлүм мәһкумдур. Лакин һәм Енкуду, һәм Урал-Батыр, һәм дә Дәдә Горгуд она көрә «өлүр»ләр ки, халг өлмәсни, Јер узүндән инсан нәсли кәсилмәсни. Өз иөвбәсүндә Нуһ пејгәмбәр дә инсан нәслини өлүмдән хилас едир. Чох-чох сонралар дүнија кәлән јөхүди, христиан вә ислам динләриндә дә дин башчыларынын өлүмү бу чүр «әсасландырылыр»: «Онлар она көрә өлдүләр ки, халг өлмәсни». Динләри јашатмаг учун улу дастанларын назыр идејасындан истигадә едилемин, һәм дә идејасын истигамети дәјишидиримин, мәһдудлашдырылыш, һәтта бир гәдәр мүртәчеләшдирилминдир. Белә ки, бириндә «јалныз мүсәлманларын», о бириндә «јалныз христианларын» вә үчүнчүсүндә «јалныз јәнидиләрин» јашамасы «әдаләтли» несаб едилемишdir.

Огуз биличиси Горгуд исә бүтүн халглара бәрабәр көзлә баҳыр. Ону «олум вә өлүм» арасында чарышмасы, «дүнијанын соң учунун өлүмлү» олмасыны истәмәмәси дә тәкчә өз халгына дејил, һәм дә бүтүн халглара, бәшәрийjәтә әбәди һәјат арзусундан дөгүр. Горгуд өз улу Од—гор көкүнә минбир теллә бағылдыр. Ону Оддан—Гордан аյырмаг Дәдәм Горгуд адлы улу эфсанәни, халгын горла—одла бағылды ән улу шамыны дининдән сөкүб дағытмаг оларды. Йәни о заман «гор»—«гар»—«гара», «кор», «кар», «кара» тәркиблү бүтүн сөзләри дә тәкчә Азәрбајҹан дилиндән јох, һәм дә бүтүн дүнија дилләриндән сиңиб атмаг лазым кәләрди. Дирилик мәсәләси исә даңа чох Хызырла бағылдыр.

БОГОЈАТ—ТАНРЫ ОДУ. Бојат етнониминиң чох көниш ареалда јаялдыры бәллинидир. Бојат, Бајат, Бајат-лылар, Синчан Бојат, Гызылтәпә Бојат, Бојатансұхта, Бајатаи, Кешлакбајат, Элбајат вә с. адлара Азәрбајҹанда вә ондан кәнапларда да раст көлинир. Хатырлатдырымыз кими, М. Гагангајтуглууци (VII әср) «Албан тарихи»ндә Богојат адлы јашајын јериидән—галадан дапышылыр вә онун Бәрдә һәндәвәрлидә јерләшдији көстәрилир. Белә гијметли факт бу күнәдәк арапдырычыларын дигүтгүндән јаянмындыр. «Китаби Дәдә Горгуд»да әсае һадисәләр мәһіз «Бајат бојунда»—обасында вә онун сөрһәдләри јахышылыгында чәрәjan едир. Кәнча, Бәрдә вә Дәрбәнд кими ғәдим пәндерләримиздин дә һәмни Бојат обасыны—өлкәсүнү тәркибинде, јаҳуд һәндәвәриндә јерләшидипи көстәрилир. «Албан тарихи»ндәки Богојат галасы да Бәрдә һәндәвәрлидәдир. Бајат боју дастанда апарычы бојлардан олдугу кими, XVIII әсрдә Гарабағ хаплыгының најтахты да олмушидур.

Арапдырымамыз көстәрир ки, огуз гәбнәләркүнин һеч дә һамысы өз адьын һәм дә танры адь кими дүшүнмәмишdir. Әслиндә «Бајат» танры адь да «Бајат» тәбилә адындан асылы олмајараг мөвчүд олуб. Диндар гочалар танрыны белә сәчијүләндирирләр: «Еј бу дүнијанын саһиби». Бәј-Бај да Одлу-сулу јерин, «Дүнијанын саһиби»—и дејишилб. Вә белә «кимтијаз саһиби» ибтидан огузун тәсәввүрүндә јалиыз танры ола биләрди. «Бај»дан төрәмиш «Баг»ын һәлә 5 мин ил әввәл Шумер мәибәләрниң танры маңасында, «Бакы»нын исә бир вахтлар «Танры шәһәри», «Аллаh оду олан јер» кими анылмасыны јада салаг, «Богојат» вариантында да «бог» компоненти мәһіз танрыны тәмсил едир. БОГОЈАТ—Бог ата—Танры ата, Бог—од—Танры—од... БОЈАТ—Бәј ата—Танры оду, һәм дә Бәј оду, Танры оду!

ФҮЗУЛИ СОРАГЛЫ БОЈАТ

Ағчабәдинин вә бүтүн Одлар јурдунун ән улу јашајыш мәскәнләрниң олаң Бојат кәнди өз гәдимлиниңи бајатыларында, мугамларында вә тарихи абидәләрниңдә дә горујуб сахламышдыр. Онуң әтрафында Гышалты тәпә, Гашатәпә вә Галатәпә курганлары Түич дөврүнү гијметли јадикарларыдыр. Бојат кәнди—обасы, һәм дә

¹ М. Кагангатвате. Историја агванг. СПБ. 1861, с. 361.

дахи шаиримиз Фұзулинин ата јурду кими таныныр. Ш. Әсембидов жазыр ки, Фұзулинин атасы Сүлејман кини Гарабагын—индикі Ағчабәдininин Bojat кәндиден өз айләси ил бирликтә көчүб Кәрбәлаја кетмиш вә бир нече ил соңра балача Мәһәммәди—Фұзулини дә жаңына алыб догма кәндисе, бурадакы гоһумларына баш чәкмә-жә қәлмиши. Сүлејман кишинин, жәни Фұзулинин атасынын бир ваҳт жашадығы евии галыглары—јурд жері һазырда кәндін Bojat—Бејләган—Ашыг Вәлиләр тиရәсүндеки кәрпичли тәпәдәдир. Мараглыдыр ки, Фұзулинин вәфатынын 400 иллигинин гејд олундуғу күнләрдә (1958-чи илдә) Bojat чамааты—бурадакы Ленин адина колхозун үзвләри Азәрбајҹан ССР ЕА Низами адина Әдәбијат Институтуна вә Азәрбајҹан Жазычылар Иттифагына мәктубла мұрачинәт етмишдиңдер ки, Мәһәммәд Фұзулинин онларын кәндләрниңдән олмасы фактыны бир даһа жәнгиләшдиրмәк учун кәлиб шаирин һәмјерліләрни дә динләсінләр. Бу барәдә о ваҳт мәтбуатда мәлumat верилмис, мәктуб елми-әдәби ичтимаијәттің марағына сәбәб олмушду.

Халг шаири Рәсүл Рза «Узаг ѡоллардан қолән» шे-риндә Фұзулинин Бағдаддан Гарабаға, догма Bojat кәндисе гајытмасына кәдәрли мисралар һәсер еди:

Бағдад һара, Bojat һара!
Гырылмын тәсбең кими
Күнләри карван төкүр
Гаиар, узаг ѡоллара.
Бағдад һара, Bojat һара!..

Әлбәттә, Bojat («Baјat») сөзу айрыча бир кәндииң чөр-чүвәснә сығмамышыдыр. Bojat обасы узаг кечмишләрдә тәкчө Гарабагы дејил, јурдумузун даһа бөյүк әразисини әһате етмишdir. Бу мәнида һарада докулымасындан асылы олмајараг, Фұзулинин бојатлы олмасы тәбиидир. Фұзулинин бабасынын Гарабағдан, индикі Ағчабәдинин Bojat кәндиден көчүб Ирага кетмәси фикри һәгигәт олса да, гүрбәтлиji мәсафә узаглығы кими дүшүнүлмүш дүр. Фұзули Ирагда да догма ел-обасынын әһатесинде жашамыш, Baјat-Горгут ләһчәли түркләр-օғузлар мүһинидә вә онларын догма ләһчәсендә дүнија әдебијатынын өлмәз өсөрләрни јаратмышыдыр. Дәвранындан килемжи шаиримиз өзүнә һәмдәрд арамышдыр. Һәмдәрди олмајан исе һарада олса ғәрибdir. Фұзулинин улу Bojada—Гарабағ Bojадына багыллығы халг шаири Мәм-мәд Ранимни «Фұзули Bojатадыр» ше'ринде дә тәрән-

лум едилмисидir. Халг жазычысы Мирзә Ибраһимов да «Бөйүк мүтәффикир» мәгаләсінде жазыр ки, халгымызын дүнија шеһрәтли сәнәткары, өлмәз сөз устасы Фұзулинин ата вә аласы Азәрбајҹанын Гарабағ маһалындаңырлар вә Ирага да мәһз һәмини маһалдан көчүб кетмишләр. Демәли, Ағчабәдинин вә бүтүн Гарабагын, бүтүн Азәрбајҹанын Дәдәм Горгуд сораглы улу Bojat кәнді һәм дә Фұзули нәфәсли, Фұзули үшвандыры.

Көчдү ғоча Сүлејман
Гарабағдан Ирага.
Көңүлләрдә галса да,
Дүшдү көздән ирага.
Балача Мәһәммәди
Бу Bojatdan нур алыб,
О Bojatda докулду.
Галхы Шеһрәт тахтына,
Сөз сөркәрдәси олду.
Азәрбајҹан оғлутәк
Дүнијаны тутду ады.
Пай алды бу севинчән
Улу кәнді—Bojatы.

ДИРИЛИК СУЈУ, ХЫЗЫР Дағы, ҚОРОГЛУ

Журдумузун шәфа гајиагларындан бири дә Дәвәчи рајонунун әразисинде мәшихур Галаалты муаличә сујудур. Бу сеңрли су Бешбармаг дагынын вә пә заманса бабаларымызын чөкдији ејиадлы сөздин мәркәзи—Чыраггаланы аяғында дүнија көз ачыб. Вә һәмини Чыраггала гәдимләрдә Азәрбајҹанын вә бүтүн Шәргин ән ири вә мөһтәшәм шәһәрләрниң олан Сабиран—Шабраи шәһәринин алынмаз, кечилмәз гәлаларындан имши.

Гајыдаг сујун үстүнэ. Чыраггаланын алтындан вә һәндәвәриндән сајсыз шәфа булаглары ахыб кетмәкдәдир. Һәмини булаглар «Дирилик сују», «Аби һәјат», «Аби көвсәр», «Аби зәмзәм», «Аби һәјван», «Нәјат сују», «Өлмәзлик иксир», «Чаванлыг сују», «Әбәдијәт сују» вә с. адларла әсатирләрдә, әфсанәләрдә, нағылларда, дини вә дүнијәви рәвајәтләрдә жашајыб, улу бабаларымызын һәјатын өлмәзлиji, әбәдилиji илә бағлы мифик инамына чөврилиб. Мәсәлән, ғәдим рәвајәтләрни бирниңде дәјилир ки, әфсанәви Хызыр пейғәмбәр (Хыдыр Илjas, Хызыр Илjas, Хызыр Нәби) зұлматда Дирилик сују ахтарыбы вә һәмин судан ичиб әбәди өмүр газаныб. Башга бир рәвајәтдә Хызырын зүлмәтә Искәндәрлә бирликтә кетдији вә

«дирилик сују»нү Искәндәрни јох, мәіз Хызырын тапыб ичдиң хатырланып.

ХЫЗЫР БАБАНЫН ДАГЫ. Галды «дирилик сују»нү Азәрбајҹан торнағы во мәіз Чыраггала—Галаалты сују плә бағлышығы мәсәләен. Тәкчө рәвајэтләрдә дејил, бәзи мәйбәләрдә дә бу гәнаетә кәлмәјә эсас верән мәлуматлара рааста көллинир. Мәлумдур ки, Чыраггаланын дахшыл олдуғу Бешбармаг дагы халг дилинде, хүсусида дахшыл олдуғу Бешбармаг дагы халг дилинде Хызыр дәвәчи—Губа зонасында жашајналарын дилинде Хызыр дагы, Хызыр дагы, (кечмииләрдә «Хызыр зинде баба», «Хызыр зинде дагы») галасы кими дә сәсләнир. Бурдақы зинде—дирилик инфаден фикримизчә, дагын мәнијјәти—этәниңде гајнаjan шәфа булагларынын сују илә бағлы шәкилдә мејдана көлмишидир. Бу барәдә ән тутарлы фикри А. А. Бакыханов сөјләмишидир: «Гур'андады чәкіләни Хызыр пејғәмбәрин гајасы Ширван вилајетинде олмушшудур, адьына во әламәтләриң көрә бу гая Хызыр-зинде ола биләр... Хызыр-зинде халг тәрәфинидән Хызыр-зинде «иңжинде тәләфүз олунур»¹. Дикәр, һәм да даңа шандырычы әламәтләр до вар ки, Хызырын—әфсанәви Хызыр пејғәмбәри әрәб јох, түркдилли олмасы, әрабләрни Азәрбајҹана јүрүшүндән чох-choх әввәл Азәрбајҹан халғынын сој көкүнү тәшкүл едәп гәбиләләрин мифология тәффоккурундән жарапасы во иңајет, һәмин Хызырын үстөслик «ширванлы», һәтта бир гәдәр «чыраггалалы» олмасыны көстәрмәкәдән. М. Сејидов бу нағыр елми чөсаралы аникара чыхармышдыр. Беләниклә, М. Сејидовун ледији кими, «Хызыр» томиз Азәрбајҹан сөзүдүр. Хызыр—тыймаг, исти, од, һәрарәт, чошгуулуг, گүвәт, гут кәтирән «ыр»—пр—эр—киши, иккىд, «Хызыр»—һәрәкәт едәп исти анлајышыны билдирир. Бу анлајыш халғымызын гәдим айни во мәрасимләриңдә, баһарын, Новruz бајрамынын гарышынанында кенинш әкенин таңмайшдыр. Ейни заманда Хызыр мифик образы жашыллыг вә су ылаһәсеннин мифик кејфијәтләриң дә јијәләнмишидир. М. Сејидов Хызырын белә чарпазлашмасының гәдим азәрбајҹанлыларын «су, жашыллыг, евләнмә илаһәси ОЛӘНК»лә әлагәдәр олдуғуну көстәрир. Әфсанәни өзінде өзінде әлагәдәр олдуғуну көстәрир. Әфсанәни өзінде өзінде әлагәдәр олдуғуну көстәрир.

Хызырын башга бир кејфијәти Азәрбајҹан халг мә-

расимләри, хүсусилә жазын, күнәнни гарышынанысы эрә-фәсендә, ахыр чәршиәнбәдә од, мәш’әл кәздиримләсүндиң чыраг жандырылмасында өзүнү көстәрмиш вә мәрасим маһиыларында «Хызыра Хызыр дејәрләр, Хызыра чыраг тојарлар» кими сөслөмийшидир. «Чыраггала» сөзүнәкни «чыраг» да маһиылакы кими, эслиндә ишарә мәнасында дејилмишидир. Галада чыраг жандырылмасы халғын өз чырагыны—јурдуң дүшмәндән горумага бир ишарә, хәбердәрләг олмушшудур. Вә Хызырын—јазын, истини, Күнәнни, гуввәтни жолу үстүндә она көрә чыраг жандырылышлар ки, Хызыр кәләнди «чичәк битир, јаз олурмуш». Чүнки Хызыр өзү истиликтір, гуввәтди, сагламалыгдыр, дириликтір. Бешбармаг—Хызырбаба дагынын во һәмни әразидәкі Хызыр қәндінни вә дагын.govушшудуғу Хәзәр дәнизинни ады, Ағдам, Салжан во Губадлы рајонларында Хызырлы қәнд адлары да «Хызыр»ла ejни көкәндән. Хызыр, Хәзәр вә Хызырдағ үиванлы әразидә јерләшмөсі Галаалты сујунун әфсанәви Хызыр пејғәмбәрин «иңдиң» вә «әбәди ҹаваплыг газандығы» мәшінур «Дирилик сују» олдуғуну күман етмәје эсас верири.

ХЫЗЫР ЧЫРАГЫ. Хызырын «ширванлы» вә «чыраггалалы» олмасы, фикримизчә, Хызырын елә өз маһијәти илә—истини, жазы кәтирмәси илә бағлышдыр. Маһныда «Хызыра чыраг тојулмасы»ндан, јәни Хызырын жолу үстүндә чыраг жандырылмасындан даңышылыр. Демәк, Хызыр—Чырагдан айрылмаздыр. Эски чағларда Азәрбајҹан әразисинде чох јердә—хүсусән дә карван ѡлларынын кечдији нөгтәләрдә—дагларда, (сөнрада исесүн) тәпәләрни үстүндә) чыраг жандырылармыш. Бунунла белә тәкчә индик Галаалтыда, Нафтусијаны—«Дирилик сују»нун жаңындакы гала мәіз Чыраггала адланыб. (Бәлкә дә Чыраггала адлы башга галаларымыз да олуб, һәр һалда ән мәшінур јенә дә индик Чыраггаладыр.) Демәк, мәіз һәмни әразидә Хызырын—јазын көлишинин әламәтләри (илин башга фәсилләрнә дә) даңа чох мушаһидә едилиб. Вә бу әразинин Хәзәр дәнизинә вә Абистијә—Абшерона—һәјатын од вә су башланғычынын «баш нөгтәсі»нә жаҳынылығы да Чыраггаланы мәіз «Хызырлы» дүшүнмәјә сәбәб олуб. Хүсусилә, дағын алтындақы сеңрли су улу азәрбајҹанлыда белә инам жарадыб ки, һәмни булаға вә һәмни галанын жаңына Хызырын тез-тез жолу дүшүр. Хызыр миф, од—хыз олдуғуна көрә инсанлар ону шәхсән, чаплы шәкилдә көрә билмәсәләр дә, инсанлара шадлыг, севинч, ширинлик кәтирән әмәл-

1 А. А. Бакыханов. Құлустани-Ирәм. Бакы, 1951, сән. 21.

лэрини, «ишдәкләрни» көрүр вә ону шән маһыларла саламлајыр, «јолуна чыраг гојурдулар». Бәлкә дә индики Чыраггаланын зирвәсендә (орада шиши гаја үстүндә эла-ва гала-дивар һөрүлмәздөн чох-чох габаглар) бир вахт мәһіз Хызыры чагыран, она бәләдчилик едән чыраглар жандырылымыш.

ШИРВИН—ШИРВАН

«Авеста»да Хејир тапрысы Аһурамәзданын көмәкчи-ләриндән бири Ширвиnidir—одесвәр бабаларымызын эф-санәви нејғәмбәри. О, тарлалара бәрәкәт кәтирир, сүфрәләри дадлы, шири нәмәтләрлә долдурур. Ширвин дә оддан—ишигдан јараныб. «Шир», «Ширә», «Шири» дә һәмин көкдәндир. Ширли габ—үзәринү гатылашмыш од—лак-/ширә чекилмиш, парылдајан габ. Хызырын хыз-хыс компонентләриндән данышмыныг. Һәмин «хыс» дили-миздә сый—шыз—ишир, ишир кими дә тәләффүз еди-либ. Һәм дә «ишир» вә «шир», «ишиз»дан, «ишиз»дән фәрг-ли олараг һәрәкәтдә олан ишигдыр. ШӘРУР дүзү—(Ши-рур дүзү, Шәр—шир—од) ишир—ишигдыр. Ур—иәсиł, сој билдирир. Онда ШӘРУР—ШИРУР «Од иәслиниң, сојунун дүзү» кими апланылыш. Бәс «шир»дән «и-шир»-дән, һәрәкәтдә олан ишигдан («ир» мәһіз ишигын (һәм дә ишиглы сујун) ободи һәрәкәтдә олмасыны тәменлә-едир) по учун һәм дә «ишир»—ишир јаранын? Бизә бу, «ал»дан «ିହାଳ»—«ିହାଳ ଅନ୍ତେ»—«ିହାଳ ଅନ୍ତେ» јаранысы ки-мидир. «Шәр вахты» дејирик. Бу, ишигын—кундузүн гарашын гарадын вахтыдир. ିହାଳ ଅନ୍ତେ кими, о да мәнифи мәзмун кәсб едир. «Шир»—ишир—ишиг—од ол-дугу учун гүүвәт рәмзиidir. Һәјатын башланғычы олан Йазын қәлининде иштирак едир, инсанлара севинч кәтирир. Демәк, Шир (ିହାଳ) Аслан кими билаваситә од јох, одлу су илә јахынашмыш оддур. Бу сәбәбдән дә ишир—су—гадын башланғычына бағлышыр.

ШИРИН исә Ширвиnidir, «Авеста»дакы Хејир мәлә-жини—ишигын—ିହାଜାତି—севинчи—кулушын өзүдүр. «Ширвин»дәки «в» «аба»дакы («ана»дакы—«ିହାଵା»дакы) «б»—«в» компонентләрини тәмсил едир. Жанар одун әламәтләрини билдириән хыз—хыс—ишиз заман кечдиңкә шыр (ишир) ишиг, шир (ишир), шир (ба) -шир (ва), шир (ви) и-шир (ва/и) шәкилләрнди дә дүшүнүлүб. Вә

һәмин Шириндән—Ширвиндән иәһајет, ШИРВАН сөзү јараныб. Бурадакы «ван» исти вә сулу, парлаг учаалығы билдирир. Ширван—Ишиглы учаалығ мәзмуну кәсб едир. О, һәм дә ишигын ағ-сары рәнкинин әксетдиричисидир. Ишиг—ишир—ишир—сир—сары, сары Құнән ишигыны болтуғудур. Та гәдим чаглардан Одлар јурдун Күрүн сол саһилицән Гафгазын уча зирвәләринәдәк, Дәрбәндән Күрчустанадәк узанан бөјүк бир әразиси мәһіз ишиг-лы һүндүрлүк—Ширван адланыб.

Арашдырмамыз көстәрик, «ван» компонентиндә «в» оду—Адәми, «ан» сују—ିହାଵାନୀ ତେମସିଲ едир. Вә дүнja дилләринин чохуна ја әски оғузчадан, ја да улу дилдән паралел шәкилдә кечиб. «Ван» умумијәттә, ишиглы, парлаг јер, су, метал, ағач вә с. сәтни, сарыја чалан, ишиглы үз мәзмуну данишыр. Ширван, таван, јаван, чаван, Иван, Саван(на), Нахчыван, Бәчрәваи, Карапан — ишиглы сәттәдә од — одлар, Ичеван, вания, Атырван (Атырбан), Дишиван (көлү), Сарван, Ораван, Пәрван(лы) (кәндләри), Пәрван вә с.), «Ширван» сөзү дә башга дилләрдә мүәжжән фонетик дәјишикликләр үгра-мышыдышыр вә бә'зиләри бу улу топонимни дә куја «Ләр-бајчан мәнишәли олмадығыны» иддия етмишләр. Ону Иран шаһы Энуширеваны, ја да Ширван адлы башга бир һәкмдарын ады илә бағламаг истөјәнләр дә олмуши-дур. «Ширван»ы өз көкүндән чыхарыб «Ширван», «Ши-рован» вә «Шарван» вариантлары етрафында фикир ју-рутмушләр¹. Куја «Ширван» «сүдау ишәк» мә'насыны билдирирмиш, ја да тајфа, гәбилю адындан јараныбыны². Құрчұ алими И. А. Чавахинишили қөрә Ширван куја «Шарван» олмалы имиш. Вә куја она қөрә ки, о, «шар» вә «ван» һиссәләриндән ибәрәтдир «буналарын да сонун-чусу» (јә'ин «ван» һиссәен.—Ә. Ф.) мәскән, ев,—јаша-жын жери демәкдир. Бу сөз һәмин мә'нада гәдим құрчұ дилиндә олмушидур. Беләликлә, Шарван «шарлар мәка-ны»идан башга, башга бир шеј дејилмиш³. Қөрүндүjү кими, И. А. Чавахинишили «Ширван» сөзүнүн етимоло-кијасындан там хәбәрсиз галмыш, ону һеч бир эсас ол-мадан «Шир»дән «шар»а чевирмишдир. Ширван нә учун, һансы оламәтләринә қөрә «шарлар мәканы» адланмалы имин? И. А. Чавахинишили бу суала чаваб верө билмир.

¹ А. Ахундов. Торнагын көксүндә адлар. Бакы, 1986, сән. 53—54.

² Н. Нәбиев. Җографи адлар. Бакы, 1982, сән. 281.

³ А. Ахундов. Көстәрилән әсери, сән. 55.

Верэ дә билмәзди. Чунки «шарлар мәканынын елмин мәнтиги тәһлилә давамы јохдур. Чунки өсасы јохдур. Филолокија елмләри доктору, профессор Ахундов да ныгы олараг И. А. Чавахишивилиниң һәмин фикри илә разынамыры. Гәрибәдир ки, башга бир күрчү алими Д. Л. Мусхелишивили дә бүтүн Ширван әразисини, букукү Совет Азәрбајҹанынын демәк олар ки, тән јарысынын—Күр чајынын бүтүн сол саһилиниң куја кечмишдә «Күрчүстан әразиси» олдугуну јенә дә һеч бир дәлил, өсас кәтирмәдән иддиа етмишdir¹. Тарих елмләри доктору Фәридә Мәммәдова һәмин ујдурмаларын Д. Л. Мусхелишивилини тарихи, елми дәлил јох, «өз шәхси јардымчылыгынын мәисүлу» олдугуну да сүбуга јетирмидир. Ишыгын и—шыр—сыр—чыр компонентләри дә бәллини. Онлардан шыраг—шираг—сыраг—чыраг сөзләри јараңмышдыр. Демәк, чырагын Ширваңда—ишыглы учаңыгда, әфсанәви Хызырын ојлагында, ону вахта ишыры «баш чәкдији» «Дирилик сујунун» јахынлыгында јаңдыйылмасы ибтидан азәрбајҹанлыларын улу ишамына уйғу кәнирмии. Демәк, Хызыр доғрудан да, «ширвани», доғрудан да, «чыраггалалы» имиш. Бу бир әфсанә олса да, һәјат рүшејмидән мәһрум олмадығы көз габагындадыр. Мә'лум олдугу кими, Дирилик сујуну өлмәз Низами дә «Искәндәрнамә» поемасында тәсвир етмишdir. Әфсанәләрдә олдугу кими «Искәндәрнамә»дә дә дирилик сују мәһз «Зұлмәтдә» көстәрилir.

Арашдырмамыз көстәрир ки, дирилик сују вә ондан тәкчә бир нәфәрин ичә билмән халг рәвајәтләриндә, һәм дә бир нечә вариантда мә'лум имиш. Вә о «бир нәфәр» бә'зән Хызыр олмаја да биләрмии. «Короглу» дастанында һәмин вариантылардан бири өз экенин тапыб.

Искәндәр кими Алы кинни дә («Короглу» дастанында) дирилик сујундан—улдузлардан од алан булағын көпүјүндән ичә билмир. Ондан јалиныз Рөвшән—Короглу ичә билир. Санки дастанчы Алы кинни дирилик сујундан биләрәкдән мәһрум едиr. Вә сонралар (дејек ки, даһа 7 ил кечәндән соңра) һәмин сеһрли-көпүкклү Гошабулаг дастәнда бир дәфә дә хатырланмыр. Үмумијјәтлә, дастанларда чаваплашмаг, дүнjaја јенидән кәлмәк јалиныз бир дәфә баши верир. «Кылгамыш»да да, «Урал Батыр»—да да, Хызыр әфсанәсиндә дә, «Короглу»да да. Јәни

Дирилик сујундан ону «әсл саһиби»—Хызыр да нәвахтса јалиныз бир дәфә ичиб. Бунула, да әбәди чаван олуб, өлмәз олуб. Эслиндә ону һеч вахт чаван гијафәсингә дә көрмүрүк. О да Дәдәм Горгуд кими мүдрик ағсаггальдыр, саггаль нур кими мүгәддәс ишыг сачыр, ишыг кими дә көзә аз көрүнүр, ишыг кими гәфил јоха чыхыр. Чох вахт ону көрүнмәснә дә еңтијач галмыр, о, көрүнмәдән дә «көмәк едиr», «јол көстәрир». Демәк, Хызыр нәинки ишыгдыр, һәм дә халгын ишыға, әбәди баһара дөнмүш үмидидир.

«Короғлу» дастанындан ону да јөгниләшдирмәк олур ки, Дирилик сујуна Одлар јурдуңи мүхтәлиф јерләрин дә расст қәлмәк мүмкүндүр. Вә бу да тәбиидир. Гејд етдијимиз кими, Од вә Су инамы бүтүн Азәрбајҹан торпағындан дөгулмушшур. Онун «зүйүр етмәси» бир нәгтәдә—Абишранда—Абишеронда («Апам Напат»да) һәр күн, Хызыр дағында—Чыраггалада һәр баһар, Гошабулагда һәр 7 илдән бир, башга нәгтәләрдә дә башга-башга вахтларда «мүшәнидә едилиб». Гошабулаг да Дәвәчи-дәми олуб? Јох. Дастандакы шәрни арашдырмагла билмәк олур ки, Алы киши оглу Рөвшән—Короглуну Од дәнизиинин—Хәзәрин Абишерон саһилләриндән көтүрүб Азәрбајҹанын Гәрбинә—Кичик Гафгаз дагларына апарыб. Халгын јаддаши да буна ишамага әсас верир. Белә ки, Короглу дағларынын ини дә Ағдам, Кәдәбәj, Шамхор, Даشكәсән, Лачын, Кәлбәчәр, Нахчыван рајонларында, Дағлыг Гарабағда нишан верирләр. Бәс, Алы кишинин эввәлчәдән бәләд олдуғу «конкрем даг» вә онун зирвәсіндәки «Гошабулаг» һансы имиш?

Бу өуалын чавабы **КОРОҒЛУ** вә **ОНЫН МЭСКӘН-ЛӘРИ** һаггында гыса да олса сөз ачмағы тәләб едиr. Азәрбајҹан халгынын јаратдығы тарихи вә әфсанәви гәһрәманлар сырасында Короглу хүсүсін јер тутур. Короглу образы вә дастаны илә әлагәдар ССРИ-дә вә харичи өлкәләрдә дә чохлу тәдгигатлар апарылмыш вә апарылмагдадыр. Арашдырчылар ныгы олараг бизим Короглуну тәкчә Азәрбајҹапын дејил, һәм дә бүтүн Гафгазын, бүтүн Жаҳын вә Орта Шәргин шифаһи халг јарадычылыгынын зирвәси һесаб едиrlәр. Бу да илк нәвбәдә дастанын чох бөյүк бејнәлмиләл характеристики ашкара чыхарыр. Дастандакы Короглу XVI әсрдәки мәшінүр Җәлалиләр үсјанынын бащчыларындан һесаб олунур. Короглу һәм дә дүнија шәһрәтли поезијамызын ән гүдәртли нұмајән-дәләриндән имиш. Өлмәз С. Вурғун Короглуну «Азәрбај-

¹ Ф. Мәммәдова. Гафгаз Албанијасынын сијаси тарихи вә тарихи чографијасы. Бакы, 1986, сәh. 88.

машын гүдротли халг шайри» адландырмышдыр. Тәессүүф-
ки, һәмни «XVI әсрдә јашамыш» Короглунун вә икидлә-
рииниң конкрет јери, јурду кими вачиб мәсәләләрә бу кү-
нөдәк кифајәт дәрәчәдә диггәт јетирilmәмишdir. Корог-
лу үнванлы јерләр билаваситә Азәрбајҹан торпагларына
багландырылганда, тәдгигатчы Р. Бабахановун дедији
кими, нә дастан сөjlәjәn ашыглар, нә дә ону нәшр едән-
ләр бу үнванлара конкрет олараг иснад етми्र, санки бу-
ну биләрәкдән вачиб сајмымырлар. Биунла белә, Короглун-
ун вә онун бә'зи икидләриниң вә һәмфикирләrinниң
тарихи шәхсијјәт олмалары, јашадыглары вә мубаризә
етмәк учун тоiplандыглары јерләр, хүсусиә Короглунун
баш мәскәни һағында бә'зи фикирләр дә мөвчүддур.
Чәлалиләр үсјанының башчыларындан һесаб олунан
Короглу илә јанаши, дастандакы Ејвазын, Дәли Һәсәнин
вә Кизироглу Мустафабәйниң дә тарихи шәхсијјәтләр ол-
дуғuna даир фикирләр вар. Короглуда бә'зи епизодларыни
дастаның өзүндән, даһа дөгрүсу, XVI јүз илләкән әв-
вәлки дастаплар вә тарихи һадисәләрлә сәсләндүү дә
бәллидир. Мәсәлән, Короглунун Ејвазы Чәплибелә кәтири-
мәси догрудан да, Чавиданын Бабәки Бәzz галасына кә-
тирмәси илә сәсләшир. Бәzz галасынын Аразын чәнуб
тајында, Тәбрiz јахының ярләшмәси, Чәлалиләр
үсјанының мәркәзинин дә мәһз Тәбрizdә олмасы вә ди-
кәр ярдымчы фактлар бә'зи арашырычылар Чәпли-
белин Бәzz галасы ола биләси гәпаэтинә кәлмәјә әсас
вермишdir. Көрүнүр, дастандакы гошмаларын 1721-чи
илдә тәбрizli ермәни Аракел тәрәфиндән јазыя алын-
масы факты да һәмин күманды артырмышдыр. Лакин бу
кумандада оланлар да Чәплибели Вәтәнин—Азәрбајҹаның
рәмзи кими гәбул едиirlәр. Фикримизчә, белә демәјә һеч
бир әсас јохтур. Арашдырмамыз кәстәрир ки, Чәплибел
Вәтәнин һеч дә рәмзи јох, өзүдүр! Вә ону—Короглу па-
тахтыны хәритәләрдә ахтарыб тапмаг да олар.

Бунун учун ән догру јол кәстәрән јенә дә дастаның
өзүдүр. Нәзәрә алмалыјыг ки, дастанда конкрет тарихи
шәхсијјәт олан XVI әсри Короглусу ондан ишчә мин ил
әзвәлки, мифологи тәфоккүр дөврүүн Короглусу илә
бир-бирина ғовушмушдур. Әфсанәви Короглунун бир
сыра кејfijjәtләri тарихи шәхсијјәт Короглуда дастан
бою тәчэссүм олунур. Тарихдәki Короглу дүнjеви ин-
саны, конкрет дөврдә јашамыны халг гәһрәманышдыр.
Догулдугу обаны, о, өзү аյдыша ишан верир:

Мурадбәjli дерләр бизэ
Мејданда мәрдлик ишләни.

60

Дәрбәндә, әрәб пашаның мәчлисендә дә Короглу өз-
үнваныны дејир:

Әрәб паша, ёәнә бир әрз еләjim,
Јерим хәбәр алсан, Мурадбәjliyem.

Дастаның бир јериндә Бајазид јахыныңдакы Мурад-
бәjli кәndинин ады чәкилир. Лакин арашдырмамыз
кәstәriр ки, Короглунун догулдуғу Мурадбәjli индикى
Ағдам раionундакы Мурадбәjli кәndidir. Короглу бир
chox чәhәтдән мәhз бу кәndә—Ағдам Мурадбәjlisine
бағlydyr.

Билдијимиз кими, Короглунун атасы чавашлыгында
мәniүр илхычы иди. Индикى Ағдам еразиси дә та гәdim-
lәrдән әсас атчылыг мәrkәzләrinдән бири кими танын-
мышдыр. Гарабағ атларының тә'rifи әсрләр бою дил-
ләrдә кәzmiшdir. Гырат вә Җурат да һәmin тә'rifili
атлардан ола биләrdi. Елә һасан паша да һәcсәn хаңдан
бир чуг ә'ла ат истәjir. Көрүнүр, о Гарабағ—Мурадбәj-
li атларының тә'rifini eñidiibimish. Мурадбәjlini—
Ағдамның буқунку сакниләri дә гәdimde бу јерләrin
мәшнүр илхычыларындан вә «чапанда аяглары көjlә-
кедәn» атларындан һәvәslә сөз ачыrlar.

Короглунун ән јахын адамларындан бири Ашыг Чү-
нундур ки, дөврәнлар сүрүб, мәчлисләр көrmүш бир уст-
тад иди, ишчә-ишчә чаваны да өjәridib ашыг сломиниди.
О, chox јерләri кәzәndәn соңra Чәплибелә кәliр вә галан
өмрүнү Короглу илә бир јердә кечирир. Дастаның бир
јериндә Ашыг Чүнүн да догулдугу обаны бәjan еди:

Арасбар тәrlanıjäm,
Соналар тәkъlәdәnem.

Әсримизин 30-чу илләrinдәк индикى Ағчабәdi ра-
jонунун Арасбар кәndinini јахыныңdä бир нечә евдәк
ибәрәт Тәklә kәndi дә олмушдур. Соңralар һәmin kәnd
daňa гәdim олан Арасбара ғовушмуш вә адышы птири-
mийdir. Арашдырмамыз кәstәriр ки, Ашыг Чүнүн
мәhз һәmin Арасбар кәndindәndir. Вә о, өзүнә бир дә
она көрә «Арасбар тәrlanıjäm» дејir ки, һәmin Арас-
бар та гәdimdәn ашыглар, нәгмәçilәr бешиijtәk та-
ныныб. Вә тәсадүү дејil ки, улу Горгуд атасын мансуб
олдуғу Boјat ели, обасы—индикى Boјat kәndi Арасбар
вә Мурадбәjli kәndlәri илә од гоншусудур. Jә'ni үчү
дә бир ojmagdadыr. Ашыг Чүнүнү Чәплибелә, Короглу-
нун јанына чөкиб апара болкә дә чаваш чагларында ил-

хычы Алы кини наэ гоншу вә дост кими јахынлығындан дөгөн дөгмалыг һиссөн олмушидур. Дикэр тәрәфдән Ашыг Чүнүп өзүнү халгын аныгы билдиң үчүн халг гәһрәмәниң да јаңында олмалы иди.

Нәнајэт, Короглунун вә Никар ханымын өвлөд һәс-рәтиңе чарә ташан да мәһз Ашыг Чүнүн олур. О, кәңчлик наләриңдән дә јаңы таныдыгы (әразиче јаңын олдуғу) Тәкә—Түркмән обасына кәлир. Бурада гәссаб Ашынын оғлу көнч Ејвазы јұз икндин ичиндән сечиб бәженир. Вә ону Короглуя вә Никар ханыма лајиг огул билир. Тәкә—Түркмән көнди дә узагда дејилди, Мурадбәјли вә Арасбарын чөмі бир нечо километрлијинде јерлөшириди. Арашдырмамыз көстәрир ки, XVI әсрдәки Тәкә—Түркмән Бәрдәнин индикى Түркмән кәндидир. XX әсрин әв-вәлләринәдәк бу кәндидин Тәкә, јаҳуд Тәклә тирәси дә ол-мушдур.

Демәли, Короглу—индикى Ағдамын Мурадбәјли, Ејваз—Бәрдәнин Түркмән, Ашыг Чүнүн исә—Ағчабәдидин Арасбар кәндләриндә дүнија жаңында кәлибләрмиш.

Бәс, Короглуну баш мәскәни, Чәнилибел һарада ол-малыдыр? Фикримизчә вә дастандан көрүндүй кими, һәмниң яри Гарабағын Аран әналисінин һәр жаң үз тут-туғу Кичик Гафғаз дагларында, конкрет олараг индикى КӘЛБӘЧӘР яјлагларында ахтармалыјыг. Дастанда охујуруг: «Короглу Чәнилибелин јола баҳарындақы Ағ гајада дуруб әтрафы қөздән кечирирди.» Ағ гајанын јахынлығында чәнилибеллеләрни мәшінүр Іагы горуғу да олуб: «Короглу белә баҳаңда көрдү Никар Іағы гору-гунун јаңындақы чәмәнлијин башиңда дајаныбы.» Нәнајэт, Чәнилибел һәндәвәрниңдә Ағ гаја вә Іағы горуғундан әлавә, Ат дүзү алды јердөн дә сөнбәт кедир: «Атларыны сүрүб үз гојдулар Чәнилибелин башина. Ағ гајадан ке-чиб Ат дүзүнә чатдылар.»

XVI әсрдәки һәмниң адлар вә јерләр буқүнкү Қәлбә-чәр рајонундақы јерләрә көрүн нечә дә уйғун кәлир: ЧӘНЛИБЕЛ—индикى Баşlybel, Дәлидағ вә Гарачәнли даглары; АГ ГАЈА—индикى Ағ гаја көнди вә гајасы). Ағ жатаг вә Қәлини гајасы да бу үнванлара түш кәлир; ІАҒЫ ГОРУГУ—индикى Іағы горуғу; АТ ДҮЗҮ—индикى Ат дүзү, јаҳуд Тахта дүзү. Қәлбәчәрин гочаман сакинләри даңышырлар ки, Тахта дүзүндә бир вахтлар ат чапанла-рын јарыны кечириләрминш.

Дастанда көстәрилдиң кими, Чәнилибел дагларын әлчтамаз зирвәсіндә «гоша гајалы» алымаз гала ол-

магла јаңашы, һәм дә бөјүк карван јолуна јаҳын олмуни-дур. Буну Короглунун вә икнidlәrinин зәһмәткеш хал-гын мәнифеji кешијинде дајамалары да тәләб едирди. Онлар һәр карваны јох, елини вар-дөвләтини Истамбулда отурмуш хоткарын вә ону пәкәрләrinин—пашаларын, ханларын сарайларына апаран карванлары сојуб јенә дә халгын өзүнә пајлајырдылар. Арашдырмамыз Чәнили-белин јаңынлығында кечөн карван јолуун истиғамәти-ни мүзжүйләштирмәе дә имкан верири: КӘНЧӘ—БӘР-ДӘ, ДӘРБӘНД—ШАМАХЫ—БӘРДӘ вә ТӘБРИЗ—БЕЈЛӘГАН—БӘРДӘ ѡолларынын говуңдуғу һәмниң баш јол индикى Мирбәшірдән вә Ағдамдан кәлиб Тәртәр-чајын саһиилләри илә Қәлбәчәрдән, соира да мәшінүр Қәлини гајасынын јаңынлығында, јөни Чәнилибелин «јо-ла баҳарындан» кечиб, Қөјчәдән Нахчывана, орадан да Әрзрума вә Истамбула апарырды. Бу сәбәбдән дә о, мәһз баш карван јолу иди. Вә она чохлу кичик ѡоллар да го-вушурду.

Чәнилибелдин кечөн баш карван јолуны Қәнчә—Кәдә-бәј јолу сапанилар һәмниң јолуны үстүндөкү, индикى Шам-хорун Чардахлы кәндидин дастандакы «Чардахлы чәнили-белләр» ифадәси илә әсасландырмата чалашырлар. Вә унудурлар ки, дастанда бол-бол ишләнән «чардаглы» ифадәси «choхbүрчлү» анламынадыр. Нечә ки, Ашыг Чүнүн дејир:

Тутулуб һасарлы бурна
Мәнібуб хашым, бизим јерләр.

Бунула белә, арашдырмамыз көстәрир ки, Короглу индикى Қәлбәчәр дагларыны өзүп баш мәскән сечең дә, әтраф дагларда да, һәм дә әсасөй карван ѡолларына ја-хын јерләрдә, гајалар башиңда галалар—чардаглы чәни-либелләр гурмуш, халга зұлм едәнләри һәр јердә тә'гиб етмишdir. Одур ки, Короглу үнванлы јерләре—даглара, гајалара, биналара, кечидләрә Шимали вә Җәпүби Азәр-бајчанын чох јеринде раст қөлинир. Дәлимәммәдли, Дә-лигүшчу вә с. көнд (ғәсәбә) адлары да буна мисал ола биләр. Белә үнванларын ән бөјүү исә, фикримизчә, ДӘЛИ ДАҒ-дыр. Құман ки, о, мәһз Короглу икнidlәrinин—дәлиләrinин шәрәфинә, һәм дә онларын баш мәс-кәни кими бир вахт Дәлиләр—Икнidlәр дагы адланырымыни. Даңа бир вачиб мәсәлә. Дастанда көстәрилдири, Гырат вә Дүрат дәнис аյғырынын төрәмәсидир. Бурада артығ әфсанәләр дөврүнә гајыдырыг. Арашдырмамыз

көстәрир ки, сөһбәт јенә дә Хәзәр дәнизиндән—Од дәнисиндән кедир. Од дәнисиндән чыхан аյғырлар исә эслингән дә һәјаты јарадан одун тимсалысыры. Вә демәли Гырат, һәм дә Дүрәт өлдан төрәјиб. Арашдырмамыз көстәрир ки, Гырат—Гызыл ат—ән ә'ла, ән көзәл атдыры. Гызыла «гырмызы» деңгелди дә бөллидир. «Гырат»дақы «Гыр» мәһіз гызылының «гырмызы» вариантының баш компонентидир. «Дүр ат» исә Күмүш атдыры. (Дәнисздә дүрр ахтармаг, дүрданә—күмүш дөнәсі вә с.) Гыр атын «Бөјүк»—«Гара ат» вә «Боз ат» кимни јозулмасына исә һеч бир ештијач галмыр. Гыр атын шимшиек ганаадлары дастауын әввәлинде «әрисә» дә, јох олмур. Дастан болу көстәрдиң мә'чүзәләрдә ГЫР атын «инсан көзүнө көрүнмәјән» од ганаадлары да ишитирак едир. Мәсәлән, «Ејвазын Чәнилибелә кәтирилмәсін» фәслиндә Гыр ат, үстүндә ики иккід—Короглу вә Ејваз отурдуғу һаңда учурум конарында бир гаядан о бири гаяжа елә сыррајыр ки, дырынагыны учу да зәделәнмиш. Бело сыррајыни—учун җалызы гонца шимшиек ганаадлы—од ганаадлы ата хас ола биләрди.

Бәлли олур ки, Алы киши өз илхысыны Гарабағдан Од дәннизинин—Хәзәрни саһилләринәдәк сүрүб амарырмыш. Чәнилибелі исә о, һәр яј илхыны јајлаглара галдыранда бәләдләјибмиш. Нәһајәт, фикримизчо, дастандакы Гошабулагын әфсанәви прототипи дә Дәли дағын жахасындан чағлајан дүнијача мәиһүр ИСТИ СҮ булаглары олмушдур. Биз дастанда иккى Короглу вә иккى Гыратла үзләширик. Биринчи Короглу мифик чагларыннан тәндешеңдәр. О, Гор оғлу тәк дүнија кәлиб. Мәһәз мифдән дөгүлдүгү үчүндүр ки, она Гошабулагын сујупдан ичмәклә өлмәзлик бәхшى олунур. Алы киши исә онун лап әввәлдән дүнијеви атасыдыр. Од һәм миф дөврүндә, һәм дә XVI әсрдә дүнија кәлип. Миф дөврүндәки Алы киши дүнијеви иисан олдуруғ үчүн Гошабулагын Дирилил сујупдан ичмәк она тисмәт олмур. Вә о, еләри иисан кими өмрүнү баша вүрүр. XVI әсрдән мурадбәйлили Алы киши миф дөврүндәки Алы кишидән зүлмә мәрүз талыбы, көзләринин чыкхарылмасы илә фәргләнип. Бу «Фәргдән» дә Короглунун Од ады ГОРОГЛУ—КОРОГЛУ шәклине дүшүр. «Гороглу» «Короглу» көйнәйинә кейиндирилип. Дастанчылар «көйнәйин алтындақы» Гороглудан һәр нечә сөз ачмасалар да, онун варлыгыны—Короглунун мәһәз Од оғлу олдугуну һеч чүр кизләдә билмирләр. Короглу өзү елә нәгмәләрнидә «чинсинин од, ишыг» ол.

дүгүнү һәрдән јада салыр. Бир дә, күман ки, дастаның жарашасы дөврүндө «Кор» мәйз «Көздән кор олмаг» кими дүшүнүлүб. Бундан өввол исә «Кор» Ерии адла-рыдан бири—Кору—гарасы—табығыдыр. (Земној кор—
Ер табығы) Һәјат да мәйз Ерии табығындан жара-
ныб. «Оғуз»да бу, Габа ағачты. Елә һәмни Габа ағач
да Ерии—Одүи—Зерин һәјаты јарадан үст—торнағ га-
тыдыр ки, су, нава вә јашыллыгla вәһдәттәдир. Демәли,
Короглу һәгигәтән дә, «көзләри кор едишлиш атаини оғ-
лу» олмаздан эввәл Ер оғлу, Ер табығының оғлудур—
оғуздур—Од оғлу, ишыг оғлудур.

Халг Короглу дағы кими, Короглунун ичдији Гоша-
булағы да өз истәјинчо чохалтмыңдыр. Короглунун Го-
шабулағы һәр 7 илдән бир, нәм дә чәми бир кечә, бир
иначо аныға «сөһрәнирса», Чыраггала сују һәмишә сөһр-
ли, һәмишә дә дағын алтында, гаранлығда имин. Онун
мәһіз гаранлығда олмасы (Гонабулаг да мәһіз кечәнни
гаранлығында көпүккләнир) сөһрлинијин өләри инсандан
кизләтмәк үчүн имин. Өләри инсанлар олан Искәндөр
вә Алы мәһіз бу сәбәбдөн һәмин суја—Дирилик сујуна
лан յаҳын олсалар да ондан ичә билмирләр. Короглу она
көрә ичә билир ки, дедијимиз кими, о, мифдән јаран-
мышды, халис од иди. Гор иди, Горун оғлу иди. Онун
атасы—Алы киши ал оддур—бир эли յашыллыға—һәја-
та бағызыры. Һәјата кәлән исә кетмәлинир. Дастанда ин-
санлашкан Короглу дүнҗәви көзәллә—Никарла евләнир.
Лакин өвладлары олмур, Она көрә ки, Никар өзү дә од-
дур, Гор—гар инсандыр. Гадын олдуғу үчүн онун
«гор»—«гар», соңра да «кар» олмушшур. «Ни»—«ин»
исә «Инсаны» тәмсил едир. «Инсаныны Имадан—Нәв-
вадан—Јер анадан додулдуғын билирик. Короглунун
«өвладынын олмамасына» дастанда «сәбәб» ахтарылса
да, дөгма халгынын бүтүн өвладлары Короглунун өз
өвладларыдыр. О, Од жүрдүпшү, Од елинин Од атасы,
Гор атасыдыр. Эслиндә, Короглунун она көрә өвлады ол-
мур вә олмамалы иди ки, о, Горгуд вә Хызырла әбәди
од—ишиг олмаг кими бир нәгтәдә бирләшмишди. Ахы,
Хызырын вә Горгудун да «аярьча өвлады» жохтур вә
ола да билмәзди. Чүнки оплар да Од ата, Одун өзүдүр-
ләр вә онларын да «аярьча өвлады» бүтүн халгдыр. Нә-
һајәт, дастанчы Короглунун јалиныз гочалығыны дүшү-
нүб, өлүмүнү санки биләрекдән «дүшүнмәйиб». Дүшүнә
дә билмәзди. Чүнки Короглу дастанда һәр ие гәдәр дүн-
җәви инсан олса да, оддур. Од исә иеч вахт өлмүр. Өлүм

Горгуда илан, Короглуја нсә гочалыг шәклиндә јахынлаша билир. Лакин иә Горгуд өлүр, нә дә Короглу. Горгудун гәбры нә үчүн о, һәлә дири икән «газылыб»мыш? Бу да эслиндә ибтидан азәрбајчанлының фәлсәфи концепсијасыдир: дүијаын сон учу өлүмлүдүр. Белә олмасајды, биз дастанда Дәдә Горгудун бүтүн огуз ели тәрәфиндән тәнтәнәли дәғинин, дәғидән соңра исә онун гәбринин үстүндә учалдыласы эй'әнәви һүндүр тәнәни—турганы да, елиң көз јашыны да, бәлкә дә «Горгудсуз галдыгы үчүн» өзүнә тәзә башбилән, тәзә улу озан сечмәсии дә көрә биләрдик. Лакин биз бунларын һеч бирини көрмүрүк. Дәдәм Горгуд оддан јараңдығы, одун өзү олдугу үчүн һәмиши бизимләди, Короғлу да Гороглу олдугу, үстәлик одлу—Дирилик сујундан ичдији вә о суда чимдији үчүн дә јенә дә өлмәздир, јенә дә һәр ваҳт бизимләди. Нәһајәт, Короглунун гылынчы да әбәдидир, тапры одундандыр. Дастанда дејилдији кими, «сәма дашиандандыр». «Мисир» сөзүнә Мисир өлкәси мә'насында јох, «мисмар»—мис од, од метал кими баҳылмалыдыр!

Нәр ики дастанда дүијәвиләшмиш Горгуд вә дүијәвиләшмиш Короглу јалныз мүвәggети олараг сәһнәдән узаглашырлар. (Бәлкә дә нәр ики дастаның шәрти олараг сона јетмәси, тамамлашмасы хатиринә). Санки тәзәдән бој—бојламаг, сој—сојләмәк, тәзәдән Од јурдуун икidlәрни башина тооплајыб, өзү дә Гыратын—Гызыл атын белиндә ганичәнләрә, Од јурдуна әл узаданлара гаршы мубаризәје атылмаг үчүн!

Горгудун нә ваҳтес Хызыр вә Короғлу кими дирилик сују—көпүклю су ичдији билинмәсә дә, она да гејбән—плахи гүввә тәрәфиндән «нәр шеji габагчадан көрмәк», башбилән олмаг, нәһајәт, озанлыг етмәк (Короглуја ашыглыг верилдији кими) исте'дады верилмишdir. Нәмин мә'луматдан Дирилик сујунун изләрини көрмәк мүмкүндүр. Бунуна белә «Дирилик сују» дејиләндә илк иөвзәдә Хызыр дүшүр јадымыза. Чүники дирилик сују онча һәјатын докулмасыны, дирилмәни, севинчин—севинчин, јашыллыгыны, абадлыгыны, көзәллијин башлашмасыны хәбәр верир. Бүтүн бунлар исә Хызырын бир нөв «пешәсидир». Ону да гејд едәк ки, **ХЫДЫР да елә ХЫЗЫР демәкдир**. Бурада садәчә олараг д-з әвәзләнмәси баши вермишdir. Вә биз буну да гејд етмәжи вачиб билирик ки, Хызырын вә онуп ичдији «Дирилик сују»нүү «јалныз вә јалныз әрәб мифологи аләми илә» бағлан-

масы һеч бир елми мәнтигә эсаслашмамышдыр. Гәдим азәрбајчанлыларын мөвсүмлә бағлы инамларынын вә онларын эсасында јараңан мәрасимләрини бир гилемин дөгмалыгы узун мүддөт арашдырычыларымызын диггәтиндән јајынмышдыр. Елә бу сабәбдән дә индијәдәк Хызыр (Хыдыр) мифологи образынын әрәб дүијасы илә бағлы олдуғу гәти билдирилирди. М. Сејидов илк дәфә шифаһи халг јараңычылығындан вә дикәр мәнбәләрдән кәтиридији инандырычы мисаллар вә шәрһләр эсасында елми сурәтдә сүбүт етмишdir ки, Хызыры мәһз азәрбајчандылли (туркдилли) халгларын инамы јаратмышдыр. Вә Хызырын ады да, мәзмуну да гәдим азәрбајчанлыларын јазын кәлмәси мәрасими илә бағлыдыр.

М. Сејидов да Хызырын ичдији «Дирилик сују»ндан, ибтидан инсанын һәјат тәрзиндән, јашајышындан, дүијаын дәрк етмәсендән јараңымыш Су вә Дүңја ағачы күлтүндән, сујун өлмәзлик вермәси инамындан сөһбәт ачыр. «Дирилик сују»нун јалныз мифик гәһрәманын «ичә билмәсни» дә ајдынлашдырыр. Онуң Бағырд епосу «Урал Батыр»дан кәтиридији мисаллар хүсусилә гијметлидир. Нәмин епосун кәнч гәһрәманы бүтүн јаманлыглары, иисликләри мәһв етдијидән соңра—јәгин ки, мәһв етдијинә көрә! «Дирилик булагы»на чатыр, лакин о, биләрәкдән һәмин судан өзү ичмири, ону дөгма халгына бәхш едир, јурдуун дагларына, чөмәнләрниң сәнір. Јенә дә она көрә ки, Горгуддан вә Короглудан фәргли олараг Урал Батыр һәнгәтән, бүтөв наңда дүијәви гәһрәманылар, демәли, оләри инсандыр. М. Сејидов Урал Батырла Хызырын ејин мәзмун кәсеб етдији гәнаэтинә кәлир. Элбәттә, фәрг вар. Фәрг одур ки, Хызыр билаваситә оддур, һәм дә дани Низаминин тәсвири етдији кими «јашыл либаслы, гырмызы үзлү» оддур. Хызыр да Короглу кими «Дирилик сују»ну она көрә ичир ки, һәмин шәхес халгла бир јердә галыр. Урал Батыр исә һәмин судан ичсәјди, епосдан көрүндүйү кими, «халгдан узаглашмыши» оларды. Шұбһә јохуд ки, Урал Батыр әфсанәсін улу азәрбајчанлыларын Хызырындан бәһрәләнмиш вә һәмин дастаны—епосу јазан да мифологи гајданы ахырадәк көзләмишdir. Бә'зән «Әрәб Хыдыры илә азәрбајчанлы Хызырын охшар кејфијјәтләре малик олмалары» халгларын јашајын тәрзиндән, тәфәккүрдәккі, дүшүмә бичиминдәки јаҳынылыгдаи јараңан типологи на-дисә исесаб едилмишdir.

Лакин арашдырмамыз көстәрир ки, «Хызыр» кими

«Хыдыр» да Азәрбајҹан дилинә мәхсүсдур. Бурадакы 3-д әвәзләнмәсини «Азәр»ни «Адәр» вариантына малик олмасында да көрмүшүк. Бир дә «з» кими «д» да одун, о чүмләдән улу одун—Күпәшин компонентләриндәндири. Демәли, һеч бир «әрәб Хыдыры»ндан сөһбәт ола билмәз.

Дедијимиз кими, Дирилик сују мәһз Одла Сујун говушмасыны тәмсил етдији үчүн һәјаты јарадыр, һәјат үчүн башланғыч олур. Буну бу күн дә һәр тәэс севки илә, һәр кәңчә дә «Хызыр баба» тәрәфидән «сөнгрил» дирилик сују—одлу су верйлмин олур». Вә бу «сујуп» оду бә’зән о дәрәчәдә чох олур ки, Од оглunu Фәрһада дәндәриб она даглары јардырыр, я да «өз одуна», ону «чәкән ода».govуша билмәмәсендән иштинар дәрәчәсинә кәтириб чыхарыр. Бу сөнгрил, одлу, атәнили, ишыглы сујун бир ады да еләчә «Ишыг»дыйр. Көркәмли фолклор-шүнас-алим, униудулмаз мүәллимим Мәммәдһүсеји Тәһмасиб «ашиг» вә «ашыг» сөзләрини мәһз «иниңг»ла бағылышы гәнаәтиңә қәлмишdir¹. Бунунла белү, о, өз гәнаәтиңдә тәрәддүд етмиш, «ешг»ни вә «ашиг»ни әрәбчә олмасы фикриндән узаглаша билмәмишdir. Буна «өјрәнчелі мәнтиг», онларча улу сөзүмүзүн «ја әрәб, я да фарс мәншәли олмасы»ны аз гала кор-коранә исрар едән еңкамчылыг mane олмушидур. «Аныг әрәбчә «ешиг» сөзүнүн фанли олац «ашиг»ни дил ганууларымыза ујгуламыны шәкли вә сәнгәт синкертизмнини эсас әламәтләрни өзүндә јашадан халг сәнәткарыдыйр»,—дејән М. Һ. Тәһмасиб даңа соира јазмышдыр: «Бизчә «ашыг»ны «озан» вә «јаншаг» ад-титулларына галиб қәлмәси просеси... узун вә мүрәккәб бир юл кечмишdir ки, бурада да «ешг»лә бағыл олац «ашиг» сөзүнүн дүнҗәви, фәлсәфи вә рәмзи мә’налары чох бејүк рол ојнамышдыр. Лакин бурада бир сыра башга сөзләрин дә көмәји, хидмәти, иштиракы олмушидур ки, буплардан бири дә «ишыг» сөзүдүр». Вә бу «иштирак»да Тәһмасиб мүәллим «ишыг»ны мә’чази мә’насыны гәбул едири вә өз фикрини эссландырмаг үчүн академик В. Горделевскидән мисал чәкир. В. Горделевски јазыр: «Гәләндәрләри XVI әсрдә чох кениш јаылмын истилаһ олац «ишыг» адландырырдылар. Бурада бәлкә дә түркчә «од» демәк олац «ишыг» сөзү илә әрәбчә «аллаһа мәһбәбәтлә јанан» де-

¹ М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајҹан халг дасгаллары. Бакы, 1972, сән. 45.

мәк олац «ашиг» сөзүнүн контаминасијасы баш вәрмишdir². Вә Тәһмасиб мүәллим академик В. Горделевскинин һәмин фикрине өз мүнасиботини белә јекулашдырыр: «Чох мараглыдыр ки, В. Горделевскинин көстәрдији әсрләрә аид бир сыра Азәрбајҹан шифаһи халг иш-ри нүмүнәләриндә дә «ишыг» вә «ашыг» сөзләри әлагәдар бир шәкилдә ишләдилir: «Короғлу дер: мәи ишығам, ишыг дејиләм, ашығам вә с.». Демәк, В. Горделевски дә, М. Һ. Тәһмасиб дә «ашыг»ны мәһз «ишыг» сөзүндән јаранмасы фикрине там јахынашмыш, лакин ән сонда «әрәбчилек» сәддиндән кери чәкилмишләр. Мәкәр ешгни мәнијјэтини мәһз од олмасыны вә оддан савајы һеч иә олмамасыны ајрыча изаһ етмәје ештијач вармы? «Ешг» әслиндә «АШГ»—«АСГ»—«АГС»—АКС—Огуз оддур, ашиг дә ешгә—ода дүшәндир. Ашг—Ашгабад—Огузабад! Нағылларымызда Хызыр бабаны олинидән бута—бадә алыб ичәнләрни синеси о дәмдә «од тутуб јаныр». Елә М. Һ. Тәһмасиб дә буна даир чохлу мисал кәтирир². Вә ешгни мә’на вә мәмзумча мәһз од, ишыг олдугуна даир сајсыз гәдәр мисаллар кәтирилән, севәнләрни алышыб јаимасындан дашышылан дикәр китапларда да арашдырычылар шубһө ичиндә дүшүнүрләр: «Ахы, һәр јердә јазылыр ки, «ешг» вә «ашиг» әрәб сөзүдүр». Бурада јада дүнимәјен ешг вә ешгә дүшәнни од аиниги, вургуну, пәгмәңсүн олдугу, аиниглијин һојат үчүн башланғыч олуб, одла сујун.govушмасындан јарапдыры, һәр ешгә дүшәнни до бу баипланғычы тәkrar етмәсндири. Һәгигәт будур: «ешг» вә «ашиг» һеч дә әрәб сөзү дејил. Һәр ики сөз әрәб дилинә гәдим Азәрбајҹан дилиндән кечмишdir.

ЧОХАДЛЫ ГЫЗЫЛ. Ибтидан азәрбајҹанлы одуи—«ал»ны әламәтини metallарын һамысындан чох гызылда көрүб. Она ал+тан—Танры даши, металы дејиб. Алтан, алтын, алтун. Елә гызыл сөзү дә хыз—гыз, исти вә ал—ыл, исти ал, гызғын ал демәкдир. Бәллини ки, гызылын ичтимаи мәмзумуну адындан вә өзүндән даңа чох «јандырыр» Бүтүн башга әшиjalарын өквиалентине—пул ванидине чеврилән тызылын һәјатда јандырмаг, «истилик» вә бурадан јарапан гүввәтлилек мәнијјетини изаһ етмәје ештијач јохдур. Одун шаһ рәни ки вә эсас хассеси—

¹ В. Горделевски. Государство селджуков Малој Азии. М.—Л., 1941, сән. 175.

² М. Һ. Тәһмасиб. Көстәрилән эсри, сән. 45, 177, 210.

гызыгын ал олмасы бу эн гијмәтли металын ики адында иштирак едир: «ал»—«ыл» бурада эн парлаг, эн уча, мәзмунлудур. «Гыз» компоненти дә оддур. Демәли, гызыл эн парлаг, эн гијмәтли оддур. «Алтун»да исә «түп» «таңры» мәзмунундадыр. Алтун—таңры оду, таңры даши, металы мә'насында сөсләмешидир. Бурадан «ТАНРЫ» сөзу дә айдынланыр: Таңры—јәни Нәрәкәт едән, јарадан од, јарадан одун шуру, сафлығы. «Дәмир» дә «таңры» көклүдүр: Таңры—тамры, тамир—дәмир вә с. Бурадакы «т» вә «д» бизэ бәлли «отр»дан—«атр»дан көлир. «Атр»ын «Атрон»—«Анtron»—инсан мәзмунуның ядымыза салаг Демәк, Таңры—Антры—Инсандыр. Инсан да—Таңрыдыр вә бу неч дә эн'әнәви образлы ифадә дејил. Нечә мин илләр сопра XIV әрдә бөյүк Нәсими дә Инсаны Таңры зирвәсіндә көрәчәк. Биз исә «Таңры» сөзүн дә «Азәрбајҹан», даһа дөгрүсү, онун «Атропатана» варианты илә ејни мәзмунда олдуғуну көрүрүк.

Гызыл һәм дә «зәр»ди. «Зәр» исә улу одун—Күнәшин зәррәсидир. Вә Зәр—Зер—Јер алламыннадыр. «Зерно» (тахыл) да зәр оп—зәр од, зәр дәнәси, зәр ана—һәјат верән од ана мәзмунуидан дөгулуб. Гызылын «дүр» ады исә су—Нәвва көкүнә баглыдыр ки, ондан бәһис етмишик. Гызыла һәм дә даш-ғаш дејирик. «Даш»ын Одун—Јерин бағрындан «дашмыны» од олдуғуну билүрик. Нечә ки, «јанаң дани» «Салжан» одун әламәттине әкес етдирир. «Гаш» јұз одун ичиндән көрүнән олду. Көзүн үстүндеги гаш «ал»да—алында «од ишарәсі»дир. Гызыл үзүүн гашы—АЛМАС да чохчаларлыдыр. О, гызылын, одун гашы олмагла галмыр, әслиндә сыйхылмыш, әримиш парлагланмыш, иәфәгләнмиш оду, одун «ағ көпүйүнү», гаймагыны тәмсил едир. «Ал» вә «мас» компонентли бу одун «ал»ында кифајәт гәдәр хәбәримиз вар. Галыр «мас». Арашдырмамыздан бәлли олур ки, «мас» улу «маг»ын төрәмәсідир. «Маг»дан исә улу «Мадај» сөзу јарапмышдыр.

МАГДАЙ—АМАДАЙ—МАДАЙ (МИДИЈА)

Ады Шәргдән Гөрбәдәк бүтүн гәдим дүијаны тутан, китаблары бәзәјөн, улу бабаларымызын додагларынын ширии нәгмәсін Мадај—Магдај—АНА ОД, «Икигат ана» кими сөзләнән вә бу күн дә дүијамызын ән сирли-сораглы сөзләриндән олап Мадај! Сәнин һаггында чилд-чилд

китаблар жазылыб. Амма јенә дә таты ачылмамыш, охуимамын сәһиғәләрни арашырычысыны, охучусуну көзләјир. Улу Мадај, Азәрбајҹан адлы дүијанын Чәниуб јарысы! Даһа дөгрүсү, слә несаб едибләр. Сән һәм дә бүтүн Азәрбајҹансан. Мәни бу «јарысы» сезүни «дөвләт» мә'насында ишләтдим. Сәнни дашидыгын мә'на исә сәмалар гәдәр кениншидир. Ахы, бүтүн Азәрбајҹан торпапында, бүтүн Јер күрәсіндә олдуғу кими, сәмаларда да сәнни улу, дөрма, мүгәддәс адынын изләри вар. Аның бу барада сопра.

Әввәл «Алмас» сөзүнү мас компонентини јекуилашыраг. «Мас» ики тәркиблидир. «М» вә «ас». Ас—«Азәр»дә, «Арзу»да, «Огүз»да, «Тәбриз»да, «Бәрдис»да көрдүүмүз «аз»ын, «уз»ун, «оз»ун, «из»ин, «ис»ин, «инштар»да, «ишиг»да, «иши»н синонимләрнәндәнdir. Мас—ишиглы олду. «М» зәрин—јерин ичәриси илә бағлыдыр. Јерин—одун ичәриси онун бәтнидир, мајасыдыр, маткасыдыр, магмасыдыр. Магма—сыйхылмыш, чох олду. Эски оғуз онун гәдәрини тәсәввүр едә билмәйиб. Маг—бу сыйхылмыш, хәмир һалына дүшмүш од иә бир газандыр, иә јұз, иә дә мин. Чохдан-чохдур, бу чохлуға көрә дә она һәм дә МАС дејилиб. Чохлуг, күтлә мә'насында «мас(са)» бурадан әмәлә кәлиб. (Бунунла белә «мас»да «с» сәсициин јерин дахилинда олса да, одун ишиглылыгыны тәмсил етдијини дә гејд етмәлијик). Демәк, «Алмас»—«Алмаз»—«чохлу, бәркимиш вә ишиглы од»дур.

Маг өзү дә «ма» вә «г» ниссәләриң айрылыр. «Ма» дүијанын ана башланғычыны—«Има»ны тәмсил едир. Има јерин—одун бәтнидир. Бир даһа аjdын олур ки, побитидаи азәрбајҹанлы «ананы—атанын, сују—одун тәркибиндә» дүшүнүб. Вә елм буну да чох-чох сонралар тәсдиғ едәчәк ки, дүијамыз вә бүтүн канинат, бүтүн ајлар, күнәшләр, улдузлар, бүтүн галактикалар «ики олан бирдән»—ваһиддән јараныб. Нечә? Биргүтблү магнит алмаг мүмкүн дејил. Вә Јер күрәси бүтүнлүкә нәһәнк мави магнит имиш вә «маг» көкүнә бағлы—Азәрбајҹан дилинә (сонралар һәм дә паралел сурәтдә дикәр дилләр) мәхсус «магнит»—«јер—зер» икигүтблүдүр вә онун һәр гүтбүнүн дә үмуми, бүтөв хассәләри илә јанашы, мүтләг бир-бириндән фәргләнән «өз» хассәси дә вар. Демәк, магнити вә онун бүтүн хассәләрини дә од дә одун хассәләри кими дүшүнмәләнијик. Вә демәли, од јохдурса, магнит саһәләри дә јохдур. Магнит вә онун саһәләри, магнитин икили хассәси олмасајды, Үмумдүнја ҹазибә га-

иңүн да мөвчүд ола билмәзди. Дүијанын таразлығы по зулар, пәнәнк галактикалар өз күнәш системләри илә бирликдә јанлардан сыйхылар вә чох пәнәнк парталајыш алишар вә бүтүн улдузлар, улдуз-күнәш системләри, бүтүн иланетләр, тәбии ки, анамыз Јер күрәси дә мәһв оларды. Җемәли, дүијамыз жахны ки, әзәлдән икили хас сојо маликдир. Ики гүтблүдүр. Бир гүтбү оддур, бир гүтбү су. Бир гүтбү атадыр, бир гүтбү ана. Бир гүтбү шималдар, бир гүтбү чәнуб, ишәјәт, бир гүтбү Адәмдир, бир гүтбү Һөвва. Амма Јер дә, Күнәш дә, галактикалар да икими олсалар да, һәм дә ваниддир, бирдир, бүтөвдүр. «Икили» хасијәти исә һәмин бүтөвү јашатмаг учундүр.

Бу әбди вә дәйнишләмәз (жахны ки, дәйнишләмәз!) гапундандыры ки, јерин—зөрин—одуң ичәрисиндә зәрури дәжишикликләр, һәјаты јарадан просесләр баш вериб. Онун дахилиндә—бәтниндә кедән просесдән, гатылашмадан матгамалашмадан, магнитләшмәдән һәјатын докуму башлајыб. Вә улу азәрбајчанлы бу просеси—**ОДУН ТӘКАМҮЛҮНҮ** мин илләр әрзиндә фәймлә дујмуш, дәрк етмәјә, алламата чалышмышдыр. Әлбеттә, о одуң газ налында күтлә олуб, сыхлашарағ планетләрә, улдузлара, Күнәш, ишәјәт, Јерә чеврилдижини кәшф етмәмишди. Вә биз дә белә бир күмандан узағыг. Бу кәшфине бәширийјетин ән сон иикишафынын мәңсулу олдуғу бәллидир. Лакиц Ф. Енкелсин деди кими, инсанлар диалектиканы нә олдуғуну биләндән чох-чох әvvәл диалектик дүшүнмүшләр. Эски азәрбајчанлы да һәлә диалектик иикишафын нә олдуғуну билмәс дә, Јери—оду «һәјата һамилә олан ана» кими дәрк едиг, даһа дөгрису, бүтүн јери—од билиб. Һәмин одуң ичәрисини исә ана кими дүшүнүб. Вә бу аианы—Иманы гојнуңда—пчиндә һәјат јетиштирдижин көрә «гүввәтли ана», гүввәтли—гутлу Има—Имат адландырыб. «Имат»дакы «т» мәһз гуту—гүввәти тәмсил едиг. Биз Имад алды түрк-азәрбајчанлы адина Низаминни «Искәндәрнамәсінди раст көлпик». О Имад ки, өлмәз шаиримизә мадди көмәк көстәрмәклә она гүввәт вермишdir вә Низами дә бу хидмәти миннәтдарлыгla хатырламышдыр. Диңгәт едиг: Имад вә мад(д)—и—ејни сөз, ејни мәзмун дејилми? Әлавә изаһа еһтияч галмыр. «Мадди» сөзүндән дә «маддә» вә илк инсан Ад(д)әм—Адәм—Аjtam—Aj—атам јараныб. «Адәм»ни мәһз мадди—көрүнән олдуғуну шәрһ етмишк. «Има(т)»-дан ма-

терија, материк, материал вә б. јүзләрлә сөз јараныб. Има(т) һәјаты—инсаны доедугу, бәтниндә јетиштирдижү үчүн елә онун бәтни дә Имат—(и)мат(ка) вә гысача мат адланыб. Җемәли, «мат» улу азәрбајчанлынын дилиндә аианын икничи адысыр. Биринчи—«ана» ады исә көjlәрдән кәлир. Ана өнчә көjlәри, сәманды, әнкинликләри тәмсил едиг. Бу күн дә көjlәрни кенишилијин ана гәлбинә бәнзәтмәјимиз тәсадуфи дејил. Ана бизи өз бәтниндән—матындан доғаидан сонра әмиздириб бөјүдүр. Буна көрә дә аиамыза һәм дә Эммо—мәмә (вургу ишарәси олмајан «мама») дејирик. Маманын—мәмәнин до зеас компоненти—«м» аианын Има—Има(т) адындан вә һәмин мәзмундан кәлир, ону төкрап едир. Башында чур да ола билмәзди. Бу күн азәрбајчанлылар аиаја он чох икни адла: ана вә мама—мәмә дејә мурачиэт едирләр. Аиаја иәнә дејенләр дә вар. Аианын бир ады да чичекдир. Һәлә XI әсрдә азәрбајчанлыларын аиаја Чичек дејә мурачиэт етдикләрни мәнбәләрдән дә бәллидир. Губа районундакы ЧИЧИ кәндинин ады да елә аианын улу—Чичек адындандыр. Шәкідо, Газахда вә Ағчабәндә бу күн дә аиаја ЧИЧИ, ЧИЖИ, ЧИЈИ дејирләр вә бүнлар да аианын улу Чичек адьнын тәмсил едир. Арашдырмамыз көстәрик ки, һәмин чичек Сујун—һәјатын Су башлангычынын Ирмагдан сонракы булаг, Аб—Һөвва адлары илә бағылдыр. Бело ки, «Ирмаг» өмрүнү баша вуран Су Күнәшлә, торнагла (Јериң үст гаты илә) вә һава илә тәмасда олуб јашыллыға чеврилир, чичек ачыр. Һәјајт, гадынын ушаглыгына һәм дә матка—һәјат јетиштирән дејилир. (Қа—дилләрни формалашдығы иисбәтән сон дөврүн мәһсүлүдүр вә кичиклијә ишарәдир. Матка дахилядә, бәдәниң ичиндә кичик ана мәзмуну дашыјыр). Иматын—матын «т» компоненти «гут»ла—гүввәтлә баглыдыр. «Гут»ун «мат»да гүввәти тәмсил стмоси Азәрбајчан дилиндә бу күн дә чохшләнән «гаты» сөзүнә, көкүнә багланыр. Гаты ии, гатыбаш адам, гаты гарынын, гатыбы ағача дөймөк вә с. Җемәк, «гаты»—мәйкәм, бәрк, әјилмәз, сымаз мәнијјәти дашыјыр ки, «гүввәти» дә елә һәмин кејфијјәтләр јарадыр. Бәс «гаты» өзү печә мејдана кәлиб? Одун гатылашмасындан. Одун газ—һава вә маје—дуру наллары да гүввәтдир. Гаты налында исә онун гүввәтилији даһа бариз шәкілдә үзәчыхыр. «Гатылашмыш оду» «сојуг» дәмир иәклиндә көрәп эски азәрбајчанлы опун бүтүн башга әшжалардан: ағачдан, дашдан вә с. даһа мәһкәм, «гүввәти» олду-

ғууну мүшәнидә стмишdir. Елм дә өјрәdir ки, гатыла-
шан маддәнин атомлары һәддиндән чох сыйылмыш,
јәши бир-бирини ичине гатылмыш олур.

жээ бир-бириний ичинэ гатылмын олур.

Магма—гатыныг одун јени мэрхэлэснди. Бундан эввэл нээ о, маја һалыны кечмийн олур. Маја—одун дуру һалыдыр, домна печинидэ көрдүүмүз од селинди, елми дилдэ плазмадыр. Һэмийн «домна», дам ана, ев ана, ич ев мэзмунундан догулуб. Латын дилиндэ домна—ев гадыныдыр. Демэли, бу сөз дэ латын дилинэ огүзчадан, яа да улу дилдэй паралел шэкилдэ кечиб. Гатылашма чохаллыгча домна иченидэки маја—од сели бир аз да гатыланыыр, хэмирлэшир вэ магмаја чөврилир. Магмадакы «г» «гатын»ны үсүүрүү, магманыи үч сутунундан биридир. Магманыи гатылашмыш маја—гаты маја олдугуна ишарэдир. Вэ о да магманы, мајаны—гаты мајаны «имат» «тэһвил верир». Магма—«магмат»дыр. Яёни анаја чөврилмэк, һёжаты јаратмаг үзрэдир, анчаг һёлэ тэм ана дејил. О, «магмат»дан эввэл «магнит» олур. Икигүтблү—Адэмли вэ Һэввалы олур. Даһа догрусу, о, лап эввэлдэн магнит кими мөвчүддүр. Яёни о, икили тэбиети илэ мөвчүд олуб. Одун көрдүүмүз тэка-мүлүү јолунда о да мухтәлиф шэкиллэрэ дүшүр. «Магнит»дэ «т» гутун—гүввэтийн нүмајэйдэснди. Нёхажэт, магма имата—мата чөврилир. Бунуила да јени башлангычын бүнөврэси гојулур. О бүнөврээ—башлангычы «Авеста»ныи да башлангычы дејэ билэрик. Демэк, артыг улу мат—мад, имад мејданададыр. Вэ бу мүгэддэс ана һёжата—инсаны һамилэдир. Мат—мантия—матија, Мадај вэ Мадајын јунаңча шәкли—Мидија!

Одун чанында су вармыш, оддан су—ана башланғычы да айрылырмыш. Ибтидаи азәрбајчанлынын илк бөјүк вә там ача билмәдији кәшфи. Ёлм сонра дејәчәк: Күнәндә сујун компонентләриндән олан һидрокен газы вар. Эсл су исә Ер сујудур—ирмагдыр ки, од өзү дә ондан «асылыдыр». Белә ки, «од сусуз» жана билмәз. Оксикенсиз, һавасыз јердә очаг нә үчүн сөнүр? Демәк, һавасыз—сусуз «од» биргүтблү магнитдир. Белә магнит олмадыры кими, «сусуз од» да јох имиш! «Мат»ы һәр күнкү «мәт»и (долу ич, дахил) вә «мәтии» (—мөһкәм) сөзүндә дә ишләдирик. «Мә’дәи» дә «мат»ын синонимидир. Амма һәр јерин алтына «мә’дән» демирик. О јерә дејирик ки, орада иәсө вар. (Дәмир, гызыл, маңгай вә с.). Жәни «мә’дән» дејәндә, Јерин маткасы, «ушаглығы», орада һансы маддәнине олмасы дүшүнүлмүш олур. «Мә’дә»

дэ—ичдир, амма «матка» деил, матканын өзүнэ вэ «матка» сөзүнэ сөjkэнir. (Матканын этрафы исэ ирэлидэ көрүчжүүмиз кими бэдэндир).

АНА—ВӘТӘН, АТА—ЖУРД!

«Мат»ы («матка»ны) гејд етдијимиз «мәти» сөзүндө жашадырыг. «Мәти» дә бош олмур, онда да мүтләг нәсәвар. «Неч иөни олмајан»а «мәти» дејілмәз. «Боти» дә ичлир, «бәдән»ини ичидир. Демәк, бүтүн Јер күраси, ибтидаи азәрбајҹанлыја бәлли дүијанын һамысы нәһәнк бәдәндири—Вәтәндири. Амма һәр кәсә өз ВӘТӘНИ! Улубабаларымызын өз дөгма торпаглары онлара Вәтән олуб. Ејни мәзмүидан доғулса да, «Вәтән»ини она сојқөнән «мат»дан, «бәтн»дән вә «бәдән»дән фәрги олмамыш дејил. Ахы, магмат—Имата, Имат—Имаја, Има да һөвваја, маја—ирмаға, ирмаг да булага чөврилди. «Булагадакы бу—ба—аб—ав, «ва» (битки вә һава илә су) «тән»ә гошулду. «Тән»и «тан (ры)»да, «(ал) тун»да «(маг)нит»дә, (нит—тин) вә «(б) этн»дә көрмүшүк Вә билирик ки, һамысы одун эксетдиричиңидир. Демәк ВӘТӘН икили дүијаны: Одун вә Сујун, үстәлик онларын тапрылығынын, мүгәддәслијинин дә мәчмусудур. Белә олмасајды, она һәм АНА—ВӘТӘН, һәм дә АТА—ЖУРДУ дејілмәзди. Женә дә бәлли дүстүр: Ата—Оддур, Ана—су. ВӘТӘН—һәр икиси!

Вәтән һеч вахт икијә-бөлүнә билмир. Чүнки о, Вәтән олмагла янашы, һәм дә' икигүтблу магнитдир! Оны бир овуч, лаң бир чынгы, бир нөгтә бојда етсән дә, јенә дә икијә бөлүнмүш олмајачаг. Ваһидлијини, бүтөвлүйүнү (сијаси чөйрәтдин бөлүнсө дә!) Вәтәнлијини итиromoјечок. Будур дүнjanын әбәди мө'чүзәси!

Биз артыг билирик ки, «Мидија» сөзү улу азэрбаїчанлынын дилиндә «Мадај» шәклиндә сәсләниб. Мадај исә Ерии—Зерин—Одун бәтни, онун һәјат вермәк, яратмаг күчүнә малик маты илә, Ерии ичи илә, о иңдәки гатылашмың, һәјат учун башлангыча чеврилмиши улу од маддәси илә бағлы бир сөздүр. Ону «мад» вә «ај» компонентләрина аյыреаг, бир даňа көрәрик ки, мад—матдыр, анатдыр, анатын эски огузча икничи ады, даňа догрусу, адларында биридири. «Ај» исә улу—Ај—анаты—Ај—ва—ны—Нәвва, анаты тәмсил едир. Ишығы, сују вә

Һавасы илә әфсанәви Ај—Ва ады да бурадан јарашыб. Ај—Ва гәдим азәрбајчанлыја көрә «илк ана»дыйр. Демәк, «Мадај»—Амадај—«Иматај»—«Имадај»дыйр. Һәм дә Јерин—Одуң бәтниндәки одла бир јердә олан, һәм дә Јер үзүндәки анадыйр. Икигат анадыйр. Вә бу улу сөз әсеки огузун—түркүн өничә улу од вә су инамындан доғулмушшур. Ибтидан азәрбајчанлы индики Азәрбајчаның Шималында, яхуд Чоңубунда доғулмасындан асылы олмајараг, өз јурдуна һәм АТРПАТКАН—АДРБАДАГАН—АЗРБАДАГАН—АЗРБАЛЧАН дедижи кими, һәм дә МАДАЈ—АЈМАТ—АЈМАД—АЈМАГ деминдер. «Мадај»дан јарашыни «Ајмат»—«Ајмаг» сөзу Азәрбајчан дилиндә бу күп дә ОЈМАГ шәклиндә ишләнмәкдәдир.

Бу күп һамы үчүн анлашыглы ојмаг—сөзу кәзилән јер, Вәтәни мәзмуну дашијыр. «ОЈЛАГ» да «Ојмаг»ын синонимидир. «Нә чохдур ојлағыш сәнин, Араның, яјлағыш сәнин». (С. Вургун). Ојлаг—Вәтәни арапынын вә јајлагынын, дүзләринин вә дағларынын кәзмәли, сәфалы јерләри мә'насында сәсләниб. Бә'зән ојмаг «балача Вәтәни»—Вәтәни бир нарчасы кими дә дүшүнүлмүшшур. «Кәздим ели ојмаг-ојмаг». (Р. Рза). Демәли, МАДАЈ гәдим Азәрбајчанын бир һиссәсенин адына чеврилмәздән мин илләр габаг огуз—турк дилиндә Ајмад—Ајмаг, Мад ај—Маг ај шәклиндә сәсләништәр. Адәтоң, бир нече обая Ајмад—Ајмаг—Мадај дејилемиштәр. Бу күп дә дејилемир: «Һамысы јығылыб бир ојмага». Демәк, ОЈМАГ—мүэjjән бир әразидә, Вәтәни, јурдуң бир һиссәсендә топланмаг мәзмунундан јарашыб.

Эн гәдим хәритәләрдән бириндә¹ индики Чәнуби Азәрбајчанын Хәзэр саһилләринин—әсасен Тәбриздән Астарајадәк вә индики Совет Азәрбајчанынын Йардымлы—Ләнкәран зонасы да Мадај (Мидија) дәвләттөннөн әразисине дахил едилемиштәр. Бәс нијә мәһз һәмни әрази? Күман ки, Мадај дәвләти јаранмаздан вә ады да хәритәләрә дүшмәздән чох-choх әvvәл һәмин әрази огузларын бөյүк ајмагларындан олмуш вә Күр саһилләри-иңдәк узанан даһа кениш әразини әнатә стмиштәр. Вә һәлә үмумијјәтлә, хәритәләрин дүнjaја кәлмәсендән чох-choх әvvәл Мадај гәдим Азәрбајчанын чох бөйүк Ајмагы—Ојмагы олдуғундан Бөյүк Ајмаг, Кичик Ајмаг вә үму-

¹ Бах: С. Гашгай. Манна дәвләттөннөн тарихи. Бакы, 1977, сән. 3.

миjjәтлә, Ајмаг кими үчниссәли олуб. Һиссәләр арасында шәрти сәрһәдләр вар имиш. «Хәритәләр дөврү» башлајаңда исә һәмни үч Ајмаг Бөյүк Мидија, Кичик Мидија вә Муган (Ајмаган) кими таныныштыр. Муган да Мидија кими башланғычда МАГАЈ, сонара МАГ АНА адламыш вә заман кечдикчә МАГ АНА—МУГ—МУҒ АНА, иәһајет, МУҒАН шәклини алмыштыр. «Мугандакы «ан» «Маг ана»дакы «кан(а)»нын әвәзедичисидир.

МАТ МАННАС—МАННА

Бөйүк вә Кичик Мадајла—Ајмагла јапашы, гәдим Чәнуби Азәрбајчанын, Нахчываң да дахил олмагла, Тәбриздән Гәрб вә Чәнуб-Гәрб истигамәтнәкә әразиләриндә дә огузларын ојмаглары вар иди. Һәмни ојмагларын умуми ады хәритәләрдә «Манна» кими гејд олунуб¹. Арашдырмамыздан бәлли олур ки, «Манна» гәдим Азәрбајчан дилиндә «адамлар»—Манна—манлар демәкдәр. Ону «ман» вә «на» тәркибләринә аյырсағ, ман—адам, «на»—нар-лар, адамнар—адамлар (чәм шәклиндә) алышыр. Јәни «Манна(р)» күтләдир, халгдыр, елдир, дәвләттәрдир.

МАНАС—Ас маны, Ас—Аз адамы—Аз халгы—Азәрбајчан халгы—Од халгы һәмни көклю—Манна илә бағылыштыр. Түркдилли халг олан гыргызларын әфсанәви гәһрәмәнләрүүн вә улу дастанларынын ады Манас-дыр. Гонум халгларда адларын еңилиji тәбиидир. Вә бу мәсәлә һаггында кифајәт гәдэр арашдырмалар вар. Хатырладаг ки, Азәрбајчан әразисиндә, Дәрбәнд јаҳынлығында әсrimизин әевәлинәдәк «Манас» адлы чај вә јашајыш мантәгеси олмушшур. «Манна»нын «Мадај»ла, «Мат»ла ejni көкдән олдуғуну тарихи мә'лumatлар да тәсдиғ едир. Мәсәлән, ерадан әввәлки 843-чү илдә Манна—гәдим Чәнуби Азәрбајчана һүчүм едән Ассурия һәкмдары III Саламансар Манна дәвләттөннөн вә халыны өз күндәлийиндә Манна, Мунна, «Мат Маннас, Мат Манна, иәһајет, Күр Манна кими гејд етмиштәр². Гејдләрдә «Манас»ын «Маннас» кими јазылмасы диггәти чәкир. Демәк, «Манна» һәм дә «Маннас» олуб. Бу да онун Ас—Аз—Адәр—Азәр—Азәрбајчан—Од адамы—адамлары—халгы мәзмуну дашидығыны бир даһа аjdынлашдырыр.

¹ Бах: С. Гашгай. Манна дәвләттөннөн тарихи. Бакы, 1977, сән. 3.

² С. Гашгай. Қөстәрилән әсәри, сән. 57.

Дедијимиз кими, «Маниас»дакы ман—чох адам, күтлә, халг анламынадыр. Нас—сан исө «(ин)сан» көкүнө багындыр. Ени заманда сан—(«иесил—нас+ил/ел») инсан сојудур. Нәһајёт, «ман»ын биринчи шәхсии тәкини билдирип «мән» қими анланылмасы да баш мәзмундан төрөмнүйдир. Јәни биринчи шәхсин тәки—мән—адамам, инсанам, инсан иәслиндәнәм, од иәслиндәнәм кими дүшүнүлмүшдүр. Демәли, «маниас»—инсан соју, иәсли, мән инсанам, ас—аз—од адамыјам мәзмүни дашијыб. Кур маниас—икид инсанлар, Куршад—Күршад оглан адларында «кур» мәіз икидлиji тәмсил едир.

«Кур»—Одун әламәтидир: Курнакур јанмаг, курреләмәк, урра—демәк, кур, курнаң жер, кур-кур курулдамаг, курулту, курул-курул, күрүл-күрүл вә с. «Мат маниас» да «мат»—ана башланғычыдыр, «Мадај»дакы «мады»—«мат»ы әвәз едир.

Һәр халгын дили мәіз ады илә бағлыдыр. Нечә ки, рус дили, полјак дили, испан дили вә һәмми дилләрии һәм дә һәмми халгларын ады илә адландыгыны да дејирик: «Аз»—«ас», М. Гағангајтұглуда «Азге» јерли халгын адыйыrsa, (бу факт һөрмәтли алимимиз Фәридә Мәммәдованын да диггәтини чәлб етмишdir¹) нә үчүн һәмми ад һәмми халгын бүтүн гәбиә бирләшмәләринин үмуми дили үчүн дә ад олмасын? Бу тарихи һагты данмага һеч бир әсас јохтур.

Азәрбајҹан топонимләринин, һидронимләринин, антропонимләринин тарихи-чографи стимолокијасы мұа-сир Азәрбајҹан дилинин ән әски кекләриндән хәбәр ве-рир ки, буну Азәрбајҹан әразисиндең ән гәдим дөвләттәрләри—Ашқузун² Албанијанын, Манианын, Мадајын, Атропатенин сөз ачымында да көрә билирик. Маниа дөвләттінин (мәіз дөвләттін, халгын јох!) тарих сәһнәсендән һансы шәрәнтә ҹыхмасы бәллидир. Бу тарих Жахын Шәргдә 500 иләдәк давам едән Ассурия һөкмранлығынын сутугу илә ејни вахта дүшүр³. О вахтлар ки, мадајлы вә мат маниаслы (огуз дилли) гәбиләләр јаделлиләрә гаршы мубаризәдә бирләшмәјә чан атырдылар.

С. Гашгајын «Мания дөвләтинин тарихи» китабында Азәрбајҹан тарихи, Азәрбајҹан дилинин вә мәдәнијә-

1. Ф. Мәммәдова. Гағгаз Албанијасынын сијаси тарихи вә тарихи чографијасы. Бакы, 1986, с. 78.

2. Азәрбајҹан филологиясы мәсәләләри. Бакы, 1984, II ч., сәh. 37.

3. С. Гашгај. Көстәрілән әсәри. Сәh. 3—57, 30—80.

тарихи учүн чох гијмәтли билкиләр тоiplaимыштырылдыр. Іәмми китабдакы бәзи адларын стимолокијасына диггәт жетирмәк марагалыдыр. 1. Ашқузлар—Ишкүзлар—Ичогузлар. Азәрбајҹаны Албан—Аран дөвләттіндән әввәлки дөвләттін ады Ашқуз (Ашгүз) олуб. 2. Ишпакај—ассуријалылара гаршы мубаризәдә Мат—Маниаслыларын көмәјине кәлән Ашқуз—Ичогуз сәркәрдәси. Бурадакы иш—ис—из—уз—огуз, пак—баг—бәјдир. Ишпакај: гүввәтли огуз бәји. 3. Шер(и). Таңры ады, өкүз мә’насында. Шери—зери—јер.

Әфсанәдә дејирил ки, јер өкүзүн үстүндә дуруб. Өкүзүн огуз тотеми олмасы вә одла бағлылығы да бәллидир. Гәрибәдир ки, өкүз вә ишр, «ис’ри» (—) дә «од» мәзмунунын гоша экс етдирир.

4. Уишидиш: Вилајэт. Иш—ич, диш—дыш. Ич вә дыши узлар—огузлар.

5. Кадуси: Кад—кат—таг(к), ус—уз, узлар, огузлар. Дағ оғузлары.

Көрүшүр, соңралар ага, рәис мә’насында ишләнән Кагта—кәндхуда адларынын мәншәји дә һәммин дағ—кат—кад олуб. 6. Дағар: Әрази. Әр дағы, икид дағы. 7. Нур—Агад: Дағар өлкәсінин башчысы. Нур Дәдә. 8. Бабит: Дағ ашырымы. Ба—су, бит—бат—вәтән (баташ) сөзүүни тәркиби. Бүтөв һалда сулу јер, сулу вотан. 9. Үзс: Гала, Үз—огуз елицин галасы. 10. Азиր(у): дағ. Азәр дағы—од дағы! 11. Араз (ит/ку): Шәһәр. Араз оду шәһәри! Аз—Азәрбајҹан шәһәри. 12. Армайд—Үрмејати. Гала, Үрмија оду галасы. 13. Тармакис: Тәбриз! 14. Изирту: Мат Маниасын пајтахты. Из—уз—огуз, ир—ур—урумаг—нәсил, сој. Огуз елицин шәһәри. Жаҳуд изир—узур—Азәр. 15. Сагбит(у): Шәһәр. Саг вәтәни. 16. Аза вә Уллусу(ну): Чар Иранзунун огланлары. Аза—Азәр, Уллусу Улу—мүгәддәс су, һәјатын су башланғычы. Иранзу: Ир—нәсил, ирilmәк ирәли ҹыхмаг, зу—уз—огуз—од, ан—ана сөзүүн компоненти. Беләдә Иранзу—Од вә Су әри, кишиси. 17. Ахшер(и) вә онун оглу Уалл(и). Һәр икиси Мат Маниас чары. Ах—аг; шер—ишер—ишыр—ишыг, Ахшер—Аг ишыг—Саф ишыг. Уалли—Ән улу. 18. Сирдакка—Зирдакка: Сәрһәд галасы. Сир—чири—чыр—чыраг, дағ(ка), дағ, јәни чыраглар дағ—Чырагала. Сәрһәд галасы үчүн Чыраг дағ—Чыраг гала дејилемәси (с. э. 881-чи илдә) тамамилә төбии иди. 19. Меишт: Шәһәр. Ме—торпаг, ишт—иштар. Јәни: Күнәшли, ишыглы торпаг. Меншт—Беншт—Бен-

иши. 20. Атран(у): Гала. Атр—од, ан(у) ана. Іә’ни Од анатын—јеринин галасы. 21. Нисә Мат(и): Ассурија мәнбәләри бу ифадәнин Мат Маниаслыларын өз дилиндән гејдә аныңдығыны хәбәр верирләр. Бунула белә, «нисе»дәки «е», «мати»дәки «и» ассурларын тәләфүзүндән гала биләрди. Беләдә НИС—Син иәсил вә һәјатдыр. Мат исә бәллидир. Іә’ни Од анатын нәслиндән олалар. 22. КАШТАРИТ(И): МАДАЈ СӘРКӘРДӘСИ. О, Мат маниаслыларла мадајлылары вә аникузлары бирләшдириб Ассурија үзәринә гәти һүчумга апармышдыр. Мәһз онун башчылығы алтында башланап өлүм-диrim мубаризәси гәдим Җонуби Азәрбајҹанда вә бүтүн Џахын Шәргдә 500 ил давам едәи Ассурија һөкмранлыгынын сүгүт стмәсенин башлангычы олмуштур. Вә мәһз һәмин дөјүшләрдә Мат маниаслылар, мадајлылар вә ашгузлар—ич огузлар азғын дүшмән үзәриндә гәләбә чалмышлар. Каштаритинин рәhbәрлиji илә газанылан һәмин гәләбә Үмумдүнија тарихинә јазылан һәлледичи гәләбә олмуштур. Мәнбәләр хәбәр верир ки, һәмин гәләбәдән соңра Ассурија зулмунә мә’рүз галмыш башга халглар да үсјана галхымышлар. КАШТАРИТ(И) Каш—Гаш—Гашгај гәбилю ады вә «тарит»—«тарин»—«Иштар» мәзмунундан јарандырыл вә Гашгај Құнәши демәкдир. (Мәһмуд «Кашгарлы»да да һәмин мә’на өз әксини тапыб.) 23. Парда: шәһәр. Барда—Бәрдә. Шимали Азәрбајҹандакы Бәрдәнин адасы. (Ерадан әввәлки IX әсрдә). 24. Гызыл бүнд(а): шәһәр. Гызыл будлар—будиләр. Інеродоту мисал чокцији 6 Мадај халгында бири. 25. Шимер(и) кидар(и): Урмија қөлү илә Араз арасында шәһәр. Шумер ағасы. (Кид—кад—катта—ага мә’насыннадыр). Ерадан әввәлки I миниilliјин башлангычында шумерләрни Араз бојунда јашадыгларыны башга мәнбәләр дә хәбәр верирләр. Бу да белә бир фикир сојләмәјә әсас верир: Ики чај арасыннакы вәтәнләрнән дидәркин дүшән шумерләр жалныз өз гоһумларына пәнаһ кәтире биләрдиләр. 26. ПАША СҮ: шәхс вә јер ады. Паша да, су да мә’лумдур. Бунула белә гејд едәк ки, «паша» «баш» мәзмунундадыр. Бу сөзләрдәки «п»—истијә, ода—киши башлангычына, «б» исә су—гадын башлангычына сөјкәнир. Елә бу күн дә Паша даһа чох оглан адыйдыр. 27. Улхун(у): шәһәр. Ул—улу, хун—пух—туру, бәрк, дашли јер. Улунух—Улу—Нуха! Нахчыванин, Нахалығын вә Нуханын—Шәкинин улу шәһәр бачысы. Она Улунух—Улунух да демәк олар. 28. ФРАОРД:—

ФӘРНАД; икничи (53 ил шаһлыг едән) Дајогун оғлу да Фраорт адланыб. Е. э. IX әсрдә—Мат—Маниас дөврүндә дә Фраорт адлы сәркәрдәмиз олуб. Бу адлакы «орт»— бәлли ки, «Ол»дур. Іәрәкәт едәи «Ра» Құнәшин экседиричесидир, «Ф» исә гәдим Азәрбајҹан дилиндә ишыг боллуғуну тәмсил едиб. Фанар Фәвварә, Фантан, Шәффаф, Фанфан, Афиша, Фаш еләмәк, Афаг, Афат, Афәт, атәшфәшанлыг, Шәфәг, Үфүг, Үфүрмәк, Әфшар вә с.-дә дә «ф» һәмин ролда чыхыш едир.

АТОМ. Елмәд белә фикир көк салыб ки, «атом» латын-јунан дилиндә «бөлүмәз» мә’налы «атомус» сөзүндәндири. Диггәт стек көрөрик ки, «атомус»да сөһбәт һөр һансы әшіјанын јох, билавасито маддәнин бөлүмәзлијиндән, ј’ни әламәттәндән кедир. Атом маддәнин өзү, онун мүсбәт јүклү нүвәдән вә нүвәнни әтрағында һөрәкәт едәи мәнфи јүклү електроидан ибарәт эи кичик һиссәчијидир. Җемәли, бөлүмәзлик дә һәмин һиссәчијин, ј’ни маддәнин әламәтләрнән бири сајылыб.

Араңдырмамыз көстәрир ки, «атом» «маддә» сөзүнү вариантында биридири. О, АДАМ—АДӘМ—АТА—(Айтам—Ај-Атам) — ОД—ОТ—МАТ—МАД көк-лүдүр. «Бөлүмәзлији» онун чох-чох, бәлкә дә он мис илләр соңра јунанлар тәрәфиидән күман едилен әламәтләрнән бири олмуштур. Вә белә әламәтни атома—маддәнин эи кичик һиссәчијинә ишт олмадыгыны XX әсрдә елм гәти сүбүт стмәнидири. Әски оғузун Од вә Сү инамы да маддәнин—атомуи бөлүмәзлији фикрини лап әввәлдән гәбул стмәнидири. Белә ки, атом—ОД МАЛАСЫ һәгигәтән дә бөлүмәсәди, һәмишә зиреһи пәрдә архасында галасы олсајды, ондан һәјат јарандазды. Ахы, Құнәш дә маһијәтиң көрә БӨЛҮК АТОМ-дур. Вә бу «Бөлүк атом»дан шүа айрылыр вә һәмин шүа Габа ағачын көгушунда ОҒҰЗЫ јарадырса, әфсанәдә Адәмин га-быргасындан һәвва дегулурса, демәк, атом бөлүнүр! Йұнанларын атому «бөлүмәз» һесаб етмәләрнән азы 2—3 мии ил әввәл мисирлиләр дә Құнәш аллаһына АТОН, яда АТУМ дејирдиләр ки, бу да елә «атом»дур, маддәдир. Елә латынча-јунапча да атум—јармаг, бөлмәк, парчалайыб аյырмаг (раскаливат, производит трещины) мә’насы илә шәрһ едилир². Һәм гәдим Мисир, һәм дә латын-јунан дилиндәки АТУМ оғуз—Азәрбајҹан дилиндәки

¹ Бах: латынча-русча лүгәт. М., 1976, сөб. 110.

² Женә орада, сөб. 477.

ТУМ сөзүндөн јаралмышыр, ја да һәр үч дилә улу дилдән паралел шәкилдә кечмишдир.

Одун илк «мейвәси» Одам—Адәм, һәм дә Азман, од ман—Аз—од—мән од мәммүнү илә дүшүнүлүб. Бурадакы «м» компоненти Күнәндән гонан Јерин магмасының—һәјаты јаратмата ғазырлашан бәтнини—маты әкс етдирир. Бу сәбәбдән дә атом һәм дә «Адәм», һәм дә «маддә»дир.

Гејд етдик ки, «Дүнја»—«Од ана»дир. Онун рус дилиндәкі адларындан бири Свет—Ишыгдыр. Свет һәлә бирбаша Од дејил, Оддан—атомдан—Адәмдән доғуландыр. Һәввадыр. Һәвва—Һәвватын—кватын—хватын—гватын (сопралар катын—хатын—гадын)—свт—квт—хвт—гвт—квти—хвти—гвти) вә јенә дә катын—хатын—гадын! (Гадының—ананың бизә жазылы мәнбәләрдән чатан ән гәдим (һәм дә саитләрсиз!) х в т вариантындақы «т» компоненти «Танры»дакы «т»нын тәмсилчىсидир. Бу да бир даһа көстәрир ки, ананын улу «гадын» ады бүтүн варианлары илә бирликдә «Танры»—јә'ни јарадан мәммүнлүдүр вә эски Огуз инамындан доғулмушдур.

ШАМ—ЕҢТИЈАТ ИШЫФЫМ

Оду мөвчудлугунун мүшүм әламәтләриндән бири шамдыр. Пијлән, мұхтәлиф јағлардан (ја һәр нәдән) һазырланап шам «еңтијат од», «еңтијат ишыг»дыр. Санки Күнәшиң ағ шүаларындан топланыб бир јерә јыбылмыш, «сыйхымыш», кенераторсуз, балонсуз; чәнсиз, долчасыз, һәр һансы габсыз сахланылмасы мүмкүн олан мө'чүзә ишыгдыр. Јанмасы да мө'чүзәдир, сөнүб гуртармасы да. Әсрләр бојунча она чанлы кими баҳымышдыр. Көрмүшләр ки, јананда «сәссиз-кујсүз, дилсиз-агызысыз» јаныр. Һәм дә јаңдыгча елә бил ичин-ичин аглајыр, хәфиғчә титрәйән шө'lәснини этрафындан шәффаф мүнчуглар кими хырдача көз јашлары аягларына ахыр, өзү јаныбы-јашајыб гуртараңдан соңра да көз јашлары башлајыр јанмага. «Көз јашлары» шам өмрүнүн давамына чөврилир. Көз јашына чөврилән өмрү дә гуртарыр, ондан неч иә галмыйр... Амма илк баһышда белә көрүнүр. Бир ан да дајаңмадан, фасиләсиз, арамсыз јана шам өз мәтәни, өз күлән вә ағлајан ишығы илә көзләрдә, үзләрдә, үрәкләрдә вә јаддашларда галыр. Дө-

мәк, шамын өмрү јенә давам едир, «көз јашы»нын соң килемдән дә тамам јаныб бүтүнлүкә јох оландан соңра да јашајыр. О ишыг—пәри, Ишыг—көзәл өз зәриф, ағ бәдәни илә уф демәдән гаранлыға, зүлмәтә, Әһримәнә, чәйәннәнәмә, өлүмә, писә мејдан охујур. Вә өзү өлсә дә, Ишыг адлы Умидә дөңүр, Умиди исә неч иә сендерә билмир.

Жахши ки, бу дүнија дејил саһибсиз,
Онун Умид адлы бир саһиби вар!

Шам башына долапан пәрванәләр санки о пәринин јана-јана зүлмәтә мејдан охумасына көрә һәдесиз миннәтдарлыг әламәти олараг, көзләри баҳа-баҳа, билә-билә, күлә-күлә Шам—көзәлин одуңда онун өзүндән габажаныб мәһів олурлар. Вә Шам вә Пәрванә беләчә дилә-агыза дүшүр. Мугам үстүндә охунан гәзәлләрин, рүбайләрип, ғошималарын шаһ мисраларына чөврилир:

Әпбәрни зүлфүн никара, бағлады диванәни,
Шәм-и-вәһдәтдир әмәләни јандырап пәрванәни.

Өлмәз Нәсими шам илә пәрванәни белә вәсф едир. Фүзулинин Лејлис исә өзү кечә вә қүндүз јанса да, неч олмаса қүндүзләр «динчәлиб», тәкчә кечәләр јанан шамын да дәрдии јаныр:

«Нә чипседир әслин, ej бәләкән
Ким, аби-һәјатын олду атәш?»

Шамын исә Лејлијә чаваб вермәјә һалы јохдур. О, аңчаг јанмағы, онун сәдагәтинә имай кәтирәнләри дә јандырмасы билир.

Дилимиздәки «ахшам» «ағ шам» сөзүндән јаралыб. Күндузүн кечә илә.govушмасының сәрһәддиндә, Күнәшиң «динчәлмәјә кетдији» андан көjlәрдә «тәкәр кими фырлапан» Ај ахшамы вә онун ардынча кәләп кечеппәдә суд ишығына гәрг едир. «О Ај дедијимиз көjlәрни шамы» (С. Вурғун) ибтидаи азәрбајҹанлының нәзәриндә ахшамын иәники әбәди гафијәсинә, һәм дә өзүнә чөврилир. Бир гајда олараг Ај «Ахшам»ын өмрүнү узадыр, бә'зән кечәнин јарыдан чохуну да кечәнин «әлиндән алыр». Һэтта Ај көрүнмәјәндә, көjlәр булудлу оландабелә кечәнин биринчи јарысы «Ахшамдан» несаб олуттур. Эски огуз шамда бир чох сирли чәһәтләр арамыш, ону да улу одун—Күнәшиң елчие билмиш, һотта күнәшиң өзүнү дә әбәди јапан көjlәр шамына бәнзәтмеш-

дир. Она һәм Құнәш, һәм дә шам демишидир. «Шам» сөзү Құнәш мәзмуну илә фарс дилиндә «шәм» кими сөслөнмишидир. Бөс улуларымызын дилиндә «шам» нечә жаранмышдыр? Диггәтлә бахсағ, ирәндә шәрһ етдиимиз «алмас»ны «мас» компонентини һәм дә «шам» кими охуя биләрик. Дилемизэ хас олан с—ш әвәзләнмәсі дә јадымыздадыр. **Мас—маш—шам.** Сәсләрин јердәнишмәсіндә мүтләг дахили гапуниаујгулуг олмалыдыр. (Во буун анаграмма—һәрфләрин јерини көртәбии дәјишдирилмәсінә зәррәчә жаҳының жохдур!) Буун **мас—маш—шам** јердәнишмәсіндә дә позулмадығыны көрүрүк. Халг дујуму, халг тәфеккүру жүз-жүз илләрин сынағынан чыхдығына көрә сәһв еләмир. Тәсадүфи дејил ки, дүнианың һәр јеринде халг тәфеккүрунә, халг жарадычылығына еталон кими баһылыр. Отагда үч стол вар. Оптарын јерини дәјишиләр столлар нә азалыр, нә жоха чыхыр, нә дә башга бир әшияча чөврилир. Стол иди, стол олараң да галыр. Јадымыза салаг: «алмас»дакы «мас» нәжи тәмсил едириди? «Ал»ла бирликдә сыйхылмыш од күтләснини, «од көпүйүн». Алмас да санки сыйхылмыш ишыгдыр. Улуларымыз шамын да алмаса—ишыг көпүйүнә, гајмағына охшарлығыны мүшәнидә етмиш, шамла алмас арасында фәрги дә нәзәрә алмыш, онда алмасдакы аллығдан сох ағылғ көрүб **АФ МАС, АФ МАШ, нәһајәт, АФ ШАМ** демишидир. Элбәттә, шамын башга рәнклиси гәдимләрдә дә олуб. Амма о, эсасен аг рәнкдә кәлиб дүнија. Ело шам ағачы да көвдәсіндән сүзүлүб бәркијән вә аг шама охшар маддәјә көрә һәмин ады дашишырыр.

Заман кечдикчә одун вә сујун башга адлары кими «шам» да јурдумуздақы топонимләрин, һидронимләрин вә антропонимләрин адларында көрүнмәjә башламыш вә бу дөгма сөзүмүз дә бир сох халгларын лүгәт фондуна дахил олмушшур. Республикамызда «шам» тәркибли топоним вә һидронимләре **Шамахы, Шамхор, Шамлы, Шамлыг, Шамкәнд, Шамбул, Шамбулбинә, Шамхорчај** вә с. мисал көстәрмәк олар.

Арашдырмамыз көстәрир ки, «Шамахы» өнчә **ШАММАГ** олуб. Одун шам вә маг һалындан жараныб. Ишыглы маг демәкдир. «Mag» һәјата чөврилмәjә, һәјаты жаратмаға һазырлашан од мәзмунундадыр. «Маг»нын магманың «бәркликлә дурулуг сәрһеддиндәки һалы»ны; одун—јерин бәтининдән кәнәрда тәкрап едилән «сыйхыны», «сојуг од», «од маддәсі» олдуғын позәрә алдыгыда «Шаммаг»нын мә'насы бир даңа аյлыналашыр. Соңра-

лар «Шаммаг»дакы «м» самитинин бири дүшмүш вә о, индикі «Шамахы»ja чөврилмәjидир. Шамахы ады да жүз жерә жоузумушшур. Тарихдә онун Самахија¹, Маме-хија, Камехија, Асмахи² вә с. вариантыны да мә'лумдур. Биринчи сөздәки «сам» женә дә оддур. Нечо ки, дилимиздә сам жели—исти, одлу күләк, сим жарасы «сам» көкүндәпидир. «Одлу жара» мә'насында дырып. Лакни «сам»дан «са»ны айрыб «күрчү дилиндә «са картвел»—«о Құрчустан» ифадәсіндәки «са» шәхе әвәзлиji илә ejnillәшdirмәjә әбәс чәһд көстәрилмәjидир. Филология елмләри доктору Агамуса Ахундов бу фикрин өзүнү дөгрүлтмадығыны әсаслаңдырышшур. Башга арашдырычылар исә «Шамахы»ны он җаҳшы һалда женә дә Гафгаз дилләриндә ахтармышлар. Вә бу һалда «мах» компонентини ибтидаи «маг» олмасы үнүнү дөгрүлтмады. Вә «х» сәси һеч бир әсас олмадан, յалныз Гафгаз дилләриндә ахтарлырыр. Азәрбајҹан дилиндә лаш әввәлдән «хызы»да, «Хызыр»да, «Хәзәр»дә, «Гах»да, «Нуха»да, «Нахчыван»да вә с. көрдүjүмүз «х» сәси санки биләркәдән үнүнү дөгрүлтмады.

«Шамахы»ны әрәбчә һүндүрлүк—шамаха, ja да Шамгардашлары—Шәрг гардашлары—Шам әхи, Шаһ шәһәри—Шаһ вә маҳ, Бөjүк шәһәр—Шаһмай, женә дә Гафгаз дилләриндә Шамух—Ша вә мух, Шаһлар дијары вә с. кими мә'налаңдырылар. Елми-мәнтиги тәһлилдә өзүнү дөгрүлтмадаң бы жоузмлардан тәк бириндә «Шамахы»нын Одла бағлалығы жада салыныр: гатран—шамкә. Нәһајәт, «Шамахы» топонимини **Ижмахы** гәбилә адындан терәниди сојләпилер. Ону Ишмахы тајфа адьына да бағлајылар. Арашдырмамыз көстәрир ки, **Ижмах** гәбилә ады мә'нә Шаммаг сөзүндән төрәмишидир. Буну академик Бартолддан кәтирилән «Ишамахы» сөзү да сүбүт едири.

Фикримизчә, «маг»ын—«мах»а чөврилмәсі гурулугла, бәркликлә бағлалыдыр. (Ирәлидә шәрһ едәчәјик.) Mag — муг — мүг — мух чөврилмәсіндә көрдүjүмүз тә—г—х әвәзләнмәсі дә һәмин просеси жада салыр. Тәпәjә, учалыға ишылдамағын, парлаглығын хас олдуғыну да билирик. Демәк, «Шамахы—шам кими ишыглы вә учада јерләшшән бәрк од»дур. Јә'ни бу улу шәһәримизин ады онун әсас тарихи-чографи вә мифик әламәтләрини экс етдирир. Вә «Шамахы» адьыны мәншәјини Азәр-

¹ А. Ахундов. Торнағын көкөүндә адлар. Бакы, 1985, с. 101.

² Р. Жұбашов, Қ. Элијев, Ш. Сә'дијев. Азәрбајҹаның чографи адлары. Б., 1972, сәh. 86.

бајчан дилиндән кәнарда ахтармаға еңтијач галымыр. Шамхор—Шамгор көкүндәндир. Гор оддур, һәм дә дагдыр. Шам да мәлумдур. Бурадакы г—х әвәзләнмәсі әразинин дашлыг, турулуг, хыр-хор олмасы илә бағлыштыр. «Шәмкир» вариантындақы «кир» дә дашдыр—оддур, хырда даш-мәзмүилүдүр. Елә индики Шамхордан онун Зәјәм кәндисе гәдәр дагын ағ рәпки диггәти чәкир. Бурада бүтөв бир әрази шам кими ишиглы, ағ дашлыдыр. Зәјәм даш карханасында булудлу һавада белә ишигдан көз гамашыр. «Шам»ын «шамчыраг» варианты да бәллидир: Күчәләр шам—чырагдыр. Демәк, шам вә чыраг бирликдә олдуғу кими, айры-айрылыгда да ejini мәзмүни дашијыр. Бунула белә, әламәт фәрги дә олуб. Чыраг анчаг шо'леси илә көрүнүр, шам исә һәм дә «лүләләнмиш ишиг»дыр. Суријанын сәләфи Ассуријадыр. Бу, улу сөздүр. «Ас» од, «сур»—чыраг, «ја» су—гадың сонлугуудур, јәни одлу, ишиглы јер. «Ширванын» вә «Ширакын» чырагла бағлы олдуғуну да билирик. Сурија илә Кичик Асија арасында Ширван адлы шәһәрин олмасы да бәллидир. Зәнкилан рајонунда орта әсрләрдә Шәрфән шәһәри олуб. Орада соң илләрдә археоложи газынтылар апарылыб. Шәрфән да «Ширванын» бир варианты дејилми? Бәс иијә «ван» әвәзиңе «фан»? «фан»ы да шөрһетмишик: Күр ишигдыр.

Чәнуби Азәрбајҹан торпаглары е. э. иккичи миниlliини ахырларындан Ассурија илә мұһарибә вәзијјәтиндә олмушшудур. Бу тәмасдан гәдим Азәрбајҹан дилинин сөзләри Кичик Асија вә индики Эрәбистан өлкәләринде да кенини јајылмындыр. (Арашдырмамыз көстәрир ки, үмумијјәтлә, ejini сөзләр мүәјжән шәкли фәрглә бүтүн дилләрдә паралел сурәтдә ишләннир вә бу да улу диллә бағлыштыр).

Нәһајәт, Шамахынын гәдим Асмахи варианты диггәти чәкир. Арашдырмамыз көстәрир ки, бу, Ас—Аз—Азәрбајҹан магларыдыр. Мадај—Ајмаг, мат маннас адлары Шимали Азәрбајҹанда да чох кенини әразидә мухтәлиф фонетик дәјишикликтерле иширак етмишdir. Мәибеләрдә Күр—Араз овалығынын һәм дә КҮРМУХ, Күр Муганы адландығы јада салыныр.

МУГАНА—МУГАН, МАГ АНА—Mag јери, «Муг»дан «Муч»—«муж»—«мужчина»—«од инсан»—«Од әр» дә жаранмышдыр. «Муган»—«Муг ана»—«Од ана»дыр. Маг вә Муг «гаты од» кими һәм дә «јер—торпаг» мә'насында дүшүнүлүб. «Ан» «јер» (устунда олмаг) мә'насында

«ана» сөзүпн баш компонентидир. Вә демәли, «ан»ын айрылыгда чәм шәкилчиси, јер вә ваҳт—од сүр'ети, сүрәклици, ахымы кими дә Азәрбајҹан дилиндән кәнарда дүшүнүлмәснә әсас жохдур. Муган әрази кими Мдајын давамыдыр. Онуп тарихи-чографи сөрһәдди Аразын, сопраналарса Күрүп ашагы ахынынадәк давам едиб. Арашдырмамыз көстәрир ки, гәдим Азәрбајҹанын Чәнубу илә жанаши, Шимали да мадајларла—ажмагларла таныныб. Күрмүх—Күр муганы Хәзәр саһилләрнидән индики Борчалы чөкәклинидәк узаңырмыш. VIII—IX әсрләр хәритәсендә Күрүп шимали, Ширванын арап һиссәси «Муганија»—муг ана кими гәjd олунуб. Самух—сулу, ишиглы—муг, ојмаг да индики Ағдашдаи Алазаң чајынадәк узаңыбы. Бу күп Одлар јурдуны шималыны «Азәрбајҹан ССР»лә жанаши, һәм дә зона-зона, рајон-рајон, шәһәр-шәһәр, кәнд-кәнд, бинә-бинә, күчә-күчә, ев-ев таныырыг. Улу бабаларымыз да өз улу мәскәнләрини бүтөвлүкдә Од јурду—Азәрбајҹан, һәм дә ајмаг-ајмаг (ојмаг-ојмаг), магал-магал (маһал-маһал), јурд-јурд, оба-оба, очаг-очаг танымышлар. Бу күп олдуғу кими, дүнән дә «Бөјүк Вәтән» өз «Кичик Вәтән» балалары илә, онун адыны дашијан өвладлары илә танынмышдыр.

Бу күп һәм ојмаг дәјирик, һәм маһал, һәм дә мәһлә (мәһәллә). «Ојмаг»ы шәрһ етмишик. Маһал—«Mag-al—Mag ели»дыр. Она көрә дә ојмагдан бөյүкдүр. («Маһал әмри—бир дүнжалыг иш, дүија бөйүклүкдә иш), бир магалда бир нечә ајмаг да ола биләрмеш.

Мат Маниасла бағлы јер адларымыздан бири КИРДМАН галасы вә чајыдыр. Кирдман—гор од мандыр, јәни уча Од халғы. МИНКӘНД дә бу көкдәндир вә јозулдугу кими, «сајча мининчи кәнд» дејил. Түркдилли «минкә» тәбілә адыны да әкс етдиримир, беләдә гала, шәһәр мәзмунлу «кәнд»ә јер галмыр. Минкәнд исә мәһіз кәнд олуб. Эски оғузлар кәндә—оба, шәһәрә исә кәнд—канд демишлиләр. Минкәнд дә бу бахымдан «Халг шәһәри» адланыб. Бәс, МИНКӘЧЕВИР? Совет Иттифагы Гәләрмәни, академик Зија Бүйядов «Минкәчевир» адынын жаранмасыны IX әсрдә жашамыш түрк мәнишәли әрәб сәркәрдәсін Минкичаврын ады илә бағламышдыр. Башга мұлаһизәләр дә вар. Бә'зи тарихчиләр дејиrlәр ки, бу әразидә СУДАҒЫЛАН вә ГАЛАКЕТ адлы жашајыш мәнтәгәләри олуб. Клавди Птоломејин (II әср) адыны чәкдиji ГАНГАРА жашајыш јеринин Минкәчевир жахынлығындақы индики ҺАВАРЛЫ кәпдинин олмасы да күман едилир.

Халг стимолокијасында бу ад «мин көл чевир» шәклиниде жозулур. Шұбіенсіз, бәсіт жозумдур. Тарихи мисалларың иш һәр бириши «Минкәчевир» сөзү иле бу вә ja дикәр дәрәмәде әлагәсін вар. «Минкәчевир»нин «мин» компоненти бәллиидір—«халг чохлагу», «кө»—«гор»ун од вә дағ мә-иасында галығыдыр, «чев»—ч—аб—ав—су—чај, «ир»—ахарлығ, һәрәкәт, һәрәкәт едән судур. «Гангара» (Гартар—Горгор—одод—дағ—дағ) сөзүндө «гор»ун изини көрмөк мүмкүндүр. Су—чу—чувар—чувар—чикир компонентини «Судагылан»да бағламаға да әсас вар. Беләдә жерин улу ады: **МИНГОРЧУВАР**—Минкәчевир вә ачымы: бол од вә су шәһәри айдынлашыр. Бу да индики «Минкәчевир» адыны чохмәнналы—полисемантик сәсләнмәснә вә әразинин чографи әламәтлөрниң уйгуң көлир. Белә ки, Минкәчевир Боз дағ сплесләсінин Күрлә.govушагында жерләніп, сују да болдур, Күнөші дә.

Исмаїллы рајонудакы **МИНКӘ** көпди өз адында «Минкәчевир»нин иккі компонентини: «Мин» вә «кө»ни тәмеппел еди्र вә даглар—учалыглар жері айламынадыр. **МИНГРЕЛ(ек)** Мардакерт рајонунда (чохдағлы, жаҳуд даглар ели, маңалы, жено һәмни рајондакы **МАГАВУЗ—МАГ ОҒУЗ** мә'насынадыр. Ағчабәдидәки **МИНАХОРЛУ** кәнди—ЧОХ Дашлы ЕР, **МИНБАШЫ ВӘ МИНБАШЫЛЫ**) Чәбрајыл вә Сабирабад рајонларында **ХАЛГ БАШЧЫСЫ** мә'насындан жарапыш жер адлардыр. Загаталадакы **МАГОВ** кәнди дә өз адыны Mag сују—Одлу—Исти сулу жер мәзмунундан алмышдыр. Елә «ЗАГАТАЛА» да Заг—саг—сак таласыдыр. «Тал(а)» дағ, мене арасында дүз—одлу жер мәзмунунадыр. Тал(еһ), Тал(ан), (Тапталан/маг), Тал(ајыб)—далајыб кечмәк, далаг да (бәдендә) мәһіз од әламәтидір.

Еврика!—Тандым!

ХАЧ—ОД НИШАНЫ! БҮТӨВ ОД!

Азәрбајчанда христианлығын тарихинә даир кифајэт гәдәр мә'лumat вар. Тарих елмләри докторлары Рәшид Көйшов¹ вә Фәридә Мәммәдова² бу мәсәләдән хүсусилә кенинш данышырлар. Ф. Мәммәдова дәгиг тарихи мисаллар әсасында көстәрір ки, христианлығ Азәр-

¹ «Гафгаз Албанијасында христианлығ». Бакы, 1984, сөн. 137.

² «Гафгаз Албанијасынның сијаси, тарихи вә тарихи чографијасы». Бакы, 1986, сөн. 5, 6, 7.

бајчанда Ермәнистандан вә Күрчустаңдан даға әввөл жајылмындырып. Р. Којунов да жазыр ки, «христианлығ» Азәрбајчан халғының мә'нови мәденијәт тарихинде хүсуси бир мәрһөлә тәнницил стиминдер. Вә һәмни мә'нови мәденијәт тарихи Азәрбајчан оразисиңдәki чохлу дини вә дүниәви абидәләрдә—һәм күлсәләрдә, һәм дә жашајыш евләриндә, галаларда өз экенни тапмышдыр. Азәрбајчанлыларының азы бир нечә жүз ил христиан динли олмаларына даир (одсевәрликлә жаңа, одсевәрликдән һеч дә там узаглашмамагла) чохлу тарихи мисаллары садаламаға ентијач жохдур. Аңчаг ону демәк вәмибидир ки, республикамызын оразисиңдәki, о чүмләдән Бакыла, Қәнчәдә, Шушада, Газахда, Фүзулидә, Шәкидә, Дагылг Гарабагда вә с. күлсә биналары иле үзләшнәндо, жаҳуд, һансы ғәдим бишадаса хачиокишли бәзәк көрәндә бә'зиләри бүнлары «өзкә» динле, башга халгла бағлы әламәтләр һесаб едиrlәр. Бир һалда ки, улу бабаларымыз христиан адәтләри—дини айниләр ишра стмәјә хүсуси ентирамла жаңашмыны вә һәмни адәтләрлә баглы өз күлсәләрини—тарија ибадәт евләрини учалтмышлар, һәмни адәтләрин бу күниүмүз чатан ишишәләриңе «өзкә» мәһүрү (һәм дә өз әлимизә!) вурмага һаггымыз жохдур. Биз һәмни абидәләр—күлсәләр вә хачлы бәзәкләрә дә улу бабаларымызын тарихи јадикары кими жаңашмалыјыг. Вә јадда сахламалыјыг ки, республикамызын оразисиңдәki илик күлсәләрни мәһіз азәрбајчанлы усталар учалтмышлар. Дини мәнијәт даңымасындан асылы олмајараг абидә абидәлір вә өз әразимиздәдирсә, она бизимдир,—демәјә там һаггымыз вар.

Исламын һөкмран дини идеологија чеврилдији VIII—IX әсрләрдән соңра да азәрбајчанлыларын чоху өз өмүрләриндә, фикир вә дүшүнчәләрнедә, мәништәләрнедә үч динин адәт вә ән'әнәләрни жашадырдылар. Јәни, «мүсәлман» олмагла жаңашы, һәм дә одсевәр вә христиан олараг галырдылар. Буну о дөврүн чохлу жазылы вә шифаһи мә'лumatларында, халг жарадычылығы нұмұнәләриндән, ғәдим биналарын дивар нахышларында, ғәдим халчаларымыза көчүрүлмүш мұхтәлиф тәсвирләрдән, таб-гачаг бәзәкләрнедән дә билмәк олур. Христианлыгla бағлы бајатыларымыз да аз олмајыб:

Иса кәлди ад ејләди,
Сынығ көnlүм шад ејләди.
Шәһиәнәми бәрбад ејләди
Үзрхан ејлә Иса, Мәрjәм.
Иса кәлди чәлаләтдән

Хэбэр верди гијамэтдэн
Инсанын нуруу чөнцөтдэн...¹.

Бу мисалда көрдүйүмүз «гијамэт», «чәниэт» вә «чә-
һәнниәм» ислам дининде дә кеңиши тәсвири олунур. «Ип-
санын нуру» одсевәрликдән көлир. Ыэр ики бајатының
өзү исә бүтүнлүкә христиан ииамына һәэр едилиб. Улу
шаримиз Хагани мүсәлманлыгын гаты һөкмран олдуғу
чағларда һәм ислам, һәм дә христиан дини адларыны
вә адәтләрини өз шे'рләрнедә тез-тез мисал чәкирди.

Арашырмамыз көстәрир ки, «хач» сөзү вә хачын өзү шеккен вә мәзмуну илә илк дәфә Азәрбајҹан дилиндә дүнија кәлмишидир. Ибтидан азәрбајҹанлы сәһәр-сәһәр ајат үстә, голларыны јухары галдырымыш вә азачыг јана ачылмыш вәзијјәтдә үзүнү көjlәрә тутуб улу Күнәши саламлајыр. Бу вәзијјәтдә онун өзү дә, архасына дүшән көлкәси дә вурма ишарәси шәклини алыр. Демәли, бу вәзијјәтдә о, өзү бүтүн бәдәни, бүтүн варлығы илә чанлы хачдыр. Улу торнағындаң зүһүр едән одуи—јанаң газын титрәјән алову өнүндә исә о, голларыны көксүндә чарпазламыш—хача чеврилмиш вәзијјәтдә јенә дә Од Танрыја, Од—мә’чүзәјә сәчдә едир. Фикримизчә, эски азәрбајҹаплы хача һәм дә «ар-тар» дејәркән дә мәһіз оддан јараныб, ода сәчдә гылан, бу сәбәбдән дә «чанлы хача» чеврилән од өвладыны, ј’ни өзүнү нәзәрә тутмушдур. «Ар-тар» сөзүндә «ар»—эр—киши—инсан, «тар»—атр—оддур. Эски оғуз даңда өз рәсмини чәкиб: бир учу ашагы узадылмыш үстәкәл ишарәси шәклинидо. Белә «инсан—үстәкәл»ләрә Гобустаның мәшһүр гаја рәсмләриндә дә раст қолинир. Нәһајәт, ибтидан азәрбајҹанлы нағдан чыханы, «чызығындан чыханы» одун чарпаз ишығы илә дағлајыб вә бупунила да, ону одла «тәмизләјиб», күнаһларыны, ода, нағга—Танрыја «инамсызлығыны» одла.govub, һәтта сон вахтлара гәдәр дә бәдәндәки хәстәлиji—јараны—шиши одла—шишин, јаҳуд машианын учу илә чарпаз шәкилдә дағламагла һәмин хәстәлиji—бәланы «горхудуб гајтарыблар», бәлаја, дәрдә «дағ чәкибләр». «Дағ» мәһіз одла дағламагдыр. «Дағ» сөзүндән соңралар «тамға»—«дамға», «дамгаламаг» сөзләри до јараныб. «Дамға»нын илк варианты—«тамға» («мад(ға)»), «Танры дағы», «Танры ишарәси», «Танры ишаны» — мәһүрү мәзмуну дашијыб. Инди дә мал-гараны одла ишашлајыр—дамгалајырлар. Вә бу-

¹ Р. Кеіұшов. Қестерілдегі әсәри, с. 72.

жүнкү тамгалар—дамгалар да мүтлэг үстәкәл, мүтлэг вурма ишарәсі шәклиндә—хач шәклиндә олур. «Хач»ла башланан вә үмумијјәтлә, «хач» тәркиби—мәзмунлы топоним вә һидронимләре дә республикамызда чох кениш ареалда раст көлинир. Хачбулаг, Хачынабад, Хачындарбәтли, Хачынјалы, Хачынчај, Хачмач, Хачмазғыш-лаг, Хачмазкәнд, иңајет, ХАЧМАЗ шәһәр ады да буна эн яхшы мисалдыр. «Хачмаз»ның сөз ачымы хусусила диггәти чәкир. Бу сөз «хач» вә «маз» компонентләрине айрылып. «Маз»—«мас» кими дә сәсләнir вә јазылыр. Хачмаз—Хачмас. Арашдырмамыз көстәрик ки, «маз» вә «мас» улу «Маг»дан тәрәмишидир, даһа дogrusу, «Маг»ын инкишафынын, онун ишыглылығынын эксетдиричисидир. Хачмаз әразисинде «маз», «мас» «көстәрә» билән хүсуси әләмәт јохдур. Һәмин ад башланғыча ХАЧМАГ вә ХАЧМАД олмушшур. Одун. Од—Ад—Аз—Ас вариантлары јадымыздадыр. Демәли, «ХАЧМАЗ»да да «д»—«з» әвәзләнмәси баш вермишидир. Вә бурадан да айдын олур ки, ХАЧМАЗ һәм дә ХАЧМАД мәзмуну дашишылышыр. «Хачмаз» сөзүнүн азәрбајҹандилли Хачматаг гәбилә адындан алындырыны да сөjlәmәk мүмкүндүр. Беләдә Дәрбәнддән Бақыjadәk бөjүк әразисин һәм дә МАДАJ—AJМАД—AJМАG—OJМАG мәзмуну вә ады дашишыры айдынлапшыр. Улдузларын бешкүнәллиji эски огуза соиралар бәлли олмушшур. О, улдуз ишығыны өнчә дәрдхәтли қөрмүшшур, јәни үстәкәл шәклиндә. Ишыг көзүмүзә чатанда сыйыр, шагули пистигамәттә ашагы вә дүз хәтлә јанлара узаныр вә белә дә тәбин хач јаралыш олур. Улу бабаларымыз буны мин дәфәләрлә мүшәнидә едиб вә од дагыны—тамғасыны—нишаныны улу ишығын «сынараг» үстәкәл шәклини алмасы кими дүшүпүб. Вә демәли, илк хач дүнjaја ишыг хәтләри шәклиндә вә һәмин мәзмунда қәлиб. Һәм дә «үстәкәл» хач—сағалдан, тәгdir едән, «вурма ишарәли» хач—чәкиндириән, чәзәләндәран хачдыр. «Дамга»нын—«Тамга»нын түрк—Азәрбајҹан дилинин эи гәдим сөзләриндән олдугуну вә бу күн дә ejni улу мәзмунила башга дилләрдә дә ишләниджини совет алимләри Т. А. Соболева вә А. В. Суперанскаja да хусуси геjd едиrlәr¹.

Дилимиздэ «чөкмөк» сөзү «чакмак» кимн ифадо олуттуб. «Чак»дан сөzlәрин бизә бәлли јердәйишмәси илә

¹ Бах: Йәмниң мұғалифләрін «Товарные знаки» китабы, М., «Наука», 1986, сәх. 7.

«кач» докулуб, кач, хач кими сәсләниб. (Нәм дә мәһә «Кач»—«хач»ын улу вариантыдыр. Эн илк шәкли исә «акс»—«икс» олуб ки, буну бир гәдәр соңра шәрһ едә-чәјик). «Вердији сөзү даша чах-(ды)», «сәни көтүрүб жерә чахарам». «Чах(маг) даши дашларын бир-биринә чахылмасындан (јенә дә од алмаг үчүн) јаралмайбы? Күнәш од кими «шах»ыјыр. Бурада «шахы»ыјыр, «чах»ыјыр айламындаадыр. Я да илдүрим «чах»ды. Женә одуи чахмасы. Хач-чах сөзүнүн јаралмасында онун сәс әла-мәти—сәслә инфадәси дә рол ојнамышдыр. «Дәјирман билдијини ишләдәр, чах-чах («Хач-хач!») башыны ар-рыдар». Нәмин «чах-чахы» дәјирман дашинын үстүндә көрмүшүк. О, елә хачын—үстәкөлини бир голудур вә иккинчи гола бағылдыр. «Хач» сөзүндәки «х» сәси гуру-лугла—одла бағылдыр. Чәп баҳмаг, кәч баҳмаг, хач кими гуру, сәрт, одлу, гәзәбли баҳмагдыр. Гајчынын фор-масы да, ады да мәйіз хачидыр. О да хач кими даглајыр, кәсиб төкүр. Гај-чы, Гач-чы—Хач-чы. Хач айры-лыгда икى хәтт кими дә мөвчуддур. Өнчә инсанын бир чут голу шәклини. «Ағач»—Ағ хач, «Архач»—Күнәшли јамач вә с. Електрик дирәкләриндә инсанын гол вә гылча сүмүкләри нә үчүн мүтләг чарпас шәкилдә чәкилиб? Бу өзү дә эн улу одсевәрлик адәтиндән галмайбы? «Нече вәзни», «Хач(ча)» вәзни, садә, «халг вәзни»дир. Айрыча «гыч»—«гылча», «гыча» хачын бир голудур. Гы-чанын (мәсәлән, гарғыдалы гычасынын) үст-үстә—чар-пас гојулмасы чәтии дејил. Бөјүж сәтирам әламети кими «гарнида голу бағын гулуна» дејиләркән бә'зән голларын синәдә хач шәклиндә чарпасланмасы да мү-шәнидә едилир. Гаچ-гаҷ, я да гаж-гаж кәсмәк—хач-хач кәсмәк кими дүшүнүлуб. «Чөрәјин үзүнү гаждадым», јә'ни хачладым». Вә бу һалда, чөрәјин үзүнә чох вахт дүз—шагули хәтләр—хачын голлары чәкилмеш олур. Бә'зән дә тәндир чөрәйинин гырағында гажлардан бири о бирине чарназ чәкилмеш олур вә бу гажларын айры-айрылыгда да мәйіз тамга—мөһүр—тапры пишаны олду-ғу жада кәлмир. «Үрәјимә дағ чәкмисән»—јә'ни хач чәк-мисән—од хәтти чәкмисән. «Синәмдән дағларын кет-мәз»—хачларын, одлу чызыгларын һәлә дә јандырыр, һәр вахт да јандырачаг вә с. Шифаһи нитгә «ачар»—хач(ap)—хач(ap) кими дә сәсләнир. Бурада ачарын мадди көрүмү илә јанаши, гапыны, бәхти, талеји, јолу, бағыл, өртүлү олан һәр шеји ачмаг, бунунла да севин-дирмәк, әнкәлә, бәлаја галиб кәлмәк кими мә'нәви функциясы да жада дүшүр.

Елм белә бир суала да һәлә чаваб вермәјиб ки, 500 мин ил әввәлки Азыхантроп инсанлары «Азых мағара-сында гејдә алыныш хәлвәтдә» кизләтдикләри айнын чәнә сүмүүнү нә үчүн «икى јерә бөлмүш вә бир-биринин үзәринә чарпас вәзијјәтдә», јә'ни букунку хач шәклиндә гојмушлар?

«Кәлағајы әлван гәсәбә гыјгач,
Алтындаи чунаси һајыф ки, јохдор».

(Вагиф).

«Кәлағајын әлван, гыјгачы,
Устүндөн баса телләрин».

(Ашыг Эләскәр).

Биричини мисрадакы «гәс»әбә («сөзүндә дә «хач»ын «гәс»—«кәс» (кәс әба—хач—аба—өртүк) мәзмуну ве-рилиб. Бүтүнлүкдә исә сөһбәт көллагайыны көзөлни бо-нуңда гыјылмыш хач шәклиндә бағланмасындан кедир. Демәли, гыјгач—гыјхач гыјылмыш хачдыр. Гыјгачы баҳмаг да гыјылмыш хач кими чәп, гәзәбли, одлу баҳ-магдыр. «Гыјгачы баҳмағын алды мәним чанымы!». «ХАЧБУЛАГ» нәмин булағын нә вахтса дағын дөшүндән вурма ишареси, јә'ни хач шәклиндә, бир-бирини кәсән кичик фөвварәләрлә үзә чыхмасындан јаралмыйшдыр. Бүтүн бунлар бир даңа белә демәјә эсас верир ки, «хач» сөзү вә хач өзү Азәрбайҹаңда христианлығын јајылмага бащладығы, опун һәм дә дүнјада илк дәфә мејдана кәлдији ерамызын биричини есриндөн мин-мин илләр габаг мөвчүд олмушудур вә бу күн дә о, христианлыгдан асылы олмајараг мөвчуддур. М. Сейндов да хачын мәйіз ода бағ-лылығыны вә христианлыгдан чох-choх әввәл мифик тә-феккүрдә мөвчүд олдуғуны билдирир. Демәли, түркдилли ХАЧМАТАГ (Хечматаг) гәбиләси дә христианлығын ја-ралмасындан чох-choх әввәл һәмин ады дашинышдыр. Вә белә дә хачматаглар Танры нишанлы маглар, Од ни-шанлы мадајлар, Од нишаны гәбул етмиш огузлар—азәрбајҹаңлылар кими дүшүнүлмәлидир. Вә билдијимиз кими, сонralар һәр оғуз гәбиләсинин дә өз тамғасы, Танры—Од нишаны (мөһүрү) олмушудур.

Дилимиздәки «чәк» фә'ли мәйіз од хәтти чәкмәк, «хач»—одуи—шымшәйин чахмасы, «чарпас»—ишиг хәт-ләринин чарпасланмасы айламындан јаралмыйшдыр. «Сәни гыча-гыча еләјәрәм»—хач-хач еләјәрәм, «гаж-гаж», јә'ни хач-хач доғрамаг. Гәдим милли хөрәкләри-миздин олан Хаш да мәһә нејваны аягларындан һазыр-

ланыгына көрө һәмин ады дашијыр. Бу хөрәјин кәлләпача, башајаг, кәлләхач вариантылары да бәллидир. Аятын, пачапын (пача—хач-а) хач-хач дөгрәныб, яхуд хачын айры-айры тәрәфләри кими биширилмәси хөрәјин ады үчүн мәзмунна чөврилменидир. Күрчү хөрәји «Хач-пурин»нин дә «хач» тәркиби, еләчә дә башига дилләрдәки «хач»—«ха» компонентләринин дә Азәрбајҹан дилиндән алышыгыны сөjlәмәјә елми-мәнтиги тәһлил әсас верир. «Чарх» да «хач»—«ха(р)ч» мәзмунунадыр. «р» компоненти «чархынын—һәркәт едән од олдуғуну билдирир. Бурада «ески азәрбајҹанлы чәрхин (чархын!—Ә. Ф.) чәрх-дөвранин јашары, әбәди олдуғуна шиарә стменидир» (М. Сеидов). Фикримизә, физикадан һамыја бәлли олан соңсузлуг ишарәсиин (әбәдилик рәмзитәк!) чархла—ха(р)чла шәкил вә мәзмун еңилижи һәмин улу инамын мадди әсасындан хәбәр верир. Ңәһајәт, хача тәбиэтдә һазыр шәкилдә дә раст кәлинир. Улу бабаларымызын һәјатына вә мәниятине одла бирликдә дахил олмуш хач бу күн дә дилимиздә вә мәишәтимиздә бол-бол шиһәнмәккәдир. Чох-чох сонралар мејдана кәлән христианлыг Хача өз улу од мәзмуну илә әсла ујушмајан тамам башига, һәм дә чох дар мәзмун вермишdir. Беләки, о, әфсанәви пејғәмбәр Исаанын дүшмәнләр тәрәфиндән чармыха чәкىлмәсиинин дини, тәсвирина чөврилмishdir. Лакиң ән гәдим чагларда әски азәрбајҹанлынын од нишанытәк мејдана кәлмиш Хач, сонралар дикәр тәбилиләр вә халглар тәрәфиндән дә гәбул едиләрәк мұхтәлиф мә’на чаларларында сәсләниминең дә, өз улу мәзмунундан һеч дә узаглашмамышдыр.

ЧАКЫР—ЧАКУР—ЧАКЫРЛЫ—ЧАКУРЛУ адланан оғуз—турк тајфасы вә онуңла бағлы **ЧАХЫРЛЫ** (Имишли вә Хачмаз рајонларында вә Җәнуби Азәрбајҹанда) кәнд адлары да «ХАЧ» көкүнә бағланыр. «Чаһар» да улу дилдән кәлир вә Хачын дөрд учу илә бағлы сајдыр. «Чахыр» «Харч»—«Чарх» сөзүндәндир ки, ичиләндә башы «чарх кими» һәрләндирir. «Чаһанараже—Шаһ Исмајыл Сәфәви»дә раст кәлдијимиз **ЧҮКҮР** мусиги аләти дә «ЧАК(УР)»—«КАЧ(УР)»—Хач нарајы—Од нарајы, од сәси мәзмуну дашијыбы.

«Гара башым гурбан олсун, огул, сана! Ағыз-дилдән **БИР ГАЧ ҚӘЛМӘ** хәбәр вер мана!»¹ Елә дастаңдакы Буғач—Буғ Хан—Буғаја галиб кәлән Хач—Оддур. «Бир

¹ Китаби Дәдә Горгуд. Бакы, 1960, сөн. 28.

гач кәлмә сөз ифадәсисиңә әшәлди еңтијачым вардыр². Бу мисаллардакы бир гач кәлмә—бир хач кәлмә, бир Од кәлмә, хош кәлмә мә’насында ишләнмишdir. «Нәлә бир кәлмә кәсмәдим», «дедим, дogrядым-төкдүм, габына бир шеј јығмады» дејимләриндә дә сөзүн хач кими, од кими кәсәрлилигинде дашишылыр. «Кәрәк сөзүнүн бир кәсәри олсун!» ифадәси дә мәһз сөзүн од кими, од хәтти—Хач кими кәсәрли, тә’сирли олмасыны нәзәрә чатдырыр. Арашдырмамыз көстәрир ки, чох мәзмунлу—МАН—МӘН сөзүнүн дә илкин, башланғыч мә’насы мәһз ХАЧ-ла бағлыдыр ки, бу да «мәнин—ИНСАН, «Инсанын» да билаваситә Од олдуғуну көстәрир. «Аспман—Есман—Соңсузлуг оду, дијары сло һомин мәзмуну әкес етдирир. «МАН»ын «Авеста»да «дөрд» сајынын билдиримәси јенә дә одла—Күнәпилә, һәм дә даһа кениш мә’нада КАИНАТ ОДУ илә бағлыдыр ки, бу да ән улу башланғычы јада салыр. Арашдырмамыз көстәрир ки, эрәб сөзу һесаб едилән «ҺАЧЫ»—«Мәккәни зијарәт етмиш адам» вә «ҺАЧЧ», «ҺЭЧЧ»—Мәккәни зијарәт етмәк мә’насы дашимаздан әvvәл ХАЧ-ЧЫ—Од мәһүру—нишаны вуран, чәкән, одла инамсызлығы гован, Одун мүгәддәслийнә инанмаға дәвәт едән, «Мүгәддәс Од ата» мәзмуну кәсб етмишdir. О, «һачы»дан вә «һачч»дан әvvәл «Хач-чы» вә «ХАЧЧ»—«Хач еви»—Од еви, ХАЧ—ЧАГ, Од—ЧАГ, Од—ЧАХ—О—ЧАХ—О—ЧАГ шәклиндә сәсләнмишdir. «Нәчч мәрасими һәр ил мүсәлман тәгви-минин он икinci аյында—зилһиччә айында јеринә јетирилир³. Үмумијәттә, «нәччө» кетмәк, «нәчч ибадәти» һаггында диндар мүсәлманларын фикри беләдир: һәчч—аллаһ гарышында қунаһлардан тәмизләнмәк, дунјаја икinci дәфә, јенидән кәлмәк, јенидән докулмаг—бунунла да, даһа мүгәддәс, даһа тәмиз, пак олмагдыр. Илкин одсевәрин улу ХАЧЫ—Од НИШАНЫ да ишсаны мәһз. Од танрысы, мадди-көрүнән танры гарышында қунаһлардан—өнчә Одун гүдрәтинә инамсызлығдан тәмизләмәк, јенидәп дүнијаја көтүрмәк, одла пак, мүгәддәс етмәк мәнијјәти дашимыншдыр. Мәккәдәки мүгәддәс «Гара даши» мәнијјәтинә онун һаггындакы дини әфсанәдә «сүртүмә», «јанма» кими мұасир анлајышлар да дахилдир³. Демәли, һәр һалда Гара даши зијарәт етмәк мәсә-

¹ У. Һачы бәјов. Эсәрләри, 1-чи чилд, Бакы, 1964, сөн. 86.

² Г. Қәрәмов. «Шәриәт вә онуң социал мәнијјәти». Бакы, 1987, сөн. 66.

³ Г. Қәрәмов. Көстәрилән әсәри, сөн. 70.

ласинде «Мүгэлдэс оду» зијарэт етмәйин улу изи көрүнмәкдэdir. Бу да бир даһа көстәрир ки, мұасир «һачы» чох гәдим «ХАЧЫ»-дан төрәмишdir. Элавә едәк ки, эсасен срамызын VII өсриндән бәри ишләнмәкдә олан «ИАЧЫ» улу «ХАЧЫ» көкүндөн он мин илләр соңра дүнија көлмишdir. Бәллидир ки, «һачч»—шәһәр јох, һәмни шәһәрдә (Мәккәдә) кечирilән али ибадәтdir. Эски одсевәрии дә Мүгэлдэс ода ибадәт етмәсini жада саланда көрүрүк ки, һәр икى ибадәтни мәзмұну опларын адынын семантик турулушинда ejni сөз кими әкс олуғыштур. Араштырмамыз көстәрир ки, килсәләр дә, мәсчидләр дә даһа гәдим хачшәкилли — дөрдкүичлү әдәвәләрини модели эсасында жарадылмыш, эски Одевинин «ачыг көјү» «өртүлү көј»лә—күнбәзлә әвәз едилмишdir. Дилемиздәки «і» сәси—һәрфи—ишарәси жунаңча «һаш», рус дилиндә «аш» кими сәсләнir. «Һаш»ын ХАШ вариантыны (хөрәк) шөрһ етмишик. «Һаш»дан жарапан Һашым—шәхе ады, Һашими—гәбилә ады да бәллидир. Тирјөкин ХАШХАШ вә ҺЭШИШ адлары да ХАЧХАЧ вә ХАЧИШ айламышы верир. Дилемиздәки ХОШ сөзү дә шәкил вә мәзмұнча улу Оду—Хачы тәкrap едир. Хошбәхт—Хачбәхт—Одбәхтdir. Гәс/әм, Гәссаб, ГЭЧРӘШ, гоч, точу—гоч-чу да улу Одун—Хачын мұхтәлиф әlamәтләri илә бағыларындан докулуб. Гыч/гылча—ајагын јухарысы, гыч олмаг—хач кими әjилмәк. Көзумүзүн үстүндәки «ғаш» да «Хач»дан жараныб. «ҮЧ»—«ХАЧ»а, «три» «К/рес/т»ә жахындыр. Рус дилиндә кәндлије «крест/јан, Азәрбајҹан дилинида гара/чы, халг/чы, кә(ид)чи—ка(ид)чи дејилir. «Кәндчи» мәһз сонунчы—КАЧ-ЧЫ—кадчы—кандчы вариантындан төрәмишdir. Көрүндијү кими, «крестјан» да «крест-чи»—хач-чы мәзмұнундадыr. Дикәр дилләрдә дә «халг», «инсанлар», «инсан топлусу», «кәндли» сөzlәри бу вә ja дикәр дәрәчәдә улу оду—хачы әкс етдирир. Хәрчәнк—ха(р)чәпк—хач чәпәли, әнкли, ұрак—карч—Керч—крест көклүдүр. Харч—борчум—харчым сохдур, гадын ушаг харч еләди, иәзи варды харчлады» вә с. Жаҳуд хырч/ч еләди, хынчым-хынчым еләди, ајағынын алтына салыб хынлады—хынлады, хыннималады, ХЫШ—хач, жери котапла хынлады, хын кәлиб бојундуруга дирәниб, ифадәләриндә дә «ХАЧ»ын мәзмұн вә шәкилчә иштиракыны көрмәк чәтии дејил. ХАЧО дә кечмишдә гуллугчы гадына, гыза дејилиб, јәни хачдан олан, садә, гара чамаатдан олан мәзмұнуда. Дикәр тәрәфдән, «һачы»

антропоним кими «Хоча»дан төрәмишdir. ХОЧА бир сыра халг дастапларында (мәсөләи, «Ишыг Гәриб»дә) Хызырын функцияларыны әкс етдирир. О, мәһз хач кими, Ишыг кими, ишыг сүр'етилә иш көрүр. Гәриби бир көз гырымында (көзүү жумуб ачынча) Ыләбдән Тифлисә «кәтирир». Елә Молла Нәсрәddин дә бир сыра түркдилли халгларда ХОЧА НӘСРӘДДИН адланыр. «Нәсрәдин» сөзүнүн билавасито од мәзмұну дашидығыны кәңч тәдгигатчы Мәммәд Елли (Тәһмәзов) ачыб көстәмишdir. ХОЧАВӘНД кәндинин (Ағчабәдидә) ады Хачабәнд—Ода бәнд, ода тапынан, одсевән мәзмұнундадыr. Һәчв етмәк—таиры вә писанлар гаршысында күнаһқар олдуғуны хачла—Од нишаны илә дүнја, ачыб көстәрмәк. Хач сујуна чәкілмәк (воскресенje)—дирилмә, јенидән доғулма, чүмә—хачдан дөнмә, хач күнүндән—од күнүндән соңра танры гаршысында тәмиз олмаг, тәзәдән доғулан кими, дирилән кими олмагдыr. ҺАЧЫЛАР—ҺАЧЛАР жер адлары бәлкә дә исламлашынан әввәлки чағын мәңсүлү кими һавлар—Хачлар—Мүгэлдәс одлар мәзмұну дашиыжыр. Һече вәзни—һача—хача—хач+ЧА вәзни, мүгэлдәс од вәзни демәкdir.

Мәшнүр сфинкс һејкәлләрина тәкчә Минирдә дејил, Азәрбајҹан әразисинде дә та гәдимдән һејкәл, габартма вә халча тәсвиirlәrinde лә раст көллинишdir. Тәдгигатымыз көстәрир ки, һәмни сфинкс дә Од—Инсанын, Фәләк—Инсанын рәмзидir. Вә сфинксин дә баш колу «Огуз»ун баш әкседиричиси олан «Икс»dir. Вә «Сфинкс» сөзүнүн бәтнинде «Скиф»и көрмәк, охумаг чәтии дејил. Сфинкс (С/фи/и/КС—Ски/иф/—ски/ф/—/ф)-икс. «Скиф»ин һәм дә «Сак» вә «саг» шәклиндә јазылыб дејилдијини дә билирк. Скифин хач мәзмұнунда диггәт жетирәк: Ски(ф)—(ф)икс—икс—кас—сак (саг)—кач—хач! «Акс»—«экс» һәм дә Күиәшдән—оддан төрәјенин үзү, сурәти, экси, шәклидир. Үз—күиәшин һәрәкәт едән, көрүнән, писти, ишыглы, парлаг үзү. Җанлы инсанын да үзү бүтүн бупларын тәкрапарыдыр. Сурәт—су—рә(ра)әт. Бурада су бәллидир, ра-ра һәрәкәт едән Күиәшdir. Т—д—з просесинин «таиры»да, «ата»да, «ата»да көрдүйүмүз иштиракчысыдыр. «Сурәт»дә «су» танрынын мүгэлдәслийин тәмсил едир. Демәли, сурәт—чаплы, аjdын, парлаг, мүгэлдәс од вә су мәзмұнундадыr. Җанлы инсан үзү бупларын тәкрапарыдыр. Экс—өнчә Күиәш, соңра инсан үзүпүн экси һәм дә улу одун—Икс—ни өзүдүр. Шәкил—шак+ил, сак+ил, сак—инсан, хач инсан-

дыр. X—икс өз дөрд учу илә классик дөрд үнсүрү, дөрд үнсүрү, Нуһун—Күпүн эфсанәви дөрд оғлуну, Гватемала эфсанәсіндәки Кој—Сәма—Атана вә Агам—Јер (Агам—Ә. Ф.) анын дөрд баласыны да тәмсил етмиш олур.

АҒСТАФА—ОҒУЗ ШӘҢӘРИ. Республикасының әразисинде киң иер адына да диггәт жетирәк. Бу, Ағстафа шәһәри вә Әксипара—ӘКСИПАРА кәндидир. Іншаки тононим оғуз сөзүпүн улу вариантыны горујуб сахламышадыр. Ағстафа—биз бу тононими әввәлләр оғуз тајфа кими шәрхе етмишик. Лакин диггәт жетирдикдә билмәк олур ки, тафа—тајфадан әввәл докулуб. Тафа, тава, тава, газа, таваланмаг, таврланмаг, одда јаныб говорулмаг мәзмунунадыр ки, тајфа да од ели кими һәмин мәзмундан төрәмишидир. Бу улу шәһәрини ады Ағстафа язылса да, јерли әнапи ону Ағстафа адлаандырыр. Бурадакы Ақс «оғуз»ун ән илк шәклидир. Ағстафанын ән гәдим оғуз шәһәри, оғуз мәскәни вә бу тононимин оғуз тајфа мәзмуну данибышына шүбһә јерин галмыр. Әксипара Ағстафайын гоншулуғундадыр. Бурадакы эке компоненти ән јаҳшы налда нарапын—бүтөв олмајанын экси, бүтөв олан кими јозулур. Онуң көнөә эски кими јозулмасы да мәгбул сајыла билмәз. Әслиндә бурадакы эке дә мәнзүз—сүрт мәнасында Күнәшин әксидир. Аксипара јер адында «акс» улу «икс»ин төрәмәсидир. Аксипара—әксипара тонониминиң пара компоненти исә Күнәшин ондан айрылан шүасыны—«пәр»ини, гападыны тәмсил еди. Бурадан «Әксипара»ның Ағстафа шәһәринин давамы кими (ја да бунсуз) оғуз парасы, парагы, инчиси, пәрәји, бојунбағысы тәк улу мәнасы аждынлашыр. Гәдимләрден бу күнәдәк физикләр вә ријазијатчылар һәр тәзэ мисалы, мәсәләни ачаркәп язырлар: X—. (Икс бәрабәрдир). Вә һәмин иксин ишарә вә үч сәсли бир сөз кими («икс»ин әввәли ики сәсли—КС олуб!) ишләдәркән һәм дә АКС—Оғуз, һәрәкәт едән, һәјат јарадан од, иісан, од өвләды, һәм дә фәләк, тале вә с. дедикләринин фәргине вармамыш вә вармыйлар. Арашдырмамыз көстәрир ки, тәбиэт ганунларынын, хүсүсән, кимја вә физика саһәсіндә һәм һәм кәшфләре кәтириб чыхаран маддә вә онун мұхтәлиф һаллары, һәрәкәт вә заман һағында ганунларын изләри, ришеләри ибтидаи анлајышларда бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз әксини таңмашадыр. Һәмин анлајышлар һәм дә улу сөзләри бәтниндә һифз олумушшудур. Демәли, сөзләри кодуны ачмагла да һәмин ганунларын кәшфине

апаран ѡола чыхмаг мүмкүн ола биләрмииш вә мүмкүндүр.

ОҒУЗ МӘММӘД

«Мәликмәммәд» нағылында үч гардашдан соһбәт кеңидир: Бәj Мәммәд, Ал Мәммәд, Мәлик Мәммәд. Нағылын әсатири изи дә улу од вә су—һәјатын икىли башланғычи инамына кедиб чыхыр. «Алманы ким кәтирмәлидир?» суалы өнчә «Ким кәтирә биләр?» мәзмунунда гојулуб. Бәjүк гардаш—Бәj Мәммәд—бәj—баj—баг—баг—бог—Танры Мәммәддир. Она «кет, алма кәтир»—демәк улу инама көрә дүзкүн дејил. Бәj Мәммәд белә бир тапшырыг үчүн кедәндә дә она көрә «јатыб сабаһа галыр» ки, о, Күнәшин өзүдүр. Вә бәллидир ки, Күнәш «кечәни јатмалы», сәһәр кәлмәлидир. Ортачыл гардаш—Ал Мәммәд дә Күнәшлә Јер арасында ал рәнкли Дан јерини тәмсил еди. О да «кечәни јатыб», Дан јерин гызаранда јо'ни Танрыны—Күнәшини кәлишиң әрәфәсіндө ојанмалыдыр. Демәк, «јатыб сабаһа галмагда» әслиндә ортачыл гардашын да қунаһы јохдур. Мәлик Мәммәд исә танрыдан—Богдан—Бәjдән вә онун кәлишини дүнија жәбер верән баш әламәтдән—Алдан сонра кәлән, ишығын јерлә—Адәмин һәвва илә, Атропун Има илә тәмасындан докуландыр, «Ималыг»дыр—Ималаг—Малаг—мәләк—мал—ог—дур, суд ог—дур. Бурадан онун мал+чи, мал+чи(к) вә мал(енкі)»—кичик—кычык—балача, хач гардаш олмаг мәзмуну да докулур. Демәли, Мәлик Мәммәд мал—инәк—суд—һәвва—ана оғлу—одудур, һәм аталы, һәм аналыдыр вә бу сәбәбдән дә о, артыг ичра едән, һәрәкәт едән, танры—Ата бујруғуну јеринә жетирән оддур ки, диви—Әһримәниң гулуны мәнз Мәлик Мәммәд јарага жаралайыр вә һәјат ағачындан әбәди Кәнчлик верән алмалары үзүб Атаја кәтирмәк дә онун өндәсинә дүшүр. Мәликмәммәд мәнз бу вәзиғени ичра еди. Лакин Әһримәни—Агрман—Әжри маи—шәр гүввә ону јенидән сынаға чәкир. Мәлик Мәммәдин сынағ дөврү, бир нөв «Хача чәкилмәси» һәјатын да јенидән докулмасы просесии тәккәрар етмиш олур. Мәликмәммәдин кәндиринин кәсилиб гујуя дүшмәси вә орада дивләрлә вурушуб иһајәт, јено «Ишыглы дүнија» чыхмасы әслиндә чәми бир кечәдә баш верир. Мәлик Мәммәдин гујуя дүшмәси Қүнәшин гәфләтән «гаранлыг аләмә» кетмәсидир. Мәлик Мәммәдин гујудакы бир «сәһви»ни јада салаг. О, кәрәк ағ то-

чун белинә отурмајады, чүнки ағ гоч—Ағ Хач Күндүзүң рәмзиdir, Күндүз исә өз јерини көмөјөр вәрмәлиди. Белә олмасајды, гочлар—хачлар опу бир-бiriнә атмаздылар. Бир дә иһәңк дивләрә галиб кәлән Мәлик Мәммәд ағ гочу түклөриндән, я да бујузларындан тутуб дајана биләрди. Эслиндә гочлар да шәртидир, гоч дејил, хач-дыр—оддур. Јери кәлмишкән хатырладаг ки, соңラраС мә'лум олан Ағгојуилулар вә Гарагојуилулар дөвләти вә ейни адлы гәбиләләр дә һәмин «Ағ гоч»ла «Гара гоч»ун давамы кими мејдана кәлмишdir. Ағ гоч вә Гара гоч, һәмчинин Ағгојуилу вә Гарагојуилу, ағ вә гара рәнкли гоч вә гојунун нә ваҳтса тотем олмалары илә јох, онларын ағ ва гара хач—Од мәзмуну илә бағлы олмушdur. Нагылда да ағ гоч—ағ хач-дыр—Күнәшидир, гара гоч—гара хач—бүтүн гараплыг сәмадыр, һәм дә кечәдир, һәм дә фәләкдир, талеңдир ки, Мәликмәммәдин башына мин-бири кәләк ачыр. Лакин Гара Хач—гоч—талең һәр нечә әңкәлләр төрәтсө дә, Мәликмәммәди од оғлу—Хач оғлу, Күнәши оғлу олдугу учүн гараплыгда—Әһrimәни дүијасында чох сахлаја билмир. Мәликмәммәд әждаһаны өлдүрәндән соңра ағачын дibiндә јухуја кедир. Башында Зұмруд гушунун балаларынын јувасы олан һәмин ағач да Дүнија ағачыдыр. Мәликмәммәд Күнәшин—Бәј—Бог—Танры Мәммәдин «тәләби илә», Ал Мәммәд—Дан јери тәрәфиндән гујуја—эслиндә Дүнија ағачынын гараплыг когушуна салынмышды. Һәмин ағачын дibiндән дә о, Зұмруд гушунун—Од гушунун ганадлары үстүндә јенидән ишыгы дүијаја гајыдыр, јенидән докулур. Демәли, Мәликмәммәд Дан јериндән Дүнија ағачынын—Габа ағачын когушуна дүшән ишыг шүасыдыр, Оғуздур. Ағачын «габа»лығы зүлмәти—јерин гара өртүйүүнү нағылда «гараплыг дүијајын» бәлиртисидир. Вә демәли, «Анам адын сорар олсан—Габа ағач!»—дејән Оғуз һәм дә Мәликмәммәдди. Биз онун адьынын баш кодуну—«Мал»ы («мәл»и) шәрі етмишик. Мал да—өкүздур. Онларын икини дә бир јердә «мал-гара», «Гарамал» нахырына гатылса да, мүтләг фәргләри вар: өкүз—биливаситә оддур—хач-дыр. Ағ хачын—Күнәшин әксидир, онун «өкүз» («Оғуз») ады да бурадан мејдана кәлир. Ейни заманда биз «Оғуз»ла «өкүз»үн мүәյҗән фәргини дә айдынлашдыра билирек: «Икс»ин «КС» көкүнә «А» сантини гонимагла «Акс» алышыг. Бу Ағ—Кс—Ағ од—Ағ Хач демәкдир. Бурадан да ирәнидә шәрһини вердијимиз «Агстафа»нын да «Окстафа», јаҳуд «Оғузтафа» дејил, мәһз

Акстафа—Акс тајфасынын шәһәри, мәскәни, Эскинаранын да Акспара адламасынын там гапунаујгуйлугу бир даһа ашкар олур.

«Гарамал» нахырындакы мал исә суд верәи инәкдир. О, өкүз кими «вураған» (сәни өкүз вурсун!—әвәзинә «мал вурсун», «инәк вурсун» дејилми) гызыбы (өкүз кими гызыбы!) дејил. Мал—инәк дә ананы, һәм дә сүлүү, динчлији тәмсил едир. Бә'зи јерләрдә јатмын ииҗин галдырылмамасы тәкчә судунә вә «фағырлығына» көрә дејил, даһа чох улу одсевәр ииамындакы «ана башлангычына»—мал—малак—мәләк—малдан, һәјат верәндән олан—һәјат верән од башлангычына бағлылыгы јада салмасына көрәдир. (Икинчи сәбәб—ииам адамларын јадына дүшмәсә дә).

Мәлик Мәммәд—Оғуз икинчи дәфә дә Дан јеричин шүасы илә дүнјаја кәлир (Шұя парлаг сәттідә сыйноо «кери гајыданда» Хача чеврилир). Ону Од гушу од ганадында дүнјаја чатдырыр. Демәк о, јенидән докулур. Јенидән докулмаг—сәадетини мүбаризә илә газанмагдым. Иисаистәжинә асанлыгыла, мубаризәсиз.govushanda онун гәдрини билмир, я да елә.govushmag она һеч ләззәт вермир. Эсл ләззәт дә мүбаризәни пајы кими јаддагалан олур. Христиан дини адәтләринә көрә тәзә докулан көрәнни һансы күндәсә Хач сујуна «чәкирләр». Бу адәт дә өз башлангычыны улу Одсевәрлик ииамындан алыб. Ахы, «Хач сују» эслиндә «одлу су»дур, «оғуз сују»дур. Одла сујун.govushmasыдыр ки, һәјат да һәмин.govushmadan докулур. Демәк, хач сујуна чәкирләмәк—од сујуна чәкирләмәк, Мәлик Мәммәд кими, икинчи дәфә докулмагдым. «Икинчи дәфә» докуланларын хошбәхт олмасы вә ја ола-чагы нағында фикирләр чохдан мөвчуддур.

Ағыр хәстәликтән сағајан адам дејир: «инан ки, кетдим бу көзләримлә о дүијаны көрдүм кәлдим». Ј'ин Мәликмәммәдин гараплыг дүијадакы мүбаризәсеннә тәкраб етдим. Демәк, икинчи дәфә—јенидән докулмагын һәјатда мүәյҗән мадди эсасы вар. Эски оғуз—түрк—азәрбајчанлы һәмин мадди эсасы дәфәләрә мүшәнидә етмиш вә ону да улу одун әламәти санмышдыр. «Мәликмәммәд» нағылында ишығын зүлмәтлә, хејириң шәрлә мүбаризәси дүија халгларынын бир сыра нағыл вә өфсанәләриндә, айры-айры классикләриң јарадычылыгында бу вә ја дикәр дәрәчәдә экенни тапмышдыр. Мәсәлән, гәдим «Јусиф вә Зүлејхә» дастанында да Күнәшин парлаг одунун—көзәlliинин тимсалы олан Іусиф дә Мәликмәммәд кими

гарданлары тәрәфиндән гүйү ясалланып вэ «кечэ—гарданлар» онуп кәндирини көсирләр. Бурада да Күндүзү кечэ овэр етмини олур. Вэ Юсиф дә дүңјаја иккичи дәфә ишыг—адамларын ишитиши—ицелти сајасинде гаяындыр. Вэ онуп да эсл хошбәхтлиji вэ мөшіурлуғу «гујудан чыхандан» соңра—иккичи дәфә дөгүләндан, сыйнага—хача чәкиләндән сонрадыр. Фирдовсинин «Шаһнамәсіндә Фәридуң шаһыны бөյүк вэ ортаңылы огуллары да өз кичик гарданларыны гәтлә жетирирләр. Өлдүрүлүб гарашын дүңјаја атылаң учунчү гардаш, гызынын вэ пәвәсиини тимсалында хејир, әдаләт вэ ишыг кими јенидән дөгүлур. Даңи Низаминин Хејир дә Шәрин оли илә кор едилир ки, бу өзү до гарашын дүңјаја атылмагын башга бир шәклидир. Хејир дә көзләри сагаландан, јепидән дүңјаја гаяындан соңра даңа хошбәхт олур. Шекспирин «Крал Лир» итесиндәки иккі бачынын ицеллесиле учунчү—кичик бачы ата пајындан мәһрүм олур. Она нағсыз тә'нәләр, ачы сөзләр яғдышырылып ки, бу да «гарашын дүңјаја душмәк» тә'сири бағылајыр. Кичик бачы «гарашын дүңјаја»ны ишыглы дүңјада көрмәли олур. Вэ эн соңда Крал Лирин кичик гызы да атасын «ән сәдәгәтли» овлады олдугуну көстәрмәк имканы илә јенидән дөгүлур вэ мәғз бүндә соңра о, эсл һөрмәт вэ шөһрәт тапыр.

Нәјатын Одлу—Сулу башлангычына өсасланып улу Огуз ишамы гәдим Күлгамыш—Билгамыс дастанинда да бер экенин тапмышсыр. Немајыл Вәлиев, Мирэли Сеидов, Камил Вәлиев, Айдан Мәммәдов вә башга арашдырычыларымыз бу улу Шумер дастанындан кепши бөлөгетмишлөр. Көнч шашп вә тәдгигатчы И. Вәлиев ону һәм дә Азәрбајҹан дилинә мувәффәгијүттәлә тәрчүмә етмишdir. Лакин Гылгамыш—Күлгамыш дастанының ачылмамыш сирләри һәлә чохдур. Дүнијапын Од вә Су башлангычындан данышаркән гәдим Шумер әразисинде тапылан киль тәсвиirlәрдән икисинә динггәт јетирмәк вачибdir. Ерадан әввәлки 1300-чу илә аңд едилен тәсвиirlә Іер шумланмасы көстәрилир¹. Ики өкүз хыши архасынча чәкир, бир киши өкүзләри ирәли.govur, икинчи киши хыши дәстәкләриндән тутуб, учунчусу хыша бәркидилмиш гутуја тохум-дән төкүр. Шәклини јухарысында, өн тәрәфдә при хач, арха тәрәфдә исә даирәви булуд тәсвиirlә едилиб. Бу ишкелі садәчә «Пахота»—«шум, шумлама»¹ адландырмаг аздыр. Бурада һәјатын бүнөврәси гојулур. Бу бүнөврә Каинатын улу әввәлшәндән салланыбы көлән

¹ Бах: Историја древного Востока. I ч., Москва, 1983, с. 131.

102

Хач вә Булуддур—Күнәш—Од вә Судур. Торпаға атылаң тохум исә мәһз онларын вәңдөтидир. Од вә Судан дөгүландыр. Ело һәмни сәһиғәдә баңға бир Огуз ишамынын—Күп, Ай вә Улдузун тәсвири (Кудурру Мели-Шиху/Мәлиншиху—Ә. Ф.) чарын вә онун һүзүрунда дајаимыш киши вә гадынын (Адәм вә Ыәвванын—Ә. Ф.) башлары үзәриндә экс олунмушидур. (Күнхан, Ажан, Улдузхан—Оғузу үч оғлу). Киши (Адәм) гадынын (Ыәвванын) әлиндән тутмушидур. Ыәвванын гучасында сүнбүл топасы вар. Шаһла (әслиндә Таиры илә) Адәм вә Ыәвванын арасында һүндүр дајаг үстүндө мүгәддәс од жаңыр. Адәм, сол әли илә Ыәвванын биләјиндән тутмуш һалда, сар әлини азачыг јухары галдырыб, Таирыja јалварыр ки, онларын күнаһында кечсин. Онлар уч бағында—беншитдә жеиб гүввәт тапдыглары вә әбәди мәһәббәт бағладыглары буғда сүнбүлләрini дә санки өзләри илә шаһид кәтирмишләр. Шаһ—(Танры) һәр икى әлини габаға узадыбы онлара мәрһәмәт көстәрир вә дејир ки, кедин јашајын. Нәһајәт, гејд едәк ки, бурадакы Күнәш вә улдуз да аїры-аїрылыгда гоша хач шәклини дәтир.

Дана бир мисал: гэдим Азэрбајҹан нағылларындан бири **«ЧАЧЧЫ»** адланыр. Илк бахышда бу сөзүн мэ’насы билүүмүр. Лакин диггэт едәк: Хач Ҿе—Ике—дир, «Огуз» мээмүнү илэ «Акс»дыр. Акс да сонралар АГС—Лгч—Чаг (Чаг—Заман—дөвр—Хач!), Кач—Гач шэклини дүшүб. Сэсләрин К—Х—К—Г—К—Ч—Ж гоһумлуғуну јада салаг. Мәліз һәмми гапнунаујұнлуг истихәсендә Кач—Хач—Гач, иңајәт ЧАЧ шәклиндә сэсләнмишdir. Јәни **«Чаччи»** да слэ «Хаччи»дыр. О, жалныз Хач олмаг, Од олмаг мәһарәти илэ кедилмәз јерләрә кедә, көрүлмәз ишләри көрә билир.

«ОГУЗ» СӨЗҮ ВӘ ОГУЗУН ӨЗҮ ҺАГГЫНДА—инсан, гәбилә башчысы, тотем, тапры вә с. кими—мөвчүд билгиләри—әсасән фәрзијәләри вә онлардан алышан пәтичәләри көз өнүнә кәтүрдиклә арашырычыларын санки лабиринтә дүшдүккләрини көрүрсөн. «Огуз» сөзүнүн мәншәйини ёјрәмәк һаглы олараг, түркология гарышында дуран зәрури проблемләрдән несаб едилир¹. А. Н. Конопов бу мәсәләјә һәср едилиш мәгаләләрин елми библиографијасыны², М. Сеидов исә онлардан бир гисминин елми шәрхини вермишdir. Һәмни библиографијадан вә шәрхдән билмәк олур ки, И. Н. Березин «Огуз»

¹ А. Н. Берштам. Очерк истории гуниов. Л., 1951, сех. 225.

² «Родословнаја Туркмен. М.—Л., 1958, с. 82—84.

сөзүнүп «угуз» фонетик вариантыны гэбул едир вә ону «агуз»ла (илк сүдлэ) өлагәләндирir. Г. Клансоң, А. Шербак, А. Лигети, П. Пеллио, О. Притсағ вә Ж. Немет «Огуз»ун көкүнү «ох» («ог»)-ла бағлајыр. А. Лигети «угуз» вариантыны гэбул едир вә онун «уз» компонентин чөм шәкилчиси (у) «з» кими изаһ едир. И. Маркварт «огузу» «ох» вә «уз» Ынессәләринә айрыбы «ох атан кишиләр» кими шәрһ едир. А. Н. Конопов бурада «уз»-ун «инсан» јох, «маһир адам», «уста» мә'насы дашыдығыны билдирир. А. Н. Бериштам «огузу» «өкүз» сөзүндән јаралышы сашыр, она көрә ки, «өкүз һүнларда тотемдир». И. Бичурин, М. Қазымбәј Оғузу һүн, шаңу кијазы, бөј (МОДЕ) илә өлагәләндирilр. М. І. Тәнимасиб дә «огуз»ун «өкүз»лә бағлылыгына тәрәфдар чыхыр. С. П. Толстов «Түрк дилләриндә «Огуз» сөзүнүн «чај» вә «өкүз» мә'наларында сәсләндүүни билдирир, Аму-Дәрjа чајыны е. э. V әсрдө Окуз (көрүнүр ОКС—Ә. Ф.) адландыгыны языр. Маһмуд Қашгаридә «өкүз» түрк сөзү олуб, «Чејжүн вә Фәрат кими һәр чаја верилән ад кими» гејд едилүү. Ш. Чөмшидов «Огуз»ун «гуз» шәклиндә «јумру», «дик», «дик јер», «тәпә» мә'насы дашыдығыны сөјләји¹.

Шубhәенiz, бүтүн бунларын «оғуз» сөзүнүн етимологияны ачымы илә бу вә ја дикәр дәрәчәдә бағлылығы вар. Лакин һәгигәтә јахынлашмаг үчүн көрмә бучагыны бир гәдәр дәјишимәк, даһа дәринә кетмәк лазымыр. Оғузлар е. э. V әсрдә тәкчә Аму-Дәрjа чајынын әтрапындамы яшајыблар? Аму-Дәрjаныш ады нијә ОКС олмалы имин? Бәс нијә Араз да е. э. I минилликдә һәм ОКС-/АКС, һәм дә ДАИ адланырымыш? Нә үчүн суja һәм дә ОКУЗ дејилмәли имин? М. Қашвари языр: «Түрк өлкәсүндә олан бир чох сулар (чајлар), дәрәләр өкүз ады илә адланыр». Нә имиш бунун сәбәби? Нә үчүн Јер әфсанәви «өкүзүн бүнүзлары үстүндө» дајанмалы имиш? Нә үчүн «ТАВР» һәм түркдилли гәбиләниш, һәм дә өкүзүн (куja јунаңча?) ады олмалы имиш? Нә үчүн Крымын гәдим ады—ТАВРИДА вә ТӘБРИЗ шәһәр ады ејин «ставр» компоненти илә көкләнир? Нә үчүн өкүзә һәм дә УД дејилиб? Бәс, өкүзүн һәм дә МАЛ, һәм дә ИНӘК кими баша дүшүлмәси нечә олсун?

Көрүндүjу кими, суаллар чохдур. Вә демәк олар ки, бүтүн арашдырмаларда онларын биринә дә дүрүст ч-

¹ III. Чөмшидов. «Китаби Дәдә Горгуду вәрәгләjәркән Бакы, 1969, сөн. 10—12.

ваб верилмәјиб, ja да үмумијјөтлә, һеч бир чаваб тапылмајыб. Ыэтта «чаваб» бә'зән лап јахында, тәдгигатчынын әлини алтында, көзүнү өнүндә олдугда белә, ону көрмәјиб. Мәсәлән, елә Аму-Дәрjаныи «ОКС» адланмасы, Ыеродотда «ОКС»ын «АКЕС» шәклиндә гејд едилмәси она көрә диггәтдән конарда галыб ки, куја «јупандар «өкүз»у «ОКС»А чевирибләрмиш! (?) Бәс нијә јунаплар «Оғуз»а јох, «өкүз»ә «ОКС» (Үеродотда исә «АКЕС») демәли имишләр? Куја она көрә ки, өкүз төтем олуб, оғузлар өз адларыны һәминн тотемдән алыйлармын вә чајлары да слә һәминн тотемин адны дашыјырмын? Фәрзийәләр, јозумлар беләчә һәндиз гәдор узаныб вә һәминн истигамотдо бундан соңра да сајсыз гәдәр узана биләр.

Сөзләrin јаранмасынын үмуми ганунаујғунлуку бүтүн бу јозумлары бир кәнара гојур вә әсл һәгигәти ашқара чыхарыр. Мәһз һәмин ганунаујғунлуг көстәрир ки, «Огуз» сөзүнүн улу көкү «Акс»дыр ки, Үеродотда «Акес» кими кедиб. «Акс» Огузун өз дилиндә, јәни гәдим Азәрбајҹан—түрк дилиндә мәшнүр «9 Оғуз»ун бириничиси, «Акс» исә икиничисидир. Галан «7 Оғуз»у да шәрһ етмисиц. Өкүзүн (һәм дә малын, инәни, даварын—таварын) су илә бағлылығы да, өкүзүн һәм дә УД адланмасы да, «Огуз»да «ох» компонентиниң аникар едилмәси дә, Оғузун јер, топо, орази, өлкә мәммуну дашымасы да, гәбинә бирләшмәсүнин ады олмасы да тәбнидир, елми-мәнтиги баҳымдан ишандырычыдыр. Вә әслиндә бунларын һамысы бизә јахын чагларын—јахын минилликләрин мәһисуудур. Даһа дәриндә—башланғычда исә «Оғуз»ун улу «Акс», јәни «Икс» көкү дајаныр ки, она улу ишарә вә сөз кими «кизләндүү»/эски дүнjanын улу Од вә Сү ишамынын—һәјатын улу Од вә Сү башланғычынын изи илә кедиб чатмаг мүмкүндүр. Вә бунун садә дүстүруну бир даһа јада салырыг: «Икс» дејәндә һәм дә «Оғуз» демеш олурug. Улу көјүн вә улу одун Қүнәшин рәмзиңә чевирилән гоша «Кс» самитинә гәдим Оғуз—Азәрбајҹан дилинин дөггүз сант сәси гошумлагла 9 Оғуз, 9 од ишаны, јәни 9 тамға, 9 хач јаратмыш олур. Оғуз һәгигәти мәһз һәмин дүстүру бағлыдыр. Вә од ишарәләри һәмин дүстүру ачмагда көмәјимизэ кәләчәк.

¹ С. П. Толстов. Из предистории Руси. «Советскаја этнографија». 1947, № 6—7, сөн. 39—59.

од ишарэлэри

Биз артыг билирик ки, әски азәрбајчанлы хачы—
сөнсүзлүгү тәрәфләриниң од хәтләри кими дүшүнүб.
Арашдырмамыз көстәрир ки, һәмин од хәтләриндән илк
сајлар вә рәгемләр јараңыб. Республиканың эрази-
сийдәки Гобустан, Қәлбәчәр вә дикәр гаја рәсмләриндә
од хәтләрини мүшәнидә етмәк мүмкүндүр. Бир хәтт бир
сај билдирир. Ики хәтт иккى сај, он хәтт он сај, јүз хәтт
јүз сај. Әски огуз һәмин хәтләрдөн онуң өз әлләрнинде
вә аյагларында «Назыр» көрүб. Оны да од хәтләри
саныбы, бир-бир дашлара кочүрүб. Фикримизчә, әлләрдә-
ки сајлар һәм ардычыллыгыла, һәм дә паралел шәкилдә
топланыб. Паралел шәкилдә әл әлии устуна көлиб. Јә’ни
һәм бүтөв, һәм дә хәт-хәт: $1+1$. Бу, ха(р)чын-чархын
бир дәфә дөвр етмәснин көстәриб. Демәли, бу күнкү
 $\langle + \rangle$ (устә кәл) ишарәси улу башланғычда һәрәкәт едән
оду—хачы һәм шәкилчә, һәм дә мәзмұнча экс етдириб.
 $1+1=II$ (Мұасир анламда «2-чи» юх, «никі») Бәрабәр-
лик ишарәспиниң өзү дә бир-бириңе охшар вә ejni узун-
луга малик од хәтләриди. Елм сонралар жа扎аг ки,
«паралел хәтләр кәсишмір». $11+11=1111$ (4), $111+111=11111$ (6); $1111+1111=11111111$ (8); $11111+11111=111111111$ (10). Лакин сајларын бу шәкилдә,
сөнсүз ардычыллыгыла ишләнмәсін вә ону жадда сахлама-
ғыны мүмкүнсүзлүгү дә әски азәрбајчанлыны дүшүндүр-
мушшудур. О, 10-чу сајы чархын тамамланмыны шәкли тәк
таврамыш вә һәмин ишарәни чарпаз хач—(Х) шәклиндә
чызымышдыр. Бурада да әлии бармаглары онуң көмөйине
кәлмишицир. Белә ки, биринчи әл чархын биринчи јары-
сыны, иккинчи әл иккинчи јарысыны экс етдиришицир.
Беләниклә дә илк јуварлаг рәгем —Х—хач вә онун иккى
бәрабәр һиссәјә белүүнмәсиндән әслиндә бүтүн сајлар
әмәлә кәлмишицир. («Икс»ни баңга бир шәкли «кс» нағ-
тында бир гәдәр сопра сөлібәт кедәчәк). Илк нәтичәләр-
дән бири белә олуб: һәр әлии бармагларының чәми чар-
хыны јарысыны тәмсил едиб. Буну мұасир араба тәкәрий-
дә дә көрмәк олур. Тәкәри—чархы шәрти гајдада иккى
јерә белсек, иккى јарымхач алышар. Һәр јарымхач—ја-
рымчеврә—«V» (5), иккى јарымчеврә—иккى јарымхач—
Х—(10)-дур. Биринчи јарымчеврәдә сајлар эквивален-
тисиг хәтләринин—бармагларының ардычылы садаланмасы-
ны экс етдирир. I, II, III. Дөрдүнчү сајда айрыча бир од

хәтти илә јанашы јарымхачын (5-ин) өзү дә иштирак едир: IV. Бу да онун јарымчеврәдәп—јарымхачдан чәми бир хәтт аз, ejni заманда јарымхача эи јахын, онун ки-чик төрәмәси олдугуны билдириб. Биз буңу IX—(9), даңа сонра 49 вә 90 ишарәләрниңдә көрүүрүк. IX(9) бүтөв хачын солунададыр, ондан бир хәтт аздыр. Арашдырмамыз көстәрик ки, эски оғуз аралыгында көрүүрүк. Бу да улу одун—Күнәшин доғуб батмасы илә бағлыдыр. Јәни тамамилә ганунаујгүн олуб. Эски оғуз—түрк Күнәшинин доғдуғу сәмти сағ (сак—акс—јарадан од), батдыгы сәмти «сол» (батаркән диск, гырмызы даирә шәклиндә көрүнсөн Күнәши) адланыптырылыштыр. Іәмин тәсөввүр вә инамла сағ—оду, сол—сују, сағ—Адәми, сол—Іәвшвани тәмсил едиг. Гәдим гаја тәс-виirlәрниңдә гадын бир гајда олараг, кишинин солунда көстәрилиб. VI, VII вә VIII (6, 7, 8) биринчи јарымхачын—сел тәрәфи, Іәвшванин икинчи јарым хача—саға, Адәмә доғру арта-арта јахынлаштыгыны билдириб. Бурадакы «арт»(mag) сөзү дә елә сағы—оду билдирир. 10—(X) она көрө јуварлаг рәгемдир ки, о hәм дә тамам-ламыш сонсузлугдур. Мәһз чеврәни—сонсузлугу әкс етдиридиинә көрө 10—(X) бә'зән мәчіул рәгем—шәксе дә чеврилир. (икинчи мәчіул рәгем У—игрек өзү дә сонсузлугун ики бәрабәр төрәфидир: (Бурада «иг»—«Ағ», «ре(к)—«ахып», үмуми айламда «әйрі од хәтти»). Учунчү мәчіул рәгем зет—(Z) өзү дә бизэ таныш сонсузлуг шәклиндәдир. (Зет—зат—пәспіл—маја—мәзмуну даши-јыр). Бунула белә, бүтөв сонсузлуг чархын өзүдүр. 10—(X) икес ачылдыгда даирәје чеврилир. Јәни икесин дөрд мә'лум хәтти чарха—од күрәспиә, сонра көрәчә-жимиз кими, бүтүн кайнатын өзүнә—чәминә бәрабәр олур. Іәм дә эски азәрбајчанлыја бәлли дүнҗанын дөрд тәрәфини, дөрд чәһәти тәмсил едир.

Бәс, ријазијјатдакы «S» (cc) рәгәми? Фикримизә, өзү дә «ајаг үстө» гојулмуш сонсузлугдур—хачдыр—чархдыр. «С» јарым (ес)—јарымсонасузлуг, јарымкуро-дир. «М» (ем) јанаңы гојулмуш ики јарымсонасузлут, ики јарымхачдыр: онлары бирләшдиреәк, јенә бүтөв хач алынар: X! С—јүзү, М—мини билдирир. «Мин»—бүтөв «чархы-дөвран»дыр, бүтүн дүпјадыр. Ейни заманда эски азәрбајҹанлы үчүн он бөјүк, «ахырынчы» сај кими анлашылыб. Онун нәзәринде М—1000—бүтөв дүпја, С—сот—(100)—јарым дүпја, —сл—(50)—јарымхачын—ја-рымдүпјанын јарысы, јәни бүтөв хачын дөрддә бири

олуб. Демәли, он оилуг чархын јарысы, јуз оилуг һамысыдыр. Бен оилуг дөрдә бир хачдыр. **Фикримизчә, сонрагалар дөрдә бир хачы** экс етдири «Л»/«Л» һәрфинин ады—«ел» гәдим Азәрбајҹан дилиндәки «әл» вә «әлли» сөзләриндән төрәмишдир.

Кәтирилән мисаллардан аյдынлашыр ки, хач—чарх он хәтли дүшүнүлмүшдүр. Чарх өзү дахилиндәки нүвәдә бирләшәп һәмниң хәтләрни чоми кими дә анлашылыб. Вә бу хәтләрни нүвәдән аյырыб, даирәје чевирсәк, он биринчи ишарә алынар: Јо’ни он хәтт вә һәмниң хәтләрни бирләштердән хәјали чөврә.

Фикримизчә, индикى «Рум» рәгәмләрини јупашлар бир ваҳт эски огузларын од ишарәләрни эсасында тортыб етмишләр. «Әрәб» (даһа әvvәl исә «һинид») рәгәмләри адландырылан мүасир оилуг рәгәмләр системини дә илkin од ишарәләрни эсасында јарандығыны елми-мәнитиги эсасла күман етмәк мүмкүндүр.

«Әрәб» рәгәмләриндә көрдүйүмүз «О» мәһіз чархы (сонсузлугу) тәмсил едән јуварлаг рәгәмдир. Белә чыхыр ки, «Әрәб» рәгәмләриндә 10-чу сај «чатмыр». Лакин бу, илк бахышда беләдир. Онуңча сај бурада да сонсузлугун өзүдүр. Очун гарипкына бир од хәтти—(1) артырагла бир јуварлаг, бир сонсузлуг алыныр. Сонрап ләр мәһіз бу үсүл бүтүн һесабламалар учун эсас олмуш дүр. Бәс, һәмниң ачылмыши сонсузлуг ишарәси—«О»—сыфыр дикәр дөггүз рәгәмин һәр бириндән әvvәl языланда иш үчүн «гүүввәдән дүшүр?». Чүнки, онун үзү бу һалда Күнбатана, сола, сојуга, гараплыға, мәнифије тәрәф олур. Демәли, ријазијатда ишләтдијимиз мәнифи(—) ишарәси һәм дә солу, мүсбәт (+) исә сагы, мәнифи—сую, мүсбәт—оду, мәнифи—һәввани, мүсбәт—Адәми, сонра көрәчәјимиз кими, мүсбәт 1-чини, мәнифи 2-чини билдирир.

Дикәр тәрәфдән «0»—сыфыр эслиндә ачылмыши хач—сонсузлуг ишарәси олдуруна көрәдир ки, һәр һансы башга бир рәгәмин солунда языланда ялныз шәрти мә'нада «гүүввәдән дүшмүш», «азалмыш» олур. Эслиндә исә өз «кучуну», гијметини итирмир. Сағда языланда Одуп оғәдәр чохалдығыны, солда языланда јенә о ғәдәр—көстәрилән рәгәм ғәдәр азалдығыны билдирир.

Демәк, «Од ишарәси» тәк мејдана кәлдијинә көрә не-мә җазылмасындан асылы олмајараг, бүтүн рәгәмләр мүттәддәслик мәнијјети дашымышыдыр. Шүбһәсиз, көләчәк арашдырмаларда бу саһәдә һәлә бизә бәлли олмаја-

јени-јени спрләр ашкар едишләчәк. Бу бир даһа ону көстәрир ки, эн кичик ишарә олан иегтә дә инсанын һәјат мүшәнидәси олмадан јараңа билмәзди. Эн гәдим «фонетик әлифба» несаб едишни Финикија әлифбасында «**ף**»—А ишарәси да сонсузлугун—хачын экстидиричиси дејилдими? Көрүндүјү тәк, о, иәники хачдыр, һәм дә онун бүтүн дөрд һиссәсеннән тәмсил едир. Һәмниң һиссәләри даирәдә—«чархы-дөвран»да да көрмәк олур. Бу ишарәләр мисал кәтиридијимиз адлары: алөф, алфа, алиф, алаф, алаб, аз вә с. улу Од инамының изләрни эке етдирир. Фикримизчә, финикијалар «алеф» дејәркән әкүзү пәзэрдә тутуумушлар. «**ף**»—«Л» ишарәсп (әлифбаны илк һәрфи) һәм дә әкүзүн башына охшадылышыдыр.

«Хач» дедијимиз тәк, һәјајэт хачпрестлик дини ишанына да чөврилмишdir. Бу диндә Исаја Иисус Христос дејирләр ки, бу да «хач олан, хачдан јараңыш, хачын јаратдығы, Иса»дыйр. Фикримизчә, «Иса» сөзү «Икс (а)»дан («Оғуз»дан) төрәмишdir. «Иисус» исә «сос»—сонсузлуг мәзмунуидан јараныб вә демәли, һәр ики һалда эски одсевәрлик инамынын хејли дәјишиклијэ үәрамыш тәзәнүүрүдүр. Исаини—(Иисусун) әфсанәви шәкилдә көзә көрүнмәси вә јоха чыхмасы да «Ес»ин—«Фәләјин» көзә көрүнмәзлијини», «әлә кечмәз»лијини «тәкrap едир». Христос—Хрис—Крис—Крас—Қа, Ҳа(r)s—Ҳа(r)ч—иһајэт, «Хач» олур. Сос—(∞) сонсузлуг, мүчәррәдлик; ҲАОС—Хачос—чарх—һәрәкәт едән од вә онун даирәси, сонсузлуг, бошлуг; СОТ—вә’д, сәд—сәрбәд—сто (100—јүз) мүчәррәдлик, вә’д, сонсузлуг. («Күнде бир сот верирсән!»). Фикримизчә, орта әср мүәллифләrinin әсәрләрнәдә огуз дамгаларынын, Гобустан, Шамахы вә Кәмигаја ишарәләринин чоху мүхтәлиф шекилләрә салыныш Хач—сонсузлуг ишарәсидir. Әрәб вә рум ишарәләрини, финикијалыларын, һәјајэт, Чин—јапон ишарә—һәрфләринин дә огуз дамгалары илә бу вә ја дикәр дәрәчәдә охшарлығы шуббә дөгүрмүр. Әлбәттә, бурадан о иәтичә алыныры ки, куја огуз дамгалары—ишарәләри «эн биринчи» олуб. Биз белә фикирдән узарыг. Лакин дүшүнмәк олар ки, огуз—од ишарәләри дә һансы улу башланғычданса гидаланыб. Һәмниң ишарәләр ән гәдим дүнjanын әлифба системи үчүн бир нөв көрнү, естафет ролуну ојнајыб.

Фикримизчә, ес—(S) Күнәш шүасынын һәрәкәтиндин, гәдим (һәм дә мүасир) «A» һәрфи исә Сәма илә Кү-

нәшин тәсвириндән јараныб. Бу тәсвир артыг ики самит сәсин—К вә С-ин («Қа» вә «се»нин) (ајрылығда «С» һәрфи) бирләшмәсідір. Даңа дөгрүсү, бурада ики ишарә, ики самит бир-биринн ичинидәдір: Одла Су кими! Бурадан јаранан «КС» ejни заманда «ИКС»дір. Вә бир-биринә говушмуш һәмин «КС»—«(И)кс» һәм дә буқунку «А», һәм дә «Х»дір.

9 ХАЧ—9 ОҒУЗ!

Совет алими Ф. П. Коровкин жазып: «Соңалар һәтта бир вә ja бир нечә самит сәси шиарә стмәжә башладылар. Саит сәсләри жазыда бурахырдылар»¹. Ф. П. Коровкин бунуп сәбәбини изаһ етмиш. Лакиң гејд етмәк лазымдыр ки, илк чағларда жазыда сантләрин бурахылмасы әрәб әлифбасында вә стенограммада көрдүйүмүз тәк, һеч дә «асас охунмаг»ла әлагәдар дејилді. Мәсәлә бундадыр ки, ики самит артыг бир дүнија сөз иди! Сантләр асанлыгla самитләрә гошуулурду. Гоша самитә «КС-ә, «Х»-я гошулан 9 сайт: а, о, ы, у, ү, ә, и, ө, е, акс, окс, ыкс, икс, укс, үкс, әкс, өкс, екс—9 хачы әкс етдириши олурду. (Елә һәмин «доггуз хач» «Доггуз оғуз»дур!). Икс-ә—«Кс»-а—кетдикчә башга самитләр, әvvәлчә «ән жаҳынлар» жиашды: К—Г-я, X-я, F-я, Ы-я вә с. чеврилди. Өз нөвбәсендә С-да јерини Ш-я вә һәр икиси дикәр самитләрә верди: гс—гз—гш—гч, кс—кз—кш—кд—км—кн—кч вә с. Һәмин самит гошалашмаларындан дикәр бирнечалы—үчсәсли сөзләр, гыс, гыш, гыч, гор, гош, гоч, кач, кас, кар, гыр, кыр вә с. дөгулду. Гошалашан самитләрин јери дәјишилмәклә даңа артыг сөзү инфадә етмәк имканы јараңды.

Ајрыча бир сәсән, мәсәлән, А-дан—аб, аз, ад, ач, аг вә с. С-дән су, си, со, сос, сун, сиң вә с. јаранмасынын мумкүнлүjү, ганунаујғунлуғу ашкара чыхды.

Сәсләрин вә онлары әкс етдиရән ишарәләrin јаранмасы вә формалашмасынын ганунаујғунлуғуну онларын илк бахышда нәзәрә чарпајаң, «кизли» гоһумлуг арды-иilk бахышда нәзәрә чарпајаң, «кизли» гоһумлуг арды-чыллығы илә мүәjjәni етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән: К—Г—F; K—Щ—Ж—Д—З—С—Ш—J; Г—F—H; H—M; Г—K—F; K—X—Г—I; Г—K—X; Г—F—H; Г—F—M; A—K—Ч; K—X—Г—I; Г—K—X; Г—F—H; Г—F—M; A—K—Ч; K—X—Г—I; Г—K—X; Г—F—H; Г—F—M; A—R, A—L; Z—D; Z—D—T; O—Z—D—T; A—G—K—C; A—P, A—L; Z—D;

Б—В—П—Ф; Ш—С—Ч, К—Ч—С вә с. Аз, Ад, Ат, Аб, Аи, Ур; Ус вә с. икисәслиләр һәмин ганунаујғунлуғун да-замысы. Фикримизә, тәк вә гошасәслиләрдән үчсә-лиләр—иilk «мүрәккәб сөзләр» јаранмышдыр. Аза, Ада, Ата, Ана; Ала, Маг, Мат, Гар, Гор вә с. Беләликлә дә УЧСӘСЛИЛИК УЛУ дилин јаранмасында вә инкиша-фында һәлледичи мәрһәлә, өчдиллилијә апаран ѡолун АЧАРЫ, бу ѡолда эсле ИНГИЛАБИ дәјишиклик олмуш-дур. өчдиллилик мәһз УЧСӘСЛИЛӘРИН өзүлү үстүн-дә дүнија қәлмишдир. Үчсәслилик бу күн дә бир сыра дилләрдә,—Чин, Вjetnam, түрк дилләрнәдә, о чүмләдән Азәрбајҹан дилиндә дә өчхүгүт тәшикли еди. Һиндаврона, Семит, Гафгаз дилләрнәдә ие бир сыра сөзләрни уч-сәслиләрдән (һәтта бә'зән икисәслиләрдән) ибарәт ол-дугуңу көрмәк чәтиң дејил. Мәсәлән: Лон-дон, Чом-сон, CO(Cy)—ар—иши, Ak(Эк—Ag(a)—бар, Нов-гор-од, мән, сәи, о, я, ты, он вә с. Бә'зи дилләрдә сөзләр санки үмуми ганунаујғунлуғдан кәнара чыхыр, онларда сайт сәс «са-мит» ролунда чыхыш еди. мәсәлән, испанча ЖОАО дејиләндә бурадакы «а» самит сәси «әвәз етмиш» олур. Аһәнкән, ганунаујғунлуғдан бу шәкилдә сапманын сә-бәби тәдгиг едилмәлидир. Гајыдаг илк ишарәләрә. Йу-харыдақы мисаллардан да ајдын олур ки, Құнәшин вә онун сәмадакы вәзијәтинин әкеси илк ишарәләрдә вә илк сәсләрдә «көрүмүшдүр». Бүтүн ишыглар ағ ишыгда чәм олуб, ондан һәр жана сејрәлди—фәргләнді кими, бу-туи ишарәләри—һәрфләри дә Кс—и—ИКС—и—јувар-лаглығы—иilk онлуу топлу шәкилдә әкес етдиရән «А»-дан аյрыбы фәргләндирмәниләр. Илк, һәм дә гоша самит; КС—«Құнәш вә онун јери»нин әкесидир ки, бурадакы K—Күп—Күн—Күн, C ие ЕС—S—сәма, сонсузлуг-дур. K—од, С—су,—демәли һәјатын икili башланғычы-нын ишарә кими әкеси дә онуң өзү тәк бир јердәdir, би-тишикдир, ваһиддир. Бу илк гоша самит мәһз һәмин мәннада һәм дә «АКС» охунур. Бу бахымдан «А» һәм одун, һәм дә сујун, һәм күнәшин, һәм дә танры-нын, сонсузлугун, фәләјин ишарәсидир.

Елә илк сајлар да икili инамыны—одун вә сујун эла-мәтләрини әкес етдириб: 1—Бир—Ra—Ри—Роб—Риб—Танры, «Рәббии кимдир?»—Танрын кимдир?! Рибан-троп—«бир—Танрыдыр!»; 2—Ики—Иги—Аки—Ага —Ага—баш—чы, Құнәшин ағ ишыгы, Құнәниң, Од тан-рысындан «Аг—дан—«Ағ»дан илк айрылан, Ики(и)—У'куу(и)—Күп—Күн!

¹ Бах: Гәдим дүнија тарихи. Бакы, 1985, сән. 36.

3. —Үч—Үч—Учмаг—Танры бағы (Анан јери учмат олсу!—(КДГ)—Беңишт—багишт (багушт—багуч—үч бағы—чәниәт—учмат бағы!);

Јенә дә: 1—Мән—Ман—Од—Адәм—Маддә (Маддәнини—материјанын биринчи олмасы!/Ата—Одон—Один, Одна, Адна); (Адна ахшамы—Бұтөв Одун илк күнү). **АДНАЛЫ** көндләри. (Шамахы вә Җәлилабад рајонларында);

2—Сән—Су—Һәвшва—Лвва—Аба—Ана—Дева—(Девочка—девачыг—Һәвшвачыг—Балача Һәвшва)—Два. 2—ик(и)с, иксин—«когуз»ун—Хачын ики голу: 11; 2—артыг һәјатын өзүдүр. Диңдар мүсәлман деир ки, тәк—алла-һын адыдыр. Беләдиәс, бәс о, бөйүк Сабир демишиң, «аңдыра галмыш тәк сәбиәрдән» нијә горхур, нијә һәмиң шо «чүт сәбиәр» сораглајыр? Мә’лум олур ки, тәк вә чүт сәбиәр дә илк атәшсөвәрлиқдән қәлирмиш. Чүпки «тәк әлдән сәс чыхмаз», тәкчө од вә тәкчө су һәјаты жарада билемәз. «Тәк сәбиәр» бу мә’нада уғурсузлуг әламәти ишинші.

3—Үч—Ач—Іаң—Каң—Хаң—Гач—Одла сујун говушмасы, үч көрүнәп, үчниссәли, үчлү Хаң;

4—дөрд—чөрт (шејтан: Танрыдан, Адәмдән вә Һәвшвадан соира қәлән); — чөрд—чөрп — (чөр-чөп, чыр-чырны—хачын һиссәләри); —дөрд—дөвр; дәрд (дөврдән, фәләкән қәлән агры) —дар (л) —тар— (л)—Тар—Од—Хаң—Тар(ы)—Танры—Хаң! Хачын дөрд учу, дүнианын—Танры мәскәннин дөрд истиғамәти; дөрд—дөрдүчлү ИКС-ни сонусузлуг, башаңылмазлыг, фәләк олмаг мәнијжәти. Јенә дә: 3—Үч—Үч—үч(r)—утр—үчр—(у)чры—тры—три—сри—чири—кри—(Кири—сәсини кәс! Кре)s, Кре(j), Кра(j)—беңишт—рај—чәниәт (Район—рай—ана—Ra олан, ишыглы жер, Раја—Ра—ана—Құнәш—ана—Танры ана (Құнәш, сәма вә Құнәшин сәмаја жајылан—жарадан шұасы);

1. Жек—Жед—Жедиң (Один)—Еждын — Аjdын—Көрүнәп од—Танры.

2. До—ду—уд—дү—ты—сән—(сән од).

4. Чаяңар—чакар—качар—(гач+ар, Гач+ар) Хаң әр—һәрәкәт едән Хаң. Од—инсан, од киши;

5. Беш—инсан әлиндәки од хәтләри; биш—бәдәнин ишыглары; иеш—беш+чә, пенчә, пәнчә, пәнчәр—/торнагда—одда бишән жемәлі от, әсасән 5 чыхынтылы көрүнән—пәнчәрә, пенчәк—исти иеш+чик, печ+чик—бишиңән, гыздыран;

5. Беш—бәдәндә бишминиң одлар—шүалар, Пјат—пјад, иеш+иј, иеш+ка (јенә дә пијада, пијада кедән, пијада галан—пијада—беш одла алдыымламағ, (пјад—бјад—бајт—бејт—бешлик) пәнч—беш, панчатантра —паңч—паңч—тан—тра(тар)—гәдим һинд дастанының ады да көрүндүjү тәк, гәдим Азәрбајҹан дилиндәки «беш», «танры» вә «тар» сөзләrinин.govушмасындан жараймышдыр ки, мәэмуну «Танрының беш од хәтти»дир. «Хәмсә» әрәбчә бешлик јенә дә һәмин мәэмундадыр. Улу башланғычда **МАКСА** олуб. Ѝә’ни макса—макса—магчи—магдан—оддан—хачдан олан. Бармаглар хачын голлары, тәрәфләриди. Әл—пәнчә од хәтләринин чәмидир. Демәли, макса-хамса—**ХӘМСӘ** ҹәм һалда, бүтөв эли ифадә етмиш олур вә бу сөзүн дә улу башланғычы јенә дә гәдим оғуз—Азәрбајҹан дилинә бағланыры. Бир сыра һиндавропа дииләриңдә ингәнен Макс, Макел—Макеллан, Махатма, һәмчинин Маҳтабан—Маһтабан, Мајтаван, Хаминә, Хомејни, Хама (маг, маја мәэмунундандыр), Хамлыг (Хам жер), Хаммаршелд—Иаммаршелд вә с. хачын—одуп «маг»—мәэмунундан тәрәмишdir.

Јенә дә: 5.—5.чи күн, Җүмә—чума—Джума—Гума—Гум—Гогум—гоһум—Гом—дәстә—Гам — Гамма шұасы, Гам(м) оглобин—муаличә едән иjnә,—Гаман—Шаман—улу кечмиңдә од сеңркары, одла мө’чүзә көстәрәң, хәстәләри сағалдан, билиш,—Гаму—һамы, Гамус—һәјатын мүгәддәс топлусу, Намус—һөмүс—од вә сујун говушмасындан докулан—инсан—һумус—јенә һәмин мәэмунда—Тумус—түмтурчуг—һәјатын топлу әввәли,—һомо—одла сујун говушмасындан жаранан сеңрли ички—һомошәри—**ҺӘМӘШӘРА**—үзүм нөвү вә гәдим Азәрбајҹан шәһәри, индикى Җәлилабад, һумаш—умаш—умач—Одла су говушмасы бәһрәсіндә, ундан һазырланан хөрәк, сыйыг вә с. Демәли, «беш» бүтөв одун—хачын әтрафла илк тәмасыны әкес стдирир. **БЕШ+ИК** дә һәмин мәэмунундан тәрәмишdir.

6—алты; алт(о) алты од, Каинатын алты үзү, алт(ы) —тал(ы)—тален, алты үзлү дөвр едән, Шест, шеш—шет—шәтбә—шәнбә—алты, шист—шуст—шүшт—һәрләпән, дөвр едән—кешт едән—фәләк;

7—једди—јетмәк—јетирмәк, докулмаға, жаранмаға, һәјата чеврилмәjә һазырлашымағ, чатмаг, јетмәк («Инәк јетириб, докачаг» ифадәси һәмин улу инамын изини жашадыр), «өзүнү тоja јетир»—чатдыр, «әлини мәнә јетир» вә с. јетди—чатды, һәјаты жаратды, једди ишыға, рәнкә,

күнә, Ајын дөрддә биринә, һәфтәјә чөврилди. Бурадан да һәфт—једди, сем—сәм—сәмәни, тохум тутмаг әрәфәсиндәки тахыл, саман—самана (смена/пөвбә)—семја—аилә, иңсил дөнүмү, Семјон, семјан—јетик адам, јстәнә јетмәк, сем-чи, сем—ич(ка), чо—мон—сәмән—Сәнәм—иңмәс—иңмесс—иңсил (—сүмән/су инсан)—ода, Адәмә јетмәк әрәфәсиндә олан; әрәфә—Әрафат—АР (афат—шар) афат—афта—әфтә—һәфтә—одун—хачын зирвәсина чатмаг, јетмәк әрәфәси.

8—сәккиз—сак+из (иш/ыг)—ики сак—ики хач—восем—семин үстү (үстүнә әлавә)—һаш(t)—һәшт—сәккиз—һач—һаш—хач, хачто—һанито—һәнито—до—ду — икі хач. Һәшто—төвбә, икі Хача анд олсун!

9 — дөггүз—тогуз—тағ+уз—дог+уз (**доғулан од!**) (Демәли, «дог»(уз), «дог»—(маг) вә «даг» (учалыг вә дагланмаг—хачланмаг мә'насында) енни мәзмуни дашијыр. Девјат—дав«а»—јә'ни дага—ода, юварлаг хача чатан ат—од. Нәһајэт, 9 оғуз—9 хач!

10—Х—он, О! Од! Одон—Күнешин өзү, бүтөв од, та-мамланиш Од—Хач. Десјат—дәс од, «бир дәстә гамыш жалосу» (иадинч ушага дејиләп бәнзәтмә!).

Арашдырмамыз көстәрир ки, дикәр дилләрдә дә сајларын илкни мәзмуну билаваситә јарадылышила, одун—од таиринин, фәләјин, талејин, (Күнешин, Ајын вә улдузлу Сәманын) әламәтләри илә бағлы олараг јаранмышдыр. Бу әламәтләри әкс етдирмәјән сајлар нисбәтән соңракы чағларын мәһсүлудур.

Дани Азәрбајчан шаири Нәсиминин вә онун бөյүк мұллим Нәимини XIV әсрдә Шәргдә кениш јајылыш һүруфилек чәрәјанынын баниләриндән һесаб етмишләр. Нәсимин сөздә илаһи түрдәт көрүб, инсанын бәдән үзвләриндән һәр бирини бу вә ја дикәр сөзүн әксетдиричиси, дашијычысы, мадди әкси сајырды. Шубәнсиз, бу идея бирдән-бирә, көксүз мејдана чыха билмәзди. Әски од-севәрлик инамлары Ислам дининин һакими—мүтләг олуб түгјан етдири чагларда да шүурларда вә халгын күңдәлик адәт вә мәншәттәндә јашамагда иди. Фикри-мизчә, Нәсиминин инсаны таирىја бәрабәр тутмаг идејасы илкни од-севәрликләки мадди дәнилләрә, көрүнен-ләрә, јә'ни әски огузун Од вә Су инамына әсасланырыды. Догрулур, Нәсими вә иңсимишләр билаваситә Од вә Су инамындан бәйс етмирдиләр. Лакип онларын фикирло-риндә һәмни инамын изләри көрүпүрдү. «Мәндә сыгар

ики чаһаң, Мән бу чаһана сығмазам»—дејиңдә, Нәсими, фикри-мизчә, бир, валид олан чаһанын иклилийни иңәрдә тутурду. Онун «ики чаһаны»ны Ислам дүнијабахышы илә јозуб «бу дүија» вә «о дүија» һесаб етмәк дүзкүп олмазды. Нәсимидә 1-чи дүија көрүнән, мадди варлыг, 2-чи дүија—дүијаны тутан сөзләр, фикирләр, дүпјаба-хышлары, әдәби-мәдәни, гаилы-гадалы, алгышлы-гар-гышлы дүија иди. Беләдә Нәсими «2-чи чаһаны» сәтир-алты демиш олурду. Сөз ганаң билирди ки, улу шаир нә демәк истәјир. Нәсими дә өз улу бабалары—օғузлар кими, әлбәттә, һәм дә онлардан даһа ирәли кедәрәк Инсаны бөյүклүкдә вә түрдә, учалыгда вә мүгәлдәсликә Таирүја, Күнешә бәрабәр тутмага ҹагырырды.

Кәинч алим Елбрус Эһмәдов рәгәмләрин символларыны арашдырмышдыр. О, өз тәдгигатында динләrin мөвчуд олдуғу ән јаҳын чағлары әсас көтүрмүшдүр. Мәсәлән, о, сајларын ислам дини бахышларында символларыны белә шәрһ едир:

«Рөгәм символлары: 1—Аллаһ (онун јаратдығы ки-нат), 2—«О»—(руһани дүија, «Бу» чиесәни дүија. 3—Аллаһ, «О дүија» вә «Бу дүија», 4—Дөрд ана: од, су, торнаг, һава. (Улу Одсевәрләрни кәшфи!—Ә. Ф.) 5—Башлаңғыч (3+2)—3—кини башлаңғычы, 2—гадын башлаңғычы (?). 6—тәрәфләр: саг, сол, өн, арха, јухары, ашагы. (Бу, улу одсевәр инамында да экс олунуб, лакин алты үзлү—тәрәфли дүија—фәләк рәмзи илә!—Ә. Ф.) 7—һәфтәнниң једди күнү, Ајын 7 күнлүк дөрд фазасы вә 7-нин даһа чох, мұхтәлиф шәрһи. Лакин һәмни шәрһләрдә 7 рәгәминин вә сөзүгүн иеч бир дилдә етимолокијасы ачылымыр—Ә. Ф.). Соңра һәмни рәгәмләрин «Иничил», «Төврат» вә башга дини китабларла («Авеста»дан баш-га!—Ә. Ф.) бағлышыны мисал кәтирир. «9—дөггүз планет: 7 көј гүббәси, әрш (сәма) вә фәрш (јер)». Нә-һајэт, «10—Галу бәли, јә'ни: Аллаһ руһлары јаратды вә онларда деди:—Мән сизин аллаһынызаммы? Дедиләр: бәли! Лакин шејтан «бәли» демәди».

Ислам дини еңкамларынын символикасынын арашдырмасындан алынан дикәр иәтичәләр дә бир даһа көстәрир ки, од-севәрлиji вә онун улу китабы—«Авеста»ны Ислам вә дикәр динләр үздә рәдд етсөләр дә, әслин-дә ондан чох шеј әхз етмиш, ону хејли дәрәчәдә өзләрин-дә јашатышлар.

РИЈАЗИЈАТДА 1-дән 9-дәк ишарәләр һәм сај, һәм дә рәгәм билдириди һалда, сыйфыр јалиныз рәгәмдир, сај

деил. (Бунуила жапашы, бу күп електрои һесаблама ма-
шыларында сыйфырыны уйван вар). Бир дә дејнилр
ки, мәхрәчи сыйфыр олан һәр һансы әдәд соңсузлугдур,
Сыйфыры сыйфырдан фәргли истәнилән әдәдә вурдуғда
јене сыйфыра бәрабәр олур.

Лаки ирәлидә шәрһ етдијимиз кими, әски одсевәр
сыйфыры «онуңчы сај» һесаб етмишdir. Онуң «сыйфыры»
Јер күрәсінин, Күпешин, інәжәт, фөләк тимсаллы Каинатын озудур ки, бир дәфә фырланыбы баша чатмасы бүтөв сај—онуңчы сајдыры. «І» иннарәси онуң «бәтинидә»
дир. «Бәтинидә»—дахилинида «І» һлан сыйфыр «онуңчы»
сај кими—Икс—«Х» шәклинида дә жазылмындыр. Жунаңлар исә һәмни Икс-и һәм «Онуңчы» сај, һәм дә «А» һәр-
фи кими тобул етмишләр—јә’ни башлағыч һәрф тәк.
Бурадан нағлы суал дөгүр: һансы мәгсәдлә? Арашдыр-
мамыз көстәрир ки, гәдим юнанлар икси «А» һәрфи тәк
тобул едәркән онун улу Оғуз инамындағы бүтөв хач—
онлуг мәнијјетини інәзәрә алмындыр. Иксин «а» сәси
бидирмәси исә јалныз «АКС», јә’ни «Оғуз» сөзү илә
бағылышы. Икс «х»(хы) сәси вә рәгәми кими дә улу мә-
надаң зәррәчә узаглашмый. Ушаға дејирик: «башины
хыхх еләјәрәм!». Бурада бычағын кәсәркән (һәм дә кә-
спиләнни) тәглиди сәси дә інәзәрә алынмагла, сөһбәт кәс-
мәкдән кедир. Икс-ин иккى кәсншән хәтт, «х»(хы)-нын
«гурулуг иннарәси» олдугуны да билирик. ИКС-ин «кәс-
мәк» мәзмунундан «кәср» докулубса, ону «әрәб сөзү» гә-
ләминә вермәк дә еңкәмчелігүү бәйрәсидир. Ахы,
«кәср» Қәсра вә Қәсирә адларында да улу од—хач мәз-
муну илә иштирак едир. Қаср—качр—хачр—каср—кәср
—Красс (тарихи шәхс ады), Крос—гачмаг јарышы,
криза (кәсәјән), Карс дәнизи—хач—Од—дәнизи, **КИРС**
ДАҒЫ—Кәср—хач—Од дағы, Крас(ныj) Қырмызы—
гырмызы—Од, гыр(ғын-) кәсиб төкүлмәк, каса—сыйфыр
шәкилли, јуварлаг хач, кас(са) да хач мәзмунундадыр.
Гәсд (Кәс(д), сүи-гәсд,—гәсдинә дурмаг—кәсмәк, һәја-
тыны мәйів етмәк, Гәстин—Гостинитса—гонаг еви—Хач
еви—Инсан—Од еви, Госту/Госду—шәхс ады, јә’ни Хач—
Од инсан! Бејнәлхалғ Гырмызы Хач (Красныj Крест)
вә Аյнара Җәмијјетинин емблеминә чеврилән, тәчили
јаңдарым биналарыны вә машынларыны, һәкимләрин иш
халатыны вә панағыны, аитек витриниләрини бәзәјән, ав-
тобус вә метро вагонларында вә с. қордүйүмүз хач инна-
ролори дә онуң «бәлладан хилас едичи» ролуну жада са-
лан, әкс етдиရән улу Оғуз инамынын—мадди инамын

изини жашатмагдадыр вә бунларын да һеч биринни дини
инамла һеч бир әлагәси жохдур.

Одун дикәр әламәтләри дә онуң улу хач мәзмунуна
багланыр. Бело ки, од дашиыдыры 7 рәнкин једисиндә
дә хач мәнијјети илә иштирак едир. Јә’ни о, һәм ағ хач-
дыры, һәм дә гара, һәм дә гырмымы, көј, жашыл, сары вә с.
Одун дашмасы, ичдәп бајыра чыхмасы да мәһз кәсмәк—
хачлыг мәнијјети кәсб етмәсидир. «Хачмас» да елә «да-
шан одун яғы»дир. Бу мәнијјет «Хачмаз», «хачмаш»,
«хачмач»/«Мач+чи» («һәркиз дүшмәз әлә Чинни-Мачни-
дә»—Вагиф!) мач+чы да одун яғы» мәзмунупладыр.
Букуни «Мат+ч» сөзү дә шаһмат ојунунда мұбанисө-
ни кәсмәк мәнијјети илә улу хач көкүнә багланыр. Бу
жүн дә дүнja дилләринин өхөндө ән парлаг, ән уча вә
ән ифрат бир шејдән данышыланда икс, окс, әкс вә с.
компонентләр фәргләндирмә әламәти кими сөз әvvәлини
жәтирилир. Аксана (огуз ана), Оксфорд, екстра вә с.
Демәли, «доггүз оғуз» әслинде улу дилдән баш алыб бу-
түн дилләрә көчмүшдүр.

«ФӘЛӘК» КИМДИР?

Халғ арасында дејирил: Фәләјин ҹархы дөңсүн! Бу
ҹархы дөңмүш (чеврилмени) фөләк. Еј фәләк, башыма
аңдың көләк! Сәп сајдығыны сај, көр фәләк нә сајыр!
Фәләјә көләк демир! Онуңла фәләк оғлу фәләк дә бачар-
маз! вә с. Классикләрни әсәрләриңдә, мәниларда да
Фәләкдән данышылыр:

«Фәләкләр жанды айымдан, мурадым шәм'и жанмазмы?»
(Фұзули).

«Бу чәрхи-фәләк тәрсисе дөвран едир инди».
(М. Ә. Сабир).

«Евләринин далы лачып, фәләк гојмур көзүм ачым»
(маһныдан)

«ФӘЛӘК» иәдир, кимдир? О, дөвранын кәрдиши-
дир—ҹархыдыры, «Кәрдүнү»дур (Фұзули), јә’ни һәрәкәт
едән дөвран, тәбиэтин әбәди һәрәкәт ганунудур! Әслинде
о, бизи һәр жандан әнатә едиб, биз онуң ичиндәйік. Биз
онуң һарадан, иемә, нә учун һөрәкöt етдијини дәрк ет-
мәјә соңсуз һәвәс вә шаң көстәририк. Инсан ады даши-
јандан бәри дәрк етдијимиз одур ки, о, һәрәкәт едир,

һәм дә арамсызчасына. Бир ап дајанмыр ки, инсан хәбер ала: «Еј Фәләк, бу нә дајанығызылыгдыр? Сән нә үчүн жалның гачмагы, говмагы, арамсыз фырланмағы билирсан? Нә үчүн өмрүмүзү дә гова-гова сона чатдырырсан?» Амма Фәләк чаваб вермир. Онуң дајанмамағы, мәзлүм инсаның сајсыз суалларына чаваб вермәк әвоздинә «бін-бін сусуб өз ишини көрмәji», инсан күләндә дә, ағлајанда да, фәләжин «күлмәji», инсан итирәндә дә, газананда да, дәрдән башына дөјәндә дә фәләжин «е-тинасызылыгы» вә әбәди мәчүллугу, «әлә кечмәмәси» әсрләр боюнча мәзлүм инсаны һиддәтләндирниб. Вә һиддәтләндикчә, зұлм вә һагсызылыг гарышында ачиз галдыгча, үзуңа ганылар бағландыгча, күвәндіжи дағлара гар јағдягча, жаһының едіб әвәзинде жаманлыг көрдүкчә, диллидән «Вәтәним! Халгым!» дүшмәjәнин пічесинин ослинде өз шәхси раһатлығынын, шөһрәтинин һајына галдығынын шаһиди олдугча дүшүнүб ки, «бүтүн құнаhлар Фәләкдәdir!» «Ахы, Фәләк о гызын дөнүклүjү илә нијә барышды?-» «Сон тиқәсити дә халгдан әсиркәмәjәni, өзүңи халғына фәда едән о жаҳыны хәстәлик нә тез танды? Өлүм нә тез жахалады ону? Бәс бу ганымызың ичәнин, бу бөһтанчынын, бу истедадсыз «даhи»нин нә үчүн һеч башы да агрымыр? Фәләжин көзләри нијә кор олуб? О, нијә көрмүр бунлары?!» Беләчә мәзлүмүн «Фәләкә давасы» гуртармајыб. Вә мәзлүм билмәйиб ки, «Фәләк» мәhз тутулмадығына, әлә кечмәдүjине көрә инсандан сонсузлуг гәдәр узагдыр. Һәм дә нәинки, узагдыр, Фәләк елә сонсузлугуны өзүдүр. О, һәм лап жанымызда, һәм дә ән узагларда дөвр едир. Елә бөйүк Фұзулинин дә аһы көjdәki ади улдузлары дејил, фәләк гәдәр—сонсузлуг гәдәр узаг оланлары жандырыр, амма бурдан-бура шаприи арзу шамыны жандыра билмир.

Бәс, Фәләжин чархы нијә дәимәли, чеврилмәли, фәләк нијә таҳтындан салынмалыдыр? Фәләк Танрыja охшадылыр, амма о, «данми таиры» дејил, һәрдәнбир танры олур. «Сән сајдығыны саj, көr Фәләк нә сајыр!» Демәк, фәләк—талеhдир, бәхт, өмүр сајандыр. О, нијә мәhз сајыр? Билприк ки, саjмаг—чеврилмәkdir, фырланмагдыр, бир шеjин үстүнә кәлмәkdir, ja да бир шеjдән иоjисә чыxмагдыр. «Фәләк әлимә дүшеjди, көr башына нә оjун көtiрәрдим?» Демәк, фәләк һагғын, әдалетин «хеjрии» фырланмаjаңда» мәзлүм инсанларын ғозәбине көлпир, мәчүнүларын, леjлиләрин һиддәтине сәбеб олур. Вә мәhз онларын «тәләби илә» башлаjыр «тәрсии» фыр-

ланмаға. Вә бу гајда илә «тәрсии» фырландыгча о, мәnfi тәrәfә чеврилмиши олур вә һәмни мәnfi тәrәfә һej бир умдан залымлар, залымлыглар, һагсызылыглар, сәдагәтсизләр, наикорлар, ғодирбилмәzләr «даhи»ны. Вә бу дашымдан мәzлүмлар, һагғы тандаламышлар ләzzәt алырлар. Мәnfi тәrәf—зalымын өлүмү демәkдир! Вә фәләк о вахта гәdәr «тәрсии дөвран етмәлидир» ки, дүнијада бир залым вә бир залымлыг да галмасын! Жалның буидан сонара Фәләжин җенә «өз жолула» кетмәjә һагғы вар. «Өз жолула»—һагг жолула кедәn фәләк инсанларын башына кәlәk ачмаз. Демәк, фәләк ja дүzүнә, ja да тәрсии фырланыси, факт будур ки, о, Галилеj демишикән, «hәr һалда фырланы». Хатырладағ ки, XVI әсрдә Христиан килсә мәhкәmәси дани италjan алими Галилеj «Jерин фырланмадығыны е-тираф етмәjә» мәcbur едәндә уиудурду ки, халг онсуз да мин илләрдән бәри «дөврапын кәrdiшиндәn» данышыр. Бәs, дөвран нијә кәrdiш едир—hәrәkәt едир? Чүни, бу ону әбәди ғанупудур. Халг, о чүмләдәn әски азәрбајчанлы да һәмни ғануну Коперникин, Брунопу, Галилеjин копи-финидәn мин илләr габаг дуjуб, дөрк едibminи. «Фәләжин чархыны чеврилмәsi»—ингилаб арзусу, тәләbi әски өгузуи тәlбиндә, шүүрунда мин илләr өрзинidә көk салмындыr. Фәләжин чархлы олмасы Нјутони мәшhур Умумдүнија ҹазибә—hәrәkәt ғанунуну мин илләrләmөвчүд олмуш ибтидан рүnejmishdәn хәбәр верир. «Фәләк» фырландығына көr «сәkkiz жазыр» вә ријазиijатда да о, еләdir, «јастысына гоjулмуш сәkkiz» ишарәсидir. Демәк, һәмин ишарә дә әски азәrbaјchанлынын һәjат мүшәнидәlәrihдәn дөгмушшдур. Бу ишарә ријазиijатда өз әкенин нә вахт тапыбы? Әлбәttә, бунун конкрет тарихини сөjләmәk чәтиидir. Факт будур ки, һәмин ишарә идракла жашылдыr. Дүпјамызын фикир башланғычыдыr. Һәrәkәt едәп фикирdir. Һәrәkәt исә һәjатдыr. Вә сонсузлугдан—hәrәkәtdәn, фырланмагдан, демәli, «фәләjә» чеврилмәkdir мәhрум олмаг да мүмкүн деjил. Сонсузлуг јохдурса, демәk, һәjат јохдур. Һәjат жаhы ки, елә сонсуздур! Мәhз сонсузлугундадыr ону өмрү, рәнкарәнклиji, пиринилиji, ачылыгы, ләzzәti, дады. Сонсузлуг—Jер—Көj демәkdir. Чарх—ха(r)ч Jерин—Көjүн фырланмасыдыr. Елм чох-choh сонарлар Мәrkәzәgачма вә Умумдүнија ҹазибә ғанунуну копиf едәндә дә бу иштимәjә көлмишdir. «Нјутони башына дүшән алма» тәкчә она көr дүшмәmishdir ки, Jер һәмин алманы чәzb едирди,

Нәм дә оңа көрә ки, Үмүмдүң жөрөкөт гануны да алманы дүшмәй «мәчбүр етмишди». О, ағаңдакы жөрөкәтини—өмрүнү гүртартмышды, демәли, жөрөкәтиң јени формасына кечмәли иди вә төбии ки, «Нјутону башына дүшөндөн сопра да» о башта бир жөрөкөт мә’руз галасы иди. Демәли, жөјатын ән жашары гануны олан ҚӘРӨКӘТИН бир ады да сонсузлуг имиш. Вә о, әски одсевәрин улу инамында өз эксини тапмыштыр. Әски одсевәр жүз пәлләрә мүшәнидәләр апарыб иңһајет, белә иттичәјә кәлмишdir ки, жөјатын башлангычы елә сонсузлугдур. Дүңянаның иә әзвәли вар, иә сону. Бу, илк, ибытидан материалист иттичә иди. Жалызы чох-чох сопралар мејдана көзән ДИИ иисанын һиссенин вә аглының жөјат мүшәнидәләрниң көнәр етди. Ибытидан одсевәрлийин—ибытидан материализмин јеринә «чөлөннәм әзабыны»—«өлүмдән сопракы әзабы» гојду. Канинатын сонсузлугуна жөрән галыб онун жөр адымда, жөр дөнүмдә мин бир сиррини кәшф едән иисан «дин» адлы чыхылмаз, гачылмаз бурулғана салынды. Нәһәнк планетләр вә көзәкөрүмәз һиссәчикләрә долу канинатын сонсузлугу вә сәрһәдсизлиji ичинде дин адлы иңәнк бошлуг, Араз кимн кечилмәзлик јараанды. Вә мәһз жәмән башлуг вә «Ора әл апарма, сорма, өјрәпмә!»—жөдәләрни иисаның мин-мин кәшфдән мәһрум етди.

«Фәләк» сөзүнүн етимологијасына кечмәздөн әзвәл гејд едәк ки, ибытидан одсевәр канинаты гачылмаз бир даирә ғалинда дүшүнүб. Чох сопралар елм до белә иттичәјә көлмәнидир. Бүтүн Іер—Көй, чаплы вә чансыз аләм бу даирәнин ичинде тәсөввүр олунуб. Вә бу даирә әбәди дөвр едир. Әски одсевәр ону дөнүмләрә—фазалара—фенсалләрә—дөврләрә аյырыб. Вә жәмишә үмид едиг ки, бу дөнүмләрниң һансында оны хөшбәхтили дә фырланыр вә онлар: иисана иисанын хөшбәхтили нә вахтса бир хәттин үстүнә дүшәчөк вә онлар говушачаглар. «Фәләјин» бүтүн «кәләжи» дә бурададыр. О өз башкичәлләндирничи жөрөкәти илә мәзлум иисаны габагына гатыб, дөнүмләр арасында фырланыр. Бу шәкилдә мәзлум иисан өз хөшбәхтилини «стана билмир». Одур ки, о, фәләкдән жәмишә җаныглыдыр. Жәмишә онун кери фырланымасыны пистәјир. Бәлкә белә олдугда о, өз хөшбәхтили илә «бир хәтдә» көрүшә биләр?! Вә бурада илә о, Таңры несаб етдири Күнәш—улу ода, Аja, улдузлара, Үлкен—улу Көйә жаңварыр ки, «Фәләклә мубаризә» онын тәрәфиндә дурсунлар, опа—иисана көмәк ет-

еппләр! Ибытидан азәрбајчаплы Күнәши, Аja, улдузлары вә бүтүн Қөйү жәмишә «өз јериндә», «тәрпәнмәз» көрүб. Вә дүшүнүб ки, онларын Фәләкдән һеч бир горхусу жохдур. Фәләјин «дөнүмләри»—дөврләри онлара һеч вахт тә’сир етмир. Истәсәләр фырланаплар, истәмәсәләр, јох. Елә буна көрә дә онлар—танрылардыр. Жәм дә қөрүнән танрылар—динә гәдәрки танрылардыр. Бурада ибытидан материалист анлајыш фантастика илә говушмуштур. Лакип јенә дә материализм—«көрүнән»—мадди әсас олараг галмыштыр.

Дин мејдана чыхандан сопра «танры»ны да «фәләк» кими көрүмәз едир. Фәләк исә јенә дә фәләклиниң галыр. Вә иисаның онын эбоди мүбәризәси гүртартмыр. «Бәхти көтирмәјән» иисан Фәләјин ахтарыры,—әлбәт әлима дүшәрән—дејир, мәни бу дүңјада ахтармагдан кич етдијинә көрә көзләрни тәкәчәјәм! Телевизијада көрдүйүмүз мұасир «Спорт-лото» ојуп түргесу мәһз чархы дөвранын, «чархы-фәләјин» моделинә бәнзәјир. Жәм ојун түргесуны да тәкчә бир истигамәтдә фырланырмылар, жөрдән «чархыны дөндәриләр»—кери фырландырылар. Жәтта белә олдугда да ојунда иширак едәнләриң һамысының јох, жалызы жүздә, миндә биринин бәхти кәтирир.

Демәли, әски вә мәзлум азәрбајчаплының бәхти, талеји дүңянаның әбәди жөрөкөт гануунуң табелиниң олуб, жәмни ганууну хүсесијәтлөрни оке етдириб. Мәзлум иисан бә’зән хөшбәхтилиниң җанындан кечең дә, ону көрең дә, анила биљмојиб ки, бу мәһз өмрү боју ахтардыгы хөшбәхтилийдир. Фәләк—Сонсузлуг—Әбәди жөрөкөт ганууну иисаның «башыны кичәлләндирмәсә имин», о, өз бәхтини көрә биләр, ону таныја биләрмиш!

«Сонсузлуг»—«ЕС» (S) ишарәсінин әски одсевәрин тәсөввүрүнчә јаралмасына бир даңа диггәт јетиရәк: ишыг хәтти—Күнәшиң шагули дүшән шуасы сага вә сола жөрөкөт етдиңчә, шагулдан—дајаныглыгдан узаглашидыгча дүз хәтти—мүстәвии ашыр, јәни дүңјаның—чархын (Јерин—Көйүн) «ортасындан» кечир. Бу заман дүңјаның «бирииңчи» јарысы онын сагында вә даңа «иролидә», «икинчи» јарысы солунда вә бир гәдәр керидә галмыш олур. Тәзәдән шагули вәзијәтә гајыдан ишыг хәтти мүәјжән мүддәт «өз јериндә» титрәјир вә бу заман «ајаг устә дајанан» сонсузлуга—ЕС-ә, ЕФ-ә, сәккизә чөврилир. Әлбәттә, бизи «сонсузлуг» ишарәсінин елмәдә иә вахтдан мөвчудлугу вә дашидыгы ријази функция дејил, оны

етимологијасы марагландырыр. Етимологи тәһлил исәк көстәрир ки, бу ишарә — *S* (*EC*) өз башланғышыны ишыг-хәттинин титрәшишиндән алмышдыр. Вә әски азәрбај-чанлынын тәсәввүрүнчә һәмmin ишарә — *S* (*EC*) һәм дә Фәләјин — талејин ишарәси дидир.

Арашдырмамыз көстәрир ки, әски азәрбајчанлынын дилиндә, онун дүнија — һәјат һаггында тәсәввүрү, улу инамы илә бағлы оларaq яраимыш «Фәләк» сөзүндән чохлу чаларлар да төрәмишдир. (Бу сөзүп «Әфләк» — «Әфлак» варианты да Азәрбајчан дилиндә андидир. «Ф» — Азәрбај-чан дилиндә «исти сәсләрин зирвәси дидир. «Фәләк» — ф + ал + ак — алдакы — учадакы ишығын көзу гамашдырмасы, алың өзүнүн сирли од хәтти (ак — Ох — әк) кими фасиләсиз фырланмасыдый.) Вә һәмmin чаларлар мәһс «Фәләјин» дашиыдигы мадди вә мәннәви аилаышы бу вә ja дикәр дәрәчәдә әкс етдирир. Мәсәлән, «Кәләф». Бу, елә тәрсисе охунаң «фәләк»дир вә «кәләк» дә «Фәләјин» башлыча әlamәтләриндән бири кими дүшүнүлүб. Фал — тојугун алтына тојулан јумурта. — Фал (билимнир иң олачаг), фал ачмаг — көләф ачмаг, дүйн ачмаг, талең ачмаг. Талең — бахт — талаң, Тал (аг), талағыны вер-ачмаг. Талең — бахт — талаң, Тал (аг), талағыны вер-ачмаг. Талең — бахт — талаң, Тал (аг), талағыны вер-ачмаг. Грамматикада фе'линдән — фитиесиндән баш ачмадым. Грамматикада фе'л — һәрәкәт билдирир. Фәләк дә һәрәкәтдир. Фәлакәт, гафил (эн хәбәрсиз), гәфләт јухусу, фачиә — фәләјин, јумру, фил — ушаг ојун алты, јумру фырланғыш, фил — јумру көрүнән һејвал, гафлан — афлан — аслан — башы јумруя, һәрәкәт едән од тонасина охшајан. Аделанын «лев» ады, **ЛЕВ** кәнди (Кәлбәчәрдә) һәмmin мәзмуну әкс етдирир. Лев кәнди дә јумру һүндүрлүкдә јерләшир. Һал аласы да өз әмәлинә қорә «Фәләјин ишини» көрүр, һал аланы, ja да көрпәсии «апарараг» фачиә төрәдир. Һалә — Аյын һаләси, һул, һол — даирә. Нәгајэт, **ХАЛЧА**. Тәһлилимиз көстәрир ки, халча хал + ча, һал + ча, «фәләкчә» — фәләјин бир һиссәчији. Енни заманда дүнијача мәшһүр халчашунас алимимиз Ләтиф Қәримов билдирир ки, халчачылыг сәнгатинин инициаф тарихинии ажыллашдырылмасы үчүн чох вачиб олар терминология проблеми унудулмушдур. Бунуна јанаши, ахтарышларын иетишиаси көстәрир ки, Шәрг халглары халчаларда иң бир-бириндән фәргли онларча терминидән даңа чох һамы үчүн баша дүшүлән гали — галы, хали — халы вә һали — һалы терминләрини ишләдиirlәр¹. Қотирилән тер-

¹ Л. Қәримов. Азәрбајчан халчасы. Бакы, 1983, II китаб, с. 57.

минләрдәки И — Й компонентләри эслиндә мәңсүбийјәт билдирир. Беләдә терминләрни етимологи ачымы да аjdынлашыр: галдан олаң, гијлү-гал, галмагал, долашыглыг, халдан олаң, хал — фәләји, онун чох-чох узаглығыны вә ишыгда да сиррини «ачмамасыны» — гаралығыны әкс етдирип ишарә, һалдан — фәләкдән олаң мәзмуну әски одсевәрин улу инанышы јада дүшүр. Демәли, «халча» кичик «халы»дый. Халы исә фәләк — сонсузлуг — хач рәмзидир. Бүтүн гәдим халчаларымызда хач ишарәсии мүхтәлиф шәкилләрдә, һәм дә чох-чох тәкрарланылмасы, халчашын бә'зәи «Талең китабы» тәк анлашылмасы да көрүнүр, һәмmin улу инанышла баглыдый.

ИСТИ СӘСЛӘР, СОЈУГ СӘСЛӘР

Арашдырмамыз көстәрир ки, Азәрбајчан дилиндәки сәсләр, онларын мұасир әлифбамызында әкс олунан ишарәләри дә өзүндә улу бабаларымызын дүнија вә һәјат һаггындакы улу од вә су инамынын изләрни јашатмагда-дый. Белә ки, онлар исти сәсләре вә сојуг сәсләре (һәрфләрә) ајрылыр. Мәсәлән, «з» јашмаг әlamәти, «р» өнчә оди һәрәкәт етмәси әlamәти, «б» — су, су тәркибли олан, «в» вә «п» — (исти) тәркибиндә одун судан чохлуғын ардычыллыгla билдирип, «ј» — ишыглылыг, аждыныг, «ш» — чох ишыглылыг, «ф» — оди, ишығын чагламасы, эн чох од, «и» — оди мүгәддәслијиниң әксетдиричеси, «ү» — (үү) сүзүлмәк, узанмаг, «л» — галыныг әlamәти, «х» гурулуг, сусузлуг әlamәти, «օ» — Қүнәшә, ода ишарә едилмәси, ад — од — аз — улу од — Қүнәш, ону јарадан, һәјатын башланғышы олдуғуну билдиримәк, «Үз» — «Үз» — Қүнәшин јандыран вә парлаг үзү, «Сол» — «Сал» — Қүнәшин парлаг вә даирәви көрүмү, «Ар» («әр») «ра» — һәрәкәт едән улу од — Қүнәш, зер — јер — һәрәкәт едән од, Қүнәшин төрәмәси, «шар» — ишыглы күрә, јумру, Қүнәш, Јер вә с. «Дин» — одун, танры олан Қүнәшин сәсләнмәси, динмәси, «Дән» — кичичик, јумруча од, од дәни, бүгда дәнәси, дәнар — һәрәкәт едән од дәнәчији, динар — пул ванидидир ки, ондан динар, дәннар, доннар — дәнни (чи) — сәсләнән, чинкилдәjән дән, од дәнәси, гызыл дәнәси, пул, дәнкә — дәнки (денги) — јенә дә пул) сәзләри јаралышыдый. «Пур» — узанан од шәфәги, онун мүгәддәслији, мур — сүзүлән, узанан, ахан сујун мүгәддәслији, пар — һәрәкәт едән од дәнәчији. Ајрылыгда «М» һәрәкәт едән, далғаланан су, ејни заманда сулу торнаг,

ејин заманда јерин одлу бәтни, «и» шәфәг сачан, күләң од вә с. Эски азәрбајчанлының нәзәриңдә Күнәш вә Јер оду, Қеј—Сәма вә Јерин уст гаты—торнағ сују тәмсил етмишидир. Вә эски азәрбајчанлының чыхардығы сәсләрки, одун вә суји вә онларың сөсли әламәтләринин, онлардан төрәјөнләрни дә адларыны, һалыны, һәрәкәтини, јөнүмүнү, сәсләнмәснин вә с. Экес етдиришидир, Һәмин сәсләр мин илләрлә мүгәддәс икилил—од вә су арасында «најланыштыр». Һәмин улу ишаныша эсасланысаг, бу-күнкү Азәрбајчан әлифбасының һәрфләрини «исти» вә «сојут», «Адәм» вә «Іювава», «Сар» вә «Сол», «Мүсбәт» вә «Мәнифи» белгүлөрниң аյырмаг олар. Азәрбајчан әлифбасы: А, б, в, г, ғ, д, е, ә, ж, з, и, ы, ј, қ, ҝ, л, м, н, о, ө, п, р, с, т, ү, ۋ, ф, х, һ, ч, ҹ, ى (аностроп).

1. «Исти» һәрфләр: А, о, ы, у, д, т, ж, з, ј, и, п, р, к, ү, х, ф, г, һ;

2. «Сојуг» юрфлар: Б, в, г, и, м, к, ј, ё, ч, ј, л, њ, ј, џ.

Демәлі, 18 інірф «Исти», 14 інірф «сојуг»дур. Әлбәттә, бурада да мүәжжән иисбилик олмамының дејіл. Сәсләри—інірфләрин бир гилеми һәм «исти»дир, һәм «сојуг», жә’ни һәм «Од»у тәмсіл едір, һәм «Су»ју. Мәсәлән, А, о, в, г, ж, у, и, м, ш белә фүниксија дашиыјыр. Арашдырмамыз көстәрір ки, сәсләриң жаранмасында вә формалашмасында мүәжжән ардычынылыг вардыр. Мәсәлән, галың сантләр: а, ы, о, у инчә сантләрдән әввәл «догулмушдур». Самит сәслордән дахили, «гоһумлуг» бағлышының да һәмни ардычынылыгдан ирәли кәлір: (К—Г, Г—К, Г—Н, К Ч, Ч Ж, К Х в. с.). Шубиәсп, коломок арандымалар інірфләрин (інәм дә сәсләрин) «исти» вә «сојуг» белкүсүнү, сәсләр—інірфләр арасында «гоһумлуг» дәрәчәләрини вә дәғиг тәснифатыны верәчәк.

Намы женидәп дөгулмалыдыр.

KYH

Эски огуз—турк дилиндэ Улу одун әсас адларындаң бири Күн—Күн—Гүн—Күндүр. «Күн» адлы түркдиллиң гәбілә дә мә’лумдур. Вә арашдырычылар һәмин гәбілә аднын һәм дә «күн» шәклиндә сәсләндүүни дә билдирилләр. О да бәлли ки, азәрбајчанлылар та гәдимдән һәр башланап күн дә «Күн» дејирләр. Башланап күн һәмеше јенидир, демек «Жен(и)» дә елә «Күн»дүр. Үстүмә күнү көлди, дејендә бурадакы «күнү» дә мәһз «јени» мәзмундадыр. «Жен(и)нин бизә бәлли вариантлары»:

нов, новыj, нув, ноj, ноj (эсасен һинд-Авропа дилләриңдә). Бу вариантыларда да «Күн»ун мәһз башлангыч, һәјата бүнөврә, илкни, тәзә олмаг маңијәттىң эке етдиရән «јен(и)»нин азачыг шәкли дәјишиликклә тәкрадыны көрүүк. «Нуһун кәмиси», «Нуһ пејгәмбәр» эфсанасы да, «Нуһ»ун «Ноj» шәкли дә бәллидир. Арашдырымалыз көстәрир ки, һәмин «Ноj»—«Нуһ» да елә «Күн»дүр. «Нуһ пејгәмбәр»—«Күн пејгәмбәр»дир. Эфсанадәки Күн—Нуһ пејгәмбәрин көрдүүj ишнин маңијәттини јадымыза салаг: «Бүтүн дүија суја гәрг оланды—Нуһ (Күн.—Ә. Ф.) пејгәмбәр өз «кәмиси» илө бүтүн манлы аләми хилас едир». Демали, Нуһун—Күнүн вә онун кәмисинин сајесинде һөјат јенидән башланып. Нуһ—Күндүр, һәм дә Јен(и)-дир, һәјатын јенидән башланысының сәбәкварылдыр. Вә о, «Күн пејгәмбәр» олмагала јанаши, һәм дә «нуһ пејгәмбәр»дир. Республикалызының эразисинде Нуһ вә Нуһун кәмиси илө багыл яер адлары чохдур. Ҳүсүсилә Нахчыван МССР эразисинде. Нуһ дагы, Нуһ дәрәсін, Қәмирая, Нуһрәм—Неһрәм көнді вә с. Бүтүн буилара эсаслапыб «Нахчыван» сөзүнү «Нуһчы», «Нуһчыван», Нуһ жері тәк јозулмасы—елми чәһітдән етираз доғурмур. Бунунала јанаши, «Нахчыван» сөзүнү баш коду «нах»-дыр ки, одун башга бир әlamәттини эке етдирир вә Нахчыванын мәһз Нуһла бағыл анилайышындан даһа гәдимдир. «Нах» адлы эн гәдим Азэрбайжан халчалары да бәллидир. «Нах» тәркибли дикәр яер адларымыздан да мисал көтпәрмешк. Нуһ—Ну—Күн—Јепи пејгәмбәрин «дерд оғлуун» олмасы вә онлардан бүтүн дүија халгларынын эмәлә кәлмәсн дә мараглыдыр. Нијә мәһз «дерд оғул?». Фикримизчә, эфсанадә дүија халгларынын, күман едилиди кими «дерд дил группу—айләси јох, бәлкә дә эн гәдим тәсөввүрләрә көрә группландырылан дәрд ирг—ағ, сары, боз, гара (бозумтул—гарабәнiz, гарабуғдајы вә гара дәрили) иисан груплары, ja да дәрд эсас материк, гитә нәзәрдә тутулубмуш (Авропа вә Асија бир гитә кими дүшүүлүбмуш). Мәнбәләрдә (мәсәлән, Ә. Нәваидә, А. А. Бакыхановда вә башгаларында) нәдәнсә Нуһун уч оғлуудан данышылыш. Лакин халғ арасында Нуһун мәһз дәрд оғлуудан сөһбәт кедир. Мәсәлән, Агчабәди рајонуны Рәичбәр көндисин сакини Ибраһим Мәһіэммәд оғлу бизә «Нуһун дәрдүнчү оғлу Енах»дан сөз ачды. Куя Енах вә досту Учубылыхла мешәләрдән агачлары гырыб, «габырға кими һөрүб», дүијаны хилас едән мәшиүр кәмисин дүзәлдибләр. Сонра Енах

иддиа едип ки, кәмии кәрәк о идарә етсін, атасы буна разы олмағыб. Су чәкиләндән вә кәми Ағры дағында дајапаңдан соңра Енах атасындан бирдәфәлик күсуб кедиб. Одур ки, Нуһ дүијаны үч јерә бөлүб. Үч оғлуна тапшырыб. Бүтүн ишсанлар, халглар Нуһун үч оғлундан төрәйіб. Бириңчи оғул Jaфәс, онуш да бөյүк оғлу Түрк олуб. Ибраһим кини Нуһун о бири «икі оғлунун» адларыны унұтдуғуну, «Киңгамыш» дастаныны ешитмәдійні сөйләди. Бир сезлә, халг арасында Нуһ әфсанәсінин мұхтәлиф версиялары вар. Елә һәмин Енах «Киңгамышының баш гәһрәманы Еңқидуны, Ұшубылых да онун вәһини достуны жада салыр. Халг дејимиңдә бүтүн халгларыны 1-чи улу бабасы «Адәм», 2-чи улу бабасы «Нуһ» олуб. Іәни, бәшәрийжетин вайиңд көклю вә вайиңд улу дилли олмасы фикри та гәдимләрдән халгларын шүүрунла көк салыб.

С. Н. Крамерин фикринчә, «Шумер мәденийети ишсан иәслинин дәрін, вайиңд көкүндән хәбәр вериپ. Улу дил һағында шумерләрни аждын төсөввүрләри олмуш дур. Онлар ишанырдылар ки, иә вахтса бүтүн халглар үчүн вайиңд, үмуми дил фәалийжет көстәрмиңидир. «Бүтүн Қаниат, бүтүн халглар бир-бирини там аналајыр. Енлили (Танрыны-Ә. Ф.) бир дилдә алғышлајырлар»¹. Чохдиллилек ишә Шумерләрни күмәнинча ишсанлар тәрәфиндән «дилләрни гарыштырылмасы күнү»ндә вайиңд дилин «китирилмәси» иәтичәсінде жарымындыр. Дилләрни гарыштырылмасы «Танрының гәзеби илә чохдиллилијин жарымасы», «Вайиңд дүнија дилинин» иә вахтса «choхдиллилек әвәз едилмәси»нин «Шејтан әмәли» олмасы вә с. һағында халг рәвејәтләри мөвчуддур.

Һәр һалда һарадаса көрпү вар. Филолокија елмләре доктору Қамал Абдуллајев бу көрпүнү Мифлә жазы арасында «көрүр». Биз о көрпүнүн бәри үзүндә дајамыншыг. Улу дилләриң, сөзләриң, сәсләриң улу башланғычына кедән жол ишә көрпүнүн о үзүндән башлајыр. Вә о көрпүнү көрмәк, бир аз да о бири үзүнә бојланмаг үчүн, мәңгілек көрмә бучачыны дәјищмәк лазымдыр. Бәлкә дә «Көрмә бучачыны» бир гәдәр дәјишишмәклә Шумер әз Латын дилләринин «өлүб кетмәсі»нин сиррини өүрәнә биләрік. Ахы, белә фикир вар ки, ерадан әввәлкі III миннеллијин ахырларында шумерләри истила едән Аккад семитләри Шумер мәденийжетиндер, әдәбијатындан

¹ С. Н. Крамер. Историја начинаяет в Шумере. М., 1960, сәх. 250.

дөрдәлли јапышмыш, Шумер дили «өләндөн соңра» да ону горумуш, сахламыш, јамсыламышлар. Һәм дә иәнинки аккадлар, онлардан соңра кәләнләр дә шумерләр кимни данышмага чалышмышлар. Демәли, Шумер дили өзүндән соңра кәлән дилләрин чоху үчүн көрпү ролуңу ојнамышдыр. Һәм дә көрәсән о, нечәнчи көрпү имиш? Шумер дили өлмүр, мәһв олуб арадан чыхмыр, өз иәвбәсендә улу дилдән алдыры сөзләри сонракы, я да онунла еңи вахтада мөвчуд олан дилләрә «пајлајыр». Шумерләрдән 2 мин ил соңра исә бу вәзиғені латын дили ичра етмәли олур. Нечә ки, бу күн дүнија дилләринин чохунда онларча «Латын сөзү» иширик едир. Айрыча «Латын дили» исә жохдур. О, һәр дилдә «бир һиссәчик» шәклиндә мөвчуддур. Бәс, Шумер вә Латын дилләриңдән әввәлки «естафетчи дил», жаҳуд «дилләр» наисылар имшиг? Елм бу суала чаваб ахтарачаг. Кечмишлә әлагә һеч до үзүлмәјиб. «Ваҳт зәңчири» ғырылмајыб. Улу сөзләрни улу көкүнү ашқара чыхармагла о «зәңчириң» сеңрән һалгаларыны пизамламаг олар. Даңа бир марагалы чөләт одур ки, «Дүнија дашғыны» вә «Нуһ әфсанәсі» бир гәдәр фәргли шәкилдә Гәрб жарымкүрәсіндә дә мәңгілур олмушшудур². Мәсәлән, кубалы мүәллиф Марта Карродегаус Қасалын топладыры бир Гватемала әфсанәсіндә көстәрилир ки, «бир нечә мин ил әввәл аллаһлар мәсләнәтләниб ағаңдан куклалар шәклиндә илк ишсанлар жаратылар». Оғуз әфсанәсіндә дә илк ишсан—Оғуз «Габа ағачын» когушундан дөгулур. Лакин Гватемала әфсанәсіндәки «агаңдан дүзәлдилмиш вә јер үзүнү тустан вә ишсан кими данышсан куклалар өз апаларыны» (јәғин ки, ағачы) вә аталарыны—«Көјүн үрәјши» (мәлумдур ки, «Көјүн үрәји»—Күнәшди!) унұтдуғларына көрә һәмин атасын онлара ғәзеби тутур вә Јер үзүнә Дашғын қөндәрир. Һәр шеј гаралыб сөнүр. Гәдирбильмәзләри һејваилар чәзаландырылар. Нәһајэт, «дан јери сөкүлүр, ишыгланыр» вә һејванлар разы олурлар ки, «дүнија әсл ишсанлар кәлсингиләр». Илаһә Иксмукан, нәнә Ҳұнапу вә Иксаланке ишсана сағламлыг вә гүввәт верән дөггүз ички һаҙырлајылар. Улу валидејіләр Тепеу вә Гукуматс илк дөрд ишсаны жарадыр вә онлара илк адлар веририләр: Балам—Китсе, Балам—Акаб, Махукута вә Ики—Балам². Биз о мәлум әфсанәдә Нуһун да «дөрд оғлундан» данышылыш: Jaфәс, Һам, Сам вә

¹ Манс адамлары. Куба, Һавана 4, 1985, сәх. 5, 6, 7.

² Женә орада, сәх. 12.

Рам (—Ә. Ф.). Нәгајт, әски азәрбајчанлынын улу Од вә Су инамына көрә дүијапы «илк дөрд инсаны» Адәм, Йәвва, Атроп вә Имадыр. Фикримизчә, һәм Нуһ һағыпдақы мәлүм әфсанә, һәм дә Гватемала әфсанәсінің дүија халгларының һәмнин мәзмұндуң дикәр әфсанәләри дә башланғычыны әски одсевәрин «Мүгәддәс икилиштәндән»—Од вә Су инамындан вә онун «Мүгәддәс дөрдлүйтәндән»—Адәм, Йәвва, Атроп вә Имадан алмышдыр. Гватемала әфсанәсіндәкі танры адларындақы «Икс», «Мукан»—(«Муган») «Хүн»—(«Һүн»)—Нуһ) «Ану» (Апа—Ана!—Ә. Ф.) компонентләри диггәти чәлб етмәј бىлмәз. Һәмнин әфсанәләки илк инсан адларындан үчүндә «Балам» сөзү иштирак еди. Вә бу сөзүн шәкилчә дә, мәзмұнча да мұасир Азәрбајчан дили үчүн дөгма олдуғуну сүбт етмәјә сәтияч галмыр. Йәмин адлары белә дә изаһ етмәк олар: Балам—Китсә—Бәյүк, азман—иңиңк—Кит балам, өвладым Балам—Акаб—Ака(б), аға, уча, шәһрәтли балам. Махкута—гутту, гүввәтли маң—маң—маг, хошибхт магым. Маг анадан оланым. Нәгајт, Ики Балам—ини(ч)—кичик балам. Икс Мукан—Оғуз Муган—Оғуз Мугана—Оғуз мүгјери. Бәс, Гватемала әфсанәсіндә «инсана сағламлығы» вә гүввәт верән ичкинә үчүн мәһз 9-дур? Фикримизчә, бурадакы 9 ички—9 од—9 хач, 9 Огуздур. Әски инсан сағламлығы вә гүввәттө мәһз одда көрүб. Вә Од ичмәк—гүввәт ичмәк кими дүшүнүлүб.

Професор Муса Адиловун фикринче ерадан әввәлкі 40—20-шы миннелліктердә түркдилли халглар Аспидан Америкаја көчмүшләр.

Фикримизчә, мұасир Америка һиндударынын дилиндә түрк сөзләринин сохлуғу һәмин көчмәдән асылы ол-мајараг мөвчуд олмуштур. Іәни ким, һансы тајфа, һансы халг һара көчүр-көчсүн, улу дилдән гәбул етдији сөзләри өзү илә апармышдыр. Бу күн бүтүн гит'әләрдә, бүтүн халгларын дилләриндә ejini компонентләрин, һәм дә ejni (ja да охшар) мәзмұнла вә азачыг шәкли фәрглә иштиракы да һәмин сәбәбдән ирәли кәлир вә демәли, ганунаујуандур.

КӘНЧӘ. «Күн» мәзмұнлу улу «Кәнчә»нин түркдилли «Кәнчәк» тәбиғисинни адыны дашидығы боллини. Бунуңла жанаши, һөр ики ад—«Кәнчә» вә «Кәнчәк» сти-моложи тәһлилини танмајыб. Арашдырмамыз көстәрүр ки, Кәнчәк—Күнчәк—Күнчүк—Күнүн—Күнәшиң бир һиссәчији, Күнәшдән—Оддан жарагчышлар, Күн адам-

лары—Од—Азәрбајчан адамларыдыр. Демәли, Кәнчәк тәбиғисинин һараданса «кәндији»ни илдән етмәјә әсас галмыр. Ерадан әввәл Җәнуби Азәрбајчандакы Гандза (Газаканың башы бир варианты құман едилир) шәһирини ады да Күнчәк—Балача Күн—Күнчү мәзмұнун да-шымышдыр. Вә бу күн Гарабағдакы Гандзасар мә'бәди дә гәдим Албан дини мә'бәди олмагла жанаши, «Күн»—, «Күнчү» көкүнә бағланыр. Бурадакы «сар»—«бани» мә'насындадыр. Демәли, Ган/д/за/сар «Баш од галасы», «Баш Од—Күн жери» кими улу мәзмұнун әкс етдирир. Құман ки, Гандзасар Албан абиðәси Азәрбајчанда христианлығын жајылмаға башладығы ҹағлардан чох-чох әсрләр габаг мәһз Күн мә'бәди, Од мә'бәди кими мәшінүр олмушшур. «Күн» мәзмұнлу «кәнч» сөзүнүн тарихи ин-кишаф жолуна, төрәмәләринә, сајсыз ҹаларларындан бир гисминә диггәт жетирәк. Кәнчә—Кәнзә—Кәнчәк—Кән-зәк—Гәизәк—Ганзак—Каизаг — Казиаг — Казиачы — Казиачеј (хәзинәјө аңд олан) Казпас (—Ганзачы—јә'ни Ганы—чапы—Күнү—Оду олан!), Хаизачы—Хазиачы—Хәзинәчи—Хазина—Газина (Газоны мал, газы-газы данишмаг, газзы—газлы адам, су вә с.)—Газ (гүш—«га-га» еләјән, лакин һәмнин гүш «газ» адьны бундан әввәл «јумру ағ од»а бәнзәрлијинде алыб. Елә Гу гушу да адьны сәсинә—«гу» еләмәсінә көрә јох, Гу—Үг—Аг—Ағ, јә'ни—Одун улу ағ рәпкисе көрә алыб.—Газ (амат)—иәжатын кизләдилдији јер, (г) азamat—әзәмәт(ли)—иә-жатлы, шәһрәтли, од кими—вүгарлы көрүпен, Хазин (хә-зан)—Казан—Газан (шәһәр вә шәхе ады)—газап—таб, һәјат олан, ҳөрәк, дад, гүввәт олан,—Хазин, Хозин—хозејин—саһибкар, хозяина—хәзинә!—Газина—газин— (ма) газин—дахилиндә һәјат, гијметли, гүввәт верән олан,— Гәзвин (шәһәр)—гоз—јерә охшар јумру, од јумрусы (иңинде гүввәт олан) —Гозин, (Ра)гозин (шәхс адлары—хоз—гиз—киз—кизли (хәзинә манијјәттәнде олан)— —Әзкил—әкзи(л)—киз(ил)—гызыл—мадди вә мә'иәти гүввәт хәзинәни өзү, килиз (туғәнкип патронуна го-јулан, кизләдилән ишыг—од)—Кизим—Казым—Казы— Газы (рутба вә ад)—Күнәшиң, улу одун төрәмәләри,— демәли, «кәнч»дәкі «ч» компоненти өгуз—Ләзәрбајчан дилиндәкі ча-чә ишкүлчисинни галиғыдыр вә «кәнч» дејәндә «Күнчү»—Күндән олан, Күнәшиң—Од атанин је-тирмәсіп, кәнч өвлады, ҚӨЛШ—ҚҮП ӨВЛЛДЫ аилашы-лышыр. (Бунуңла белә «кәнч»ин «ч» компоненти әлавә тәд-ғигә мөһтәчдәр.) «Гонча» да бу кәкдәндир, қүнчү—

ганды, ган рәнкүндө, күн рәнкүндө олан, Күнүн, Одун—
гандыны балача өвлөдүйдүр. «Хонча» да «Гөңчә»дән төрэ-
жыб. (Көлини хончасы, памбыг хончасы вә с.) Гәбілә вә
тајфа ады кими Кәнчәк дә Ыемин мәзмундан дөгулмуш
Күнчүләр—Күн өвлөдләр мәзмуну кәсб едир.

Демэли, «Кэйч» вэ «Кэнчэ»нин «хэзинэ» мэнасы да Огуз—Азэрбајҹан дилинэ мэхсүсдүр. Тээссүф ки, енкам гулу олан бэ’зи мүэллилфлэр бу һөгигэти көрэ билмир, «Кэнчэк» гөбүлсөнин адьны белэ ширкар сидиб, дилимизин бу улу сөзүү «калышма», «кэлим» гэлэмүнэ всрмэжэ чох сөмэрэсиз чөнд сидирлэр.

АЗЫХАНТРОП—АЗЭРБАЙЧАН АДАМЫ

1968-чи ил ийулун 22-дээ гэдим Одлар јурдууда чох бөјүк бир елми көшф сийлди. О, ejии заманда бутуу совет вэ дүнија елмини дэ зэнкнилэшдири. ССРИ эразисиндэ эн гэдим иисан мэсکэн ашкара чыхарылмыш, тэгрибэн 500 мин ил өввэл јашамыш улу өчдадымызын чөнө сүмүүж тапылмышдыр. 500 мин ил! ССРИ-дэ биринчч (!), дүнјада бешиңчи көшф! Нөрмэлти алнимиз, тарих елмлэри доктору Мэммэдэли Нүүсэjnовуу чох бөјүк елми чо-сарэлтээ көшф етдији Азых адамы дүнјада «беш кишидэн бири» олду. Дэдэ Горгуд јурдуун јени шөйрэт улдузуна чөврилмэк учун Азых адамынын чөнэсий 500 мин ил (!) (бэлкэ даха чох) юл кэлирмиш. Ону бу узун јолун өввэлиндэ «фил јухусуна» далдьыг улу АЗЫХ мағарасынын ады илэ таныдаг. Умумдуня елми дэ ондан бу адла хэбэр тутду. Азыхантроп, ј'ни Азых адамы.

Гэдим азэрбајчанлылар айыла һэм дэ «азыхмыш» дэжилэр. Буна әсасланыбы, һэм дэ мағарадан чохлу айы кэллэс тапылмасына көрэ дэ Азых кэндинни вэ мағарасыны адны да «Айы кэнди» вэ «Айы мағарасы» кими мэ'налаандырмаг өзүү дөгрутмур. «Бу азыхмыш—тэзикминиң һарадан кэлиб чыхды?», кимсэ тэрэфиндэн аздырылмыш, ја да өзү азмыш што, шиншиё, огру-эјри адама да белэ дејилиб. «Аллан билир һарапны азыхмыш—тэзикминидир», ја да «азан—тэзэнидир», «азгынты—тэзкүнитнейидир» — јо'ни јери-јурду, әсли-иасоби, иешээн вэ с. бэлли олмајашыдыр — мэ'насында. Ахы, фикир дэ аза билир. «Лзых» сөзүүн «азуге» кими јозул-

масы нисбәтән мәгбул саыла биләр. Лакин о да эссе дејил. Ахы, «Азых» сөзүндәки «АЗ» лап өңчә—Од—Ад—Оз—Күнәш вә Одәр—Азэр—Азәрбајҹан јер вә халг адынын баш компоненти кими шәксиз бәллидир. «Ых» компоненти исә «Маг» көкүпә бағлыдыр. Нечә ки, «Мыхлы, баба»—Маг елиндән олан, маглы баба, «мых»—бәрк од, бәркимиш маг, «Күрмұх»—Күр Муғаны, «Мұхтар»—Муг вә тар, Муг—маг оду вә с. «маг»а бағлылыры әкес етдирир. Вә әлавә едәк ки, «ых» компонентиндәки «х» гурулуғу, дашлығы тәмсил едири. Азых да дағлыг—дашлыг, һәм дә судан горунаң әразидә јерләшир. Беләдә айдын олур ки, «Азых» јер ады бирбаш «Азәрбајҹан» сөзүнә бағланып вә АЗ ОЈМАҒЫ, азәрбајҹанлылар ојмағы, јери, јурду... мәскәни, кәнди, мағарасы демәкдир вә с. Вә «Азых» сөзүнүн «Азох», «Азух», «Азих», «Азех», «Азах», «Азөх», «Азүх», «Азәх» вә дикәр шәкилләрә дүшә биләси, јени күман едилән вариантылары да мәйіз һемин улу мәзмуну әкес етдирир. Демәли, Азыхантроп—Азых адамы бүтүн вариантыларда Аз адамы, Од адамы, Азәрбајҹан адамыдыр.

Жазычы Иса Һүсейнов «Идеал» романында Азэрбајҹав торпагынын улу адларындан бирини—«Бағдај»ы ашкара чыхармышдыр. Араштырмамыз көстәрпр ки, «Бағдај» да сујун «ирмаг» просесиндән сонракы «аб»—«ба» «ба/ғ» мәзмұнунын мәһсулуудур. Вә јупанча «Мидија» шәклинидә самынмыш «Магдај»—«Мадај»ла һәмәһәңк сәсләнип. Белә ки, *Магдај* — *Од ана, Багдај (Багда)* — *Су ана* — сулу, жашыллыглы, Уч багы—багишт—беништ олан јер — ана мәнијәти дашиыр. «Багдај»ын «бағ» компоненти «бог» — Тапры, «дај» исә «дан»—«Оғузлар» мәзмұнундадыр.

Тарихдэ Даилэрин Дали варианты да бэллидир. Ас-
сур чары II Саргонун мирзэси гэдим Тэбриз—Тавракис
сакинлорини һэм дайлэр, һэм дэ далилэр адланьтрымши-
дыр. «Дали»нин сөз ачмын мараглыдыр. Дали мүасир
шэкилдэ Дэли — одун бағрыны дэлиб чыхмыш Од. Бу,
Одда дағ олмуш, Одун бағрындан, бэтниндэн доғулмуш
анламы илэ ejni сэслэнир. Ода далмаг, одун бэтниндэ,
эн гарын һисэснидэ, дэрилийндэ олмаг, фикрли олмаг,
фикри, аглы, һушу өзүндэ олмамаг да һөмнү мэзмуну
экс етдирир. Бэлэ адамларын һөрөкотийндэ бир гејри-
адилик—«дэлилик» мүнхийндэ сидилр. Ослиндэ ода дал-
маг аглын, фикрин, дүпјаја бахышын зэнкинлэшмэснэ
хидмэти көстэрир. Истисмар чәмијјэтлэриндэ ағыллы, дү-

шүнчэли, дүијаны дәрк етдикләриндән далғын көрүнән адамлары әтрафындағы дајазлыглар,—мәнијјәтдән хәбәрсиз адамлар дәли—чүпүн—мәчинүн адландырылыштар. Даһи Низаминин вә Фүзулинин мәчиңүлары, Шекспирин Гамлетти, Грибоедовун Чатекисиң мәйіз белә эсл ағыллылар, «одун бәтинине далмыш, онун мәнијјәтниңдән хәбәр тутмуш», һәјатын, јашамагын мә'насыны дәрк етмиш адамлардылар ки, оiplары дәли—мәчинүн адландыраилар бину билмир вә билә дә билмәздиләр. Фүзули «ејлә сәрмәстәм ки, идрак етмәзәм дүнja нәдир, мән ким мәм, саги олан кимдир, меји-сәһба нәдир?» дејондә мәһз «ешиг» (ашг) адлы улу ишигын, «одун дахилинә», маңијјәтниң далдығыны, бу сәбәбдән дә мә'чүзәли шәкнилә сәрмәст олдуғуны, дүијаның неч көсии дәрк етмәдији, дәрк едә билмәдији дәрәчәдә(!) дәрк етдиини, бу сәбәбдән дә бүтүн варлыгын фөвгүндө дајандығыны сөјләминш олурду. Вә ағылны, идракын бу әлчатмаз зирвәсіндә Фүзулинин «бильмәдикләри», билиб-билимәк истәмәдикләри, дүијаның хырдалыглары, чылызылыглары, дүијаны дәрк етмәкдән мәһрум олуб, онун—Фүзулинин(!) әл-ајағына долашап чаилы вә чансызыз әшиjalardыр. Фүзули мәһз ешгә—Ашга—Ишигы—Ода һәдисиз дәрәчәдә далдығындан-дыр ки, дүијадакы, јашадығы Феодал чәмијјәтниңдеки мә'насызлыглары көрмәјә вахты, мачалы, һәвәси, марағы јохдур. Фүзули марагы мә'насызыз парылтыларда, сәрвәт-пул топламагда, өтәри, алдадычы ишигларда дејил, жалиныз эсл Ишигда—Ешгә, Енг (—Ашг—Ас—Огуз!) адланап «Одун маңијјәтниң, мајасына, сеңрипидә» көрүр. Вә өзү кими бүтүн ииссанлығы да мұдриклијә, ешглә—одла—ишигла бир јердә камил олмага сәсләнір. Вә гәһрәманы Мәчинүн да Фүзулинин өз фикриин, әгидәсінин мәңсүлү, әксетдиричесидир ки, дајазлыглар ону, о да дајазлыглары рәддә едир. Вә беләдә «ода далмыш, Одун бәтинин дәлиб чыхмыш Мәчинүн—Дәли» тамам экс мә'нада «мәчинү», экс мә'нада «дәли» адландырылыр.

«**МӘЧИНҮН**»—ики компонентли «mag+gun»—«магнун»—**МАГ КҮНДҮР**. Mag улу одун бәтни, гатылашмыш одун ичи, дахили, Kүн ие һәмни Одун көрүнән үзүдүр ки, онун үзүнә јох, ишигына баҳмаг мүмкүн олур. Икигат оду, Одун һәм гаты, он дәрни һиссәсінин, һәм дә һәјатла, дүија илә томасда олуб—һәјаты јарадан вә јашадан һиссәсінин—Күнү томсиял едән икигат ағыллы Мәчинүн опу дәрк етмојәнләр үчүн икигат «дәли»дир. «Mag»

һәм дә «муг»дур—кишидир. Вә бу һалда да икигат од, икигат вургуд, икигат «дәли»дир.

«Дәли» сөзүп «Оду, одун бәтниң дәлиб чыхмыш Од»(!) мәзмуну илә Дәли дагын адында да көрүрүк. **ДӘЛИ ДАҒ** һәм учаалыгына, һәм дә слә уча олдуғу үчүп тез-тез гар-човгүн төрәтдијинә көрә бу ады дашиыыр. Вә биз Дәли даг дејәндә «**ОҒУЗ ДАҒЫ**, Од дағы, Одун—Жерин (Зерин) багрыны дәлиб чыхмыш дағ, һәм дә башындан думанлары әскик олмајан, құнәшли қүнләрдә дә далғын көрүнәп, «мұдрик дағ» дедијимизин фәргинә вармырыг.

«Дәли»—мұдрик мәзмунлу жер адларында бири мұасир Ирагда гәдим азәрбајманлыларын јашадығы **МӘН ДӘЛИ шәһәри**дир ки, Оғуз мәни—Оғуз халғы мәзмуну дашиыыр. Даһи рус алыми Менделеевин фамилиясы һәмчинин Авропа фамилијаларындан Менделсон да ети моложи бахымдан ман—мен—исан топлусу—халг—от бәһрәси вә шәрһ етдијимиз «дел» дәлмәк, дәлиб чыхмаг мәзмунун төрәмәндидир. **ДӘЛ**—дело,—иши мәзмуну илә одун әламәтини билдирир вә дәлмәк, дәлиб чыхмаг анламыны јада салыр. Гејд етдијимиз кими, һәрәкәт—одун әламәтидир вә бу чәһәт һәр жөпүмдән, һәр көрүмдән өзүнү қөстәрир. Даљмаг—өзү дә һәрәкәт билдирир. Фикрә даљмаг, суја даљмаг, дағалаймаг, даљы, Даал (фамилија), даал (үфүг), даљиј (узаг), даал (арха) дағын даљы, даала даљмаг, даљы-даљы кетмәк, даљы қөзләмәк вә с. «Дәлмәк» сөзүнә дә һәм Азәрбајҹан, һәм дә дүнија диләринин чохунда оiplарча мисал қостормәк олар: дәл—дел компонентләри илә. Республикамыздакы **Дәлләр**, Дәли Гүшчу вә с. јер адлары да әслиндә мұасир анламда «дәли—ахмаг» мәзмунундан тамам үзаг олан **Дали—«Оғуз»** қөкүндәндидир. Вә бурада «Дәлләр» јер адыны «дәлиләр» кими јозмаға да ентијац јохдур. Демәли, һәмни јер адлары Короглу гәһрәманларынын докулмасындан чох-чох өзвел дә һәмин адла танына биләрди. Корөлү гәһрәманларынын өзләри дә мәһз мұдрик, халғын дәрдинә јанан, халг иши, нағг иши ургуңда көнүллү сурәтдә вурушлара атылаи икидләр олдуғларына көрә дә дәли адыны, јо'ни ән ағыллы адыны ифтихарла дашиымышлар. Короглу өзү дә мәйіз бу мә'нада хүсуси гүрурла дәлиләрим!—дејирди. Вә бизим гонастимизә көрә Дәли даг һәм дә Короглу дагы адыны да сонралар газамындыр.

Беләликлә дә, Оғузлара с улу чағларда һәм дә Даиләр дејилмәсінин сирри дә ачылмыш олур. Даиләр,

Далиләр, Таврлар, Акслар, Аслар, Азлар—Азәрләр—
Азгеләр—Азоглар—Огузлар, — Аксарлар, — Аксәрләр—
Эскәрләр—Оғуз әрләри—Од әрләри, Отрклар, Туркеләр.
Түркәрләр, Маглар, Мадајлар, Мат Маниаслар вә с. Бу-
дур, чохадлы бир халгын тарихләрә атдығы имзалар.
Әкәр Од өз анасы Одун—Жерин—Зерин бағрыны дәлиб
чыхырса, демәли, о, тәбии тамға—дамға ролуну ојна-
мыш олур. Оду дәлиб чыхай Од Ана Одун—Жерин—Зе-
рин сәтниңдә дә тамға—дамға—јәни од иишишанына
чөврилир. Гәдим Тавр гәбильсениннады да улу Одун мәһіз
белә бир мө'чүзәли эламәттини дашијычысыдыр. Демә-
ли, Такр даглары да слә Оғуз дагларыдыр. Дәли даг
да Оғуз дагылдыр. «Даг» сезү слә од мәзмуну илә од,
«Оғуз» демәкдир. Тәбриз шәһәринин аднын мә'насыны
миннән јөзүб, тарихи һөгигәти мин дәфә тәһриф еди-
бләр. Куја Тәбриз истилачы ораб хәлифәсинин җәһәннәм-
лик арвадынын хәстәләймәси заманында өз һавасы илә
һәмни өлүнту арвады тәрләдигинин вә буна көрә дә кә-
рәк биз дә улу шәһәримиз «Тәр төкән», яхуд «Тәр төк-
дүрән» демәлијикмини. Бу чүр уйдумаларын бирини
дедик, бәсdir! Тәбриз—Тавриз—Тавриш—Тавр изи,
Тавр ишиғы, јо'ни Оғуз ишиғы, Оғуз шәһәри. Сон илләр
Тәбриздә анарылан археологи газынтылар бу улу Оғуз
шәһәринин азы 4000 ил яшни олдугуну сөjlәмәјә имкан
вермишdir. Вә бу шәһәрдә вә онун әтрафында оғузла-
рын—ишипакларын, түркеләрн—туруккиләрн—түркәр-
лорнин јашадыгыны хәбәр верен тарихи мә'лumatлар исә
3.400 ил кечмениннән јада салыр. Биздијимиз кими, рус ди-
ниндә «тавр»—јаңдырмаг, енни заманда дамгаламаг мә'-
насында ишиләдиллир. Гәдим јунапларын өкүзә, енни за-
манда оғузлара да «тавр» дедикләри бәллидир. Демәк,
тавр, тава, башыны товламаг, тава—(газан, хөрәк би-
ширилән габ), евни таваны—ишиглы, галајлы кими
көрүнән, сәма рәпикнин экс едән јухары, дава салмаг,
Аксин—Иксин—Хачын—Ташыннишанын—бүтөв одун
јаңдырмаг, дағламаг эламәттини эксетдиричиләри тәк-
јарашын сөзләрдир. Оғузлара һәм дә таврлар, өкүзә
һәм дә тавр—давар, дејилемәсенин дә мәһіз Аксла—икс-
лә—хачла бағлылығыны субут етмәк учун бизчә, әлавә
мисалда сәтијач галмыр.

Неродот мадајлыларын тамғалардан—мөһүрләрдән истифадә етдикләрини билдирирди. О да бэллидир ки, гэдим Минкәчевирдэн чохлу дамғалар—тамғалар тапылышын. Азәрбајҹан ССР ЕА-нын мүхbir үзвү И. Эли-

жев јазыр ки, Иран әразисиндең (Тәпә—Гијаңдан, Тәпә—Сиалқадан—Кашандан) тапылан лөфөчіліктердә чохлу дамға (печат) ашқар едилмешілір ки, көрунүр онлар да Мидија (Мадај.—Ә. Ф.) үзүк иишанларының (перстнеј) прототипләриди¹. Һерзфелдә көрә даңа гәдим дамғалар шәхси иишан мәнијети дашымышдыры. Ахырынчы тамғалар мәктубун ихтирасына кәтириб чыхармышдыры. Бу фактлар Мәһмүд Кашкаринин «Түрк дилләринин лүгәти» диванында бизә чатдырығы 24 огуз дамғасынын (һөмии дамғаларын) чоху Азэрбајҹанда—гаја тәэсирләрненде ашқара чыхарымышдыры, эн гәдим әлифбаларда исә огуз дамғаларының сурэтине вә охшарына раст көзлини), антик чагларда, һәм да Азэрбајҹаның һүдудла-рындан көнарда да жајылдығыны күмән стмәјә өсас верир.

ТОВУЗ—ОГҮЗ ҚӨЗӘЛИ. Товуз шәһәринин кирәмә-
жинде, Товузчыны мәйзәрәли салында даң үзәрнеде
Товуз гушу мозанкасы јарадалыбы. Буну бу қөзәл шәһә-
риң емблеми—тарихи фәргләндирмә нишаны һесаб еди-
ләр. Фикримизә, һәмми емблем—мозанка иидики һалда-
յарымчыгдыр, ону тамамламаг лазымдыр. Бундан өтру
до өнчә нағлы бир суалын чавабы верилмәлидир: «То-
вуз» сөзү өнчә гушун ады олуб, јохса әразинин вә јаша-
ыш мәнтәгәсинин? Һәм дә бу сөз һансы етимоложи мәз-
муну әкс етдирир?

Арашдырмамыз көстәрир ки, Тәбриз кими Товуз шәһәр ады да «Тавр» көкүндәнди. Тавр исә «даг»—дагланмаг—јашыб—говрулмаг, одун бүтүп рәңкләрине бојанмаг мә'насындадыр. Јәни оддуру. «Дагланмаг» мәзмуну илә («икес», «Акс», «J (акс) —арт», оғузу, Ағстафапы—«оғуз тајфа»ны экс етдирир. «Товуз»—«тавр узун» давамыдыр. Беләдә аյдынлашыр ки, һәм «Тәбриз», һәм дә «Товуз» ejni заманда «оғуз насли—од насли» мәзмуну дашијыр. Бә'зи арашдырычыларымыз Товуз чајынын адыны түрк дилләриндә сәс-куј мә'насы верән «Тавуш»—дан төрәндиини ирәли сүрүр, «Товуз» топониминин дә һәмин чајын адындан көтүрүлдүйүү билдириләр. Арашдырмамыз көстәрир ки, һәмин фикрини елми эсасы јохдур. Һәм дә мараглыдыр, нә учүн сәс-кујун дашијычыларындан бири дә «тавуш» олсун? Тав(уш) экси Оғуз инамынча одун сәсләнмәси, сәсләнән судур. Сәсләнмәк

¹ И. Элијев. Эн гэдим Мидија тајфалары тарихийн бэ'зи мэсэлэлэри наргында. Азэрбајҹан ССР ЕА Тарих вэ фэлсэфэ институтунун эсэрлэри. V ч., Бакы, 1954, сэн. 167.

мәңгүл одун эламәтидир. «Товуз» јер адьны, дедијимиз кими, «Товуз гушу» илә бағламаг истәјінләр даһа чох дур. Күман едилир ки, куја нә заманса индики Товуз рајонуну әразисинде тохху Товуз гушу сахланылырышы. Бу исәт чох бәсит күмандыр, һәғигәтә уյарлығы жохтур.

Товуз рајонуну әразиси та гәдимләрдән чәлбединчи өлами алематләри: мешәли дағлары, дәрәләри, күлчичәкли јамачлары, бағ-бағатлары илә одун бүтүн рәнкләрниә бојаңмыш кими көрүнүб. Вә бу көрүмү илә дә бу торпаг од көзәли—огуз көзәли кими үлви бир ад да шыбыш вә дашиямагдадыр. Демәли, Товуз гыз адь да огуз көзәли, Товуз чајы да сәс-күйлү чај јох, огуз чајыдыр.

Ейни заманда бәлли олур ки, Товуз шәһәр—район адьны Товузчај вә Товузгушу адларының фәрди әламәтиләри дә вар. Йәмни әлемәтләр бир-бириндән асылы олмајараг улу көкә—мәзмұна бағлыдыр ки, бу да һәрәкәт едән, јарашиглы көрүнән оддур. Вә од да мәңгүл һәрәкәт етмәси илә «Тавра»—«огуза» чеврилир. Һәрәкәт һәјаттың. Һәјат исәт көзәлдир. Товуз әрази адь да мәңгүл бу мәңнада улу огуз инамы илә јарадан, һәрәкәт едән вә һәрәкәти просесинде ал-әлван көрүнән од кими көзәлдир. Вә тавр—Товуз өнчә одуи—јерин—зерин, соңра од әламәтиләрниң экс етдириән башга өшіја вә варлыгларын да адьна чеврилмишдир. Суалын чавабы аждын олур: Товуз өнчә әразинин—шәһәрин, рајонун адьдыры. Товуз чајы да адьны ахдығы әразинин адьндан алыш. Товуз гушу исә һәмниң адла Азәрбајҹаның башга шәһәр вә рајонларында, һәмчинин ССРИ-нин вә дүнjanын бир чох јерләрниә дә сахланылыр. Әлавә едәк ки, билаваситә од—огуз мәзмұнуның җашајыш мәскәнләри чох гәдим тарихә маликдир вә бизә од инамының јарандығы илкни одсевәрлик чағларындан сораг верир. Илкин одсевәрлик исә бизи 10 мин илләрлә кечмишә апарыр. Гејд едәк ки, «Товуз»уң од мәзмұнуну гүш адьнанда экс етдириәсінә башга дилләрдә дә раст кәлинир. Мәсәлән, рус дилиндә Товуз гушуна од гүш—«Жар птица» дејилир. Даһа дүрүстү: жар—жарит—дағламаг, таврламаг, таврид—таврениш—дамгаламыш, дағланмыш, тавро—дамга—од нишаны, огуз, оқс—икс бизә артыг бәллидир. Шүбәннисиз, Товуз гушу бу адь одун бүтүн рәнкләри илә көзәлләшмиш көрүмү, әламәти сајәсингә газаныб. Јә’ни Товуз гушу да өнчә тавр гүш олуб. Заман кечдикчә бу

сөз тавр гүс, тавргуз, тавгуз, товгуз, нәһајәт, буқунку Товуз шәклиниә дүшмүшдүр. Арашдырмамыз көстәрик ки, әфсанәви «кентавр» адь да кен—нәсил вә тавр—од нишаны, од адамы мәзмұну илә Азәрбајҹан мәнишәлидир. Елә «Ставрида» балығы да бәзәкли пулчуглары илә су тавры—од балығыдыр.

Неродотун хәритәсиндә (е. э. V әср) Аралыг дәнисине дән Урмија көлүнә гәдәр әразидә «Бөյүк Тавр» вә «Кичик Тавр» даг силсиләси тәсвири едилиб. Эввәлләр, шәрх етдијимиз кими, «Тәбриз» дә һәмниң мәзмұндары. Бу мәзмұнуп да «Огуз» олдуғуну шәрх етмишик. Демәк, тавр дағлары—огуз дағларының вә бунун да әлавә шәрхәнең бир сәтија ты жохтур.

«...бәјлә дәмир гапулудур».

Фузыли.

ДӘРБӘНД—ТАНРЫ ГАПЫСЫ

Тәкчә јазылы мәнбәләрдә улу шәһәримиз Дәмир гапыны 20-дән чох адь гејдә алынмышдыр. Эчнәби тарихчиләр чалышмышлар ки, ону мүмкүн гәдәр өзүмлүйүндән узаглашдырынылар. Вә бурада зорла узаглашдырылмага мә’рүз галан өнчә «дәмир» сөзү олуб. Она сагларыны, һүнларыны (күиләрни) гапысы, Албан гапысы, Дәниз гапысы вә с. дејилиб. 2600 ил әввәл бизим Дәмир гапы Ираи шаһларының әлиниә кечиб. Башабэла тарихчиләр исә иддия етмишләр ки, куја Дәрбәндидин адь да о замандан «Дар бәнд»—јә’ни дар кечид, дар гапы мәзмұнуп илә мејдана кәлиб.

Арашдырмамыз көстәрик ки, әслиндә «Дәрбәнд» сөзүндәки «дәр» «дә(ми)р»ни дахили компонентләриндән дүзәллиб. Онун «дар»—«енсиз» тәк јозулмасы сопракы чағларын мәңсулуудур. «Дарбәнд» Дәмир гапының «илк адь» кими «дәғигләшдирилә» билмәз. Соң археологи газынтылар көстәрик ки, Ираи ишғалчыларының кәлишиңдән азы 300 ил габаг—ерадан әввәлки IX әсрдә индики Дәрбәндидин јеринде җашајыш мәнтәгеси—шәһәр вә онун һүндүр даш галалары олуб. Демәли, «Дәмир» сөзү дә «дар»дан әввәл олмалы иди. (Биз «дар»ының «тарым чәкилмиш од хәтти» мәзмұнудан докулуб Азәрбајҹан мәнишәли сөз олдуғуну артыг шәрх етмишик). Бурадакы «банд»—бәнд дә һүндүрлүк мәзмұнун дашияjan Азәрбајҹан

чан мәшиэли «бап»ын төрәмәсидир. Вә «Дәрбәнд» сөзүндә дүйүң, говушаг, әлагә апламындан даһа әvvәл гала—һүндүр сөрһәд мәзмунуны өкс етдириб. Нечә ки, Дәрбәндни галасы да өзү گәдәр мәшиур олуб.

Бунуна јанаши, «Дәмир гапы»дакы «дәмир» сөзүнүн мејдана кәлмәсими ики чүр јозурлар: 1) Дәрбәнд этрағында чохлу дәмир филизи чыхарылырыш. 2) Дәрбәнд шөһөринин гапылары дәмирдән имини. Елми мәнтиги арашдырма бу јозумлары да инкар едир. Эски азәрбајчанлынын инамынча «Дәмир»—«танры» сөзүндән доғулуб. «Танры кими мөһкәм, мәглубедилмәз» әlamәтинә көрә. Іәни о, танры—таныр—тамир, нөһајәт, дамир—дәмир шәклини дүшүшүндүр. Цемәли, «Дәмир гапы»да сөнбөт сада төсөввүрлө—металдан, ади дәмирдән кетмird. «Дәмир гапы»—«Танры гапы»—«танры гапысы!» кими улу мәни дашишыр. Эски азәрбајчанлынын инамынча жалныз танры гапысы өн мөһкәм вә өи е'тибарлы ола биләрди. Бејүк Фүзулинин «дәмир гапулу» бәхти дә мәһз «танры гапысы» олдуғу учун ачылмаздыр. Ахы һәр нечә мөһкәм олса да, ади дәмирдән дүзәлән гапы да сындырылышыр. Фүзулијә көрә исә сындырылмајан, жалныз «өз инағы илә ачылан» гапы танры гапысы олур. Вә шубәнәсиз, «Дәмир гапы»—«Танры гапы»—«Танры гапысы»—дыйр вә бу улу шәһірни тарихи—чөграфи мөвгеји илә бағын олараг јарашыңдыр. Нөһајәт, Дәрбәнд халғын дилиндә эсрләрдән бәри, слә бу күн дә «Дәмир гапы дәрбәнд» кими дә сәсләнир ки, бу да «Танры галалы Танры гапысы» демәкдир. Іәм дә «Дәмир гапы Дәрбәнд» дејәндө биз ейни мәзмуну ики дәфә тәкrap едир, йәни ики дәфә «Танры гапы» дејирик.

ДАҒЛАР. Јер учалыгынын үч шәклиндә ифадәсинә диггәт жетирәк: ДАҒ, ГОР, МОНТ (МОНТАНА).

1). «ДАҒ»ын оғуз—Азәрбајчан—турк дилиндәки дағ—тао—тоо—тау—тај вариантларына «Тығ» вә «Түғ» да әлавә етмәк олар. Түғ—чичәк вә бараг мәзмунуны көрүнүр илкүн учалыгдан алмышдыр. «Дик—диктир—тиг—тиг—ити уч, тағ (таглы көрүү, нәттә «дәч»—(«дәг»—«даг»)—тахыл дәрзләрини дәчләмәк, пулу овучда дәчләмәк, топламаг—чәм етмәк вә с. «Дағ» сөзү «тавр»—Од дағы, «Јерин—Одун бағрында дағ олмуш—говрулмуш» мәзмунундан төрәмишdir. Учалығы исә дағын сопракы мәзмунудур. Дағ Јерин «од көjnәjини» дешиб бағыра чыхыб. «Јагы дағ еләмәк», «үрәjә дағ чәкмәк», «сөзү ағызыда дағ етмәк», «бұдуна дағ басмаг» вә с.

дејәндә дә одла говурмаг, дамғаламаг—од нишанлы етмәк, бишириб сафланыпмаг апламыны ифадә едир. Деңәли, дағ да Јер—Од учалығы олмагла јанаши өнчә улу од нишаныдыр—Хачдыр—иксdir—оғуздур. «Евни таваны» да тавалаймыш, таврлаймыш, дамғалаймыш, јөни хача—иксә чөврилмиш мәзмунуны санки өз уча—«евни һүндүр жери» әlamәтиндә кизләтмишdir.

2) **ГОР.** Гәдим Азәрбајчан дилиндә даға һәм дә гор (бәзән дә гар), һәм дә «горамыт» дејилиб вә биун изләри бу күн дә јашајыр. «Гошгар—Гоша дағ, һәм дә Гоч дағ, Кач дағ—Хач дағ—Од дағ, Горамыт (Салjan жахынышында дағ). Бир сыра һинд-Авропа дилләриндә даға гор дејилди бәллидир. Вә бу «Гор» да бизә болли—одун дахилдә, «кул—алтында» бишниш вә сонра бағыра чыхымыш әlamәтидир. «Јерә долмуш гор» дә һәмин әlamәти өкс етдирик.

3) **МОНТ-МОНТАНА** арашдырмамыз көстәрир ки, дағын бир сыра һинд-Авропа дилләриндәки Монт—Монтана ады гәдим Азәрбајчан дилиндәки «мат»ла ejini көкдәндир. Биз Јерин—Одун һәјаты дөгмага назырлашана—анаја—мата чөврилмәздән әvvәлки налыны—мантијаны ирәлидә шәрһ етмишик. «Мант»—«монт» «Од ичи»нин «мат»—анаја гәдәрки пилләси—налыдыр. Дағ кими исә о, «дашмын, дашлапышын од ичи»дир. Дилемиздә бу күн дә ишләнән Мото—һәр һапсын жерин, қондин вә с. мәркәзине, ортасына дејилир. Вә мисал чәкдијимиз «ГОРАМЫТ» дағ ады да һәмин апламададыр.

АРАН да одла, исти илә, ишыгла бағлыдыр. О, «Албан»ын «ал» көкүнү өзүнүп «ар»—парылдамаг маңијәтиндә сахламышдыр. Бир дә дастанларымызда Азәрбајчана «Арван өлкәси» дејилди дә бәллидир. Көрүндүү кими, Арван—һәм Аран, һәм дә Албан адларынын мәчмусудур. «Ар»ын ишыглы, одлу, гүввәтли мәзмунундан аждылашан «әр»—икид мә'насы «Албан—Алпан»дакы «ал»—алла, йәни икид—гүввәтли мә'насы илә дә паралел сәсләнир ки, бу да «Албан» вә «Аран»ын чох узаг, лакин дөгма көкә—мәзмұна—«Од» мәзмунуна (Од вә Су мәзмунуна) бағлалығыны көстәрмәкдәдир. «Албан»ын «ал» вә «бап» тәркиби бу күн дә дилемиздә айры-аждылыгда ишләнмәкдәдир. «Албан»ын «бан» компоненти һәм өлкә: «бап»—«бин(ә)»—эн гәдим јашајыш жери, һәм дә ел, халғ мәзмунудадыр. Йәни «албан» «калмән»дир. (мән—бән һәм дә бириичи шәхсин тәкидир) Нечә ки, «бағбан» һәм дә «бағман» шәклиндә ишләнир.

Бәзиләри Албан—Алпай адышын ерадан әvvәлки IV әсрдән мәлум олдугуну билдирирләр. Лакин И. Шопенин вердији бир мәлumatда айдын олур ки, дилимизин бу улу сөзү ерадан әvvәлки 1908-чи илдән мәлум имниш¹. Бу исә 4000 иллик бир тарихдир. Вә бу тарих һәм дә албанијалылара, јәни оддиллиләрә, азәрбајчанлылара аид едилир. Лакин биз шубhә етмирик ки, одун—Күнәшин әlamәtlәri илә баглы олдугuna көрә «Албан—Алпан» сөзләри дә ән азы 100 мпи ил яшы олан сөзләр сыранынадыр.

АЛ—ИНАМДЫР. Чүпкى һәјат рәнкидир. Онда Одун күлт кими һәр икни—һәм мүсбәт, һәм дә мәнифи «тә-спирлиji» экенин танибы. Мәнифилик Одун бүтүп әlamәtlәrinde өзүнү көстәриб. О чүмләдән «Ал» да Хеирлә ja-нашы, һәм дә шәр гүввәләри тәмсил еди, горхулу руһун дашиычысы олуб. Бу заман «ал»дан «нал»а чеврилиб. Бәлкә дә «ал»ын—Одун јандырыб күлә дөндәрмәк, шикәст етмәк, ejбәчәр һала салмаг «бачарығы» ону горхулу—руһун «нал»ын «јарадычысы» етмишdir. «нал»ын шәр гүввә кими көзә көрүнмәси бәдбәхтилкән хәбер вермишdir. Республикамызын әразисинде «аларвады» адлы топонимләре тәсадүф едилмәси һәмин мәнифи ишамын изләрир. Нагылларымызда «нал» кәлиб ушагы апарыр. Џахын кечмишәдәк ушаглы гадыплары вә ушаглары «нал»дан горумаг үчүн дуа јаздырмаг, чипләри говмаг вә с. кими «тәдбиrlәr» көрүлмүшdir. «О јандан кәләндә горхдум, елә бил залымын гызы һалдыр», «дәшү һал дәшүнә охшајыр». «Диниб дашышмыр, елә бил буну һал апарыб», «мәни диндирмә, һалым өзүмдә дејил» вә с. Одун өзүнү дә бүтөв һалда һәм дә горхулу руһун дашиычысы олдуғу бәллидир. «Сәни көрүм од ағзында кедесән», «Од апармын бир јердә дурмур» вә с. «Од кими ишләјир» ледикдә исә артыг одун һәрәкәтверичи, һәјатверичи гүввәси, танрылыг мәниjjәti јада дүшүр. Азәрбајчанлыларын (бир сыра түрк дилли ҳалгларын да) гәдим ишамында ал һәм дә дөгум илаһасини билдиришdir. Ҳалг рәвајәтләrinde бу күнәдәк јашајан вә горхулу руһ кими чыхыш едән һал аласы—ал аласы һәмин ишамына бағлыйдыр. «Китаби Дәдә Горгуд»да өр өз гадының һалалым дејир². Һалалым, јо'ни евни көмәкчisi, ушаг доғаны (доғум илаһаси) һәр евни (әрин) «өз һалалы» мәһz «өзкә» олмадығындан мәниffilik мәниjjәti-

ни итирир. Эр үчүн, ев үчүн ән ишамылан, ән е'тибарлы ана вә хатын олурду.

Әлбәттә, «нал» сөзү заман кечдикчә эзэли функциясыны итирир. О, даһа чох ишамын һалы—дахили вәзијәти, сағламлыгы, әһвали-руниjәси мәниjjәtinи газаныр вә јенә хеирли од олур. Џахын адамларымыза «налын нечәдир»—дејә мүрачиәт едәндә—«дахилиндәки од—ал јахшымы» јаныр, ганын алдырмы, чохдурму, даһа догрушу, кифајэт гәдәрдири, норма һәddindәndiри, тәмиздирми, душунчәләрни ишыглыдырмы, одлусамы, шәп әнвал руниjәлисәнми?» вә с. демиш олуруг. Вә ону мәһz белә көрмәк истәдијимизи билдиририк. Бу исә улу од—ал ишамының көниелмәјен, јашары изләридир.

Алиныз бәдәнимизин ән јухары һиссәсидир. Улударымыз она од—ал ады верибләр. Ал+ын=од олан, ал олан јер. Җәнуби Азәрбајчанда ерамыздан 1400 ил әvvәл Гашгај адлы азәрбајчандилли гәбилә јашајыб. Бу күн дә онлар Тәбрiz јахынлығында јашајылар вә Тәбрiz ләһчәсинде дә данышылар. М. Сеидов Гашгајлары «алнында ај оланлар» адландырыр. Гашга да ални дәмәkdir. Алиныда ај кәздирмәк од—ишиг кәздирмәkdir.

ГАХ. «Гајанын гашы»—лап јухарысы, бир дә «башына гахыр» дејирик. Һәр икисинде «гах»ылан јухары олур. Елә ГАХ шәһир ады да «гаш» сөзүндән јараныб. Гәдимдә шәһәрин ән сечиләп—мәркәзи һиссәсеннә һәм гаш дејилицә, һәм дә Гах, шаһын, ханын, шәһәр бөյүүнүн сарајы—имарәти шәһәрин һарасында көрүмәсендән асылы олмајараг гах адланырмыш¹. Гаш-гах, ш—х әвәзләнмәси һәмин сарајын, галанын бәрклийини, һакимијәттешаны олмасыны јада салыб. Мејвә гурујанда гаха, дәри, чөрек—гахача, дөндү,—дејирик. Демәли, гаха дәмәк мәһz гурумаг, бәркимәк мәниjjәti газаныб. Лакин тәбии ки, ибтидан азәрбајчаплы гурулугу, бәрклиji өнчэ дашда, гајада мушаһидә еди. Биз «х» сәсинин гурулугла, бәркликлә әлагәли әксетдиричи олдуғуну, дашиның јерин бағрындан дашиыб дышары—чөлә чыхмасыны, ондакы «д—т» (таш) компонентинин одун изиндән галдытыны вә бүтөвлүкдә дашии бишмиш, бәркимиш, дашилапнын од олдуғуну да гејд етмәлиник. Қөрүнүр «дан» да «кончо» «дас» олуб, бурадакы «с» тәркиби сују тәмсил

¹ И. Шопен. Гаффаз. СПБ., 1860, с. 361.

² «Китаби Дәдә Горгуд». Бакы, 1960, сәh. 3.

едиб. «Гуру даш» исә ән сусуз, сујун һеч бир изи галмайын дашдыр. Даши кәсиләркән, сыйнырыларкән, аяглапаркән «х» сәси чыхарып, хырылдајыр. Вә бу хырылдасы онун «ән гуру» хассесини экс етдириш олур. Берадан да дашиң һәм дә «хыр» ады мејдана көлир. Күман ки, «хырда» да дашиң һәмин ән гуру хассеси илә бағлы бир сөз олуб—хыр даш—ән гуру даш мәзмуну газаныб. Бәлли олур ки, «хыр» сөзү фарс вә түрк дилләринә улу дилдән паралел сурәтә кечиб. Хорулдајан адамын да боғазы гурумуш олур. «Лап гуру»јаңда исә—боғуланда хырылдајыр—дејирик. Хор-хор жатап пишик, хорна чәкип жатмаг, гахынч жерни олмаг, горхмаг, жахышлыгын баша гахылмасы, гуру агачын харт гырылмасы, ушағын гәнді харта-харт жемәси, даилананда сәсини хыр кәсмәси вә с. «Х» бунларда гурулуг, бәрклик ролуну ојнајыр. Бир дә вар, хараба жер—ән гуру, ән сусуз—һәјаты олмајан жер. Билирик ки, од һәјатын башланғычы олса да, тәкликтә—сусуз һәјаты жарада билмир. Одур ки, ән гуру—ән сусуз жерә мәһз хараба дејилир. Хараба—хар оба демәкдир. Амма ән жахын мәнбәләрдә дә харабанын харабај — карабај вариантыны да фарс сөзү, «фарс диллиндән алымыш» гәләмине верилир. Көрүндүјү кими, «хар оба»дан жараныш «хараба» вә онун бүтүн варианты Азәрбајчан дилинә мәхсусдур. Бир сыра һинд — Авропа дилләриндә даша—кар дејилир. «Кар»дан «кархана»—дан еви, карст (магара) вә элемент ады жараныб. Өслиндә кар вә карст диллиниздәки хар—хыр—даш сөзүндән төрәмишdir. «Үзүмәхор бахды», «мәни хар еләмә», жә'ни үзүмә гуру, сәрт, ине бахды: мәни ине еләмә, хараб еләмә, жә'ни «ән сусуз» даш кими гурутма, һәјатымы алма. Хари бүлбүл—дашлыгда — хырлыгда—тәпіналыгда—гәрибликдә охујан бүлбүл. Хараб мејвә, су, нава, налын хараб олмасы—jenә дә хар оба—ән сусуз јурд жери—мә'насына сөјкәнир. «Мәни гуру јурдда гојду». Бурада «гуру» бирбаша—«хар»сыз ишләниб. Жаҳуд, оба көчүб, јурду галыб. Бурада да көчүб һәр шеji дејир. Обанын көчмәси һәјатын көчмәсidiр. Йәјат көчәндән соңра онун жери ән сусуз, (су олса белә!) ән гуру, ән фәрәнсиз, чапсыхычы олур. Гар бәркијәндә харлајыр. Ал—хара—ән гуру ал (инәк). Пахыл агармаз. Чүники жахышны көзү көтүрмәдијинидән ичи гүнгүрудур. «Пахла»да, «нохуд»да, «гохумаг»да, «хыралыг»да (жеминикдә—бостанды) «хора үзүм»да, «хар тут»да вә с. женә дә «х» сәси гурулугу, бәрклиji

(һәм дә хырда дашлара охшарлығы) тәмсил едир. Бәс «Х» бүтүн сөзләrimizdәmi гурулугу, бәрклиji тәмсил едир? Бу суалын чавабы әлавә арашдырма тәләб едир. Соңralar «хыр»дан «хырда-хуруш»—«хырда-пара»—«хырда пул» вә башга сезиләр дә мејдана кәлиб.

ҚӘНД—ХАНА. Гәдим Азәрбајчанда кәндә—ОБА, шәһәрә исә ҚӘНД дејилмишdir. «Оба»ны шәрһ етмишик. Арашдырмамыз көстәрик ки, ШӘНӘР—Ишығы, сују вә һавасы олан жер мәзмунундадыр вә бу сөздә ишығлыг даһа артыг дәрочәдә пәзэрә чатдырылыр. Шәһәрдә обадан фәргли олараг һәјәтләр балача, евләр жахын-жахын олуб. Евләрни чоху дашдан тикилиб, һүнлүр даш насарларла вә бирликдә даш гала илә әнатәләниб. Мәһз дашларын чохлугу илә жараныш жашајыш жери Нах—нак—нахка — накка—наккан кими дүшүнүлүб. Наккан—Наккан—дашлы од олан жер мәзмуну жараныб. Нәһајәт, тәләффүздә ад мүхтәсәрләшиб. Нах—анчаг дашлы әразијә, ҚАНД—ҚӘНД дашлардан гурулмуш, «даш боллуғу» илә сечилән, одлу, ишығлы, сулу жә'ни—һәјаты олан инсан дүшәркәси кими таныныб. Шәһәр—ҚАНД—ҚӘНД оба евләриндән формасына, буқунку мә'нада һәндәси гурулушуна көрә сечилиб. Даһа дөгрүсү, бир-биринә жахынлыгы вә охшарлығы илә дә. Она көрә дә оба евләриңе суја, торнага, әкипә даһа чох багалылыгына көрә дам, сөв, кәнд—шәһәр евләриңе даш көрүмүнә, ejini, «стандарт» бичимине вә дүзүлүнүп көрә ҚАНД, пәһајәт, ХАНД дејилиб. Халгын бајатысында да дејилир: «Евләри вар хана-хана». Жә'ни евләри вар дүзүмдүзүм, жан-жана, һәм дә ханадырса, демәли, мүтләг шәһәр—Кәнд евләридир, форма охшарлыглары—квадрат бичимли вә дашларынын чохлугу илә дә сечилир. «Дам»—дан «дом» жарандығы кими, «Кана»—дан—«хана»—дан да «хата» жараныб. Канд—Ката—Кат(j)a—Кадын—Гадын, Ханд—Хата—Хатын — ана—Іәвва—дүијанын су башланғычына бағланыр. Етимолокија көрә «Гадын—Катын—Хатын» жалныз Азәрбајчан дилинә (вә она гојум олан дикәр түрк дилләринә дә) айдидир. «Хана» илә «хата» вә «хатын» арасында чохму мәсафә вар? Бир мәсәлә там айдындыр: «хана» тәркибли—сонлуғлу жер вә эшја адларымызын Азәрбајчан дилиндән кәнарда ахтарылма-сына һеч бир лүзүм јохдур.

Бәс «Нахыш?» «Нәгши?» Нах—туру даши, соңralar һәм дә метал, агач вә с. үзәриндә бәдии чызыглар ачмагдый.

Фикримизчэ, «Нэгш» эрэб вэ Азэрбајчан диллэрийнэ улу дилдэн паралел сурэтдэ кечэн бир сөздүр. Нечэ ки, көрүнүр эрэблэр «Нахыш»да өз диллэринийн дахили ганууларына уյғун олараг «а»ны «ә», «х»ны «г» илэ өвэз етмишлэр.

Дилимизни «Нахыр» сөзүндэ һэм «иах», һэм дэ «хыр» иширик едир. Іэ'ни о, «наххыр» көклүдүр. Нахыр, јэ'ни гуру вэ дашлы јер—мал-гаранын аягы алтында бэркимиш, гурумуш, сөртлөшмиш јол, өрази вэ һэмийн өразидэ отлајан мал-гара.

БЕЈЛЭГАН

Бејлэган бир күл иди
Дөрд јаны сүнбүл иди.
Ону хоззан совурду,
Демэ белэ күл иди...

Аныг дејор Бејлэган,
Бело дүүци, бело ган.
Јетишор һагг заманы,
Јердэ галмаз белэ ган.

Һагг заманы Азэрбајчанда Совет һакимијётинийн гэлэбэси илэ јетишид. Бир чох улу шэһиэрлэrimiz кими Бејлэгана вурулан јаралары да сагалтдыг. Јадыма пла-каторлар дүшүр. Онларын иши анчаг огурламаг вэ огурладыгларыны өз адларына чыхмаг учун һэр чүр һијлэж вэ зоракылыга эл атмагдыр. Бири бир шаирин дөрд мисрасыны, бири бүтүн јарадычылыгыны (Боденштед кими!), бири дэ өввэл бир шэһири, сонра да бир өлкөни бүтүнлүклэ өз адьна чыхмаг истэйир. Анчаг һамысы кеч-тез ифша олунурлар. Ганичэн Иран шаы I Губад да Бејлэгана һијлэ илэ өз адьна чыхмышды. Куја бу улу шэһиэмизин бинасыны о, «гојумуш». Бу уйлурмадан сонра «Бејлэган» сөзүнүн мэ'насыны да «эн-энэви гајдада» фарс дилиндэ јозмага чалышмышлар. Бурада «беј»—«бэј»—«бог»—танрыдыр. Демэли, «Бејлэган» «Бејлэкан»(«д») олуб. Јэ'ни танры шэһири. «Би-лэкан(д)» варланты да буун тэсдиг едир. «Бил» гэдим Азэрбајчан дилиндэ хеирли, шэфа верэн битки, «канд» исэ билдијимиз кими, шэхэрэ дејилиб. Фикримизчэ, «бил» өразиний адь илэ бағлыдыр. Бело ки, Бејлэганин јерлэндији Мил дүзүнэ Илчуг—Энчэрэк дүзү дејилиб. Бу да ишыглы, отту-сулу, бэрекэтли јер демэkdir.

Нечэ ил өввэл Бејлэганды комсомол катиби Аллан-верди Сүлејманов вэ Милин гочаман сакини Гоча Көзэловла (иди о, Афадамын Маңызылы көндиндэ јашајыр) бирликдэ улу Бејлэганды харабалыгларына үрэк ағрысы илэ тамаша едирдик. Гоча өми мэним «Бејлэган» бајатыларымдан бирини өз өлавэсн илэ («хэзан»ы «фэлэк»лэ өвэз едэрэк) тэкрар елэди:—

Бејлэган бир күл иди
Этрафы сүнбүл иди.
Они фалэк совурду,
Демэ белэ күл иди...

Саки эсрлэр ардындан Бејлэганин ториагына гарышаи гэхрэман бабаларымыз Гоча өминий сэснэ сэс вердилэр:

Јагы кэлди буз кими,
Биз сөндүк улдуз кими.
Нэсиллэр јад елсии
Биз дэ огуз кими...

Огуз өвладлары улу огуз үүвшинларыны унуда билмэзлэр.

ГАЈЫ ГАЛАСЫ—ГАЛАГАЈЫН. Дэдэм Горгудун дасташында Гајы гэбилэснин дэ ады чёкилир: «—Ахыр заманда ханлыг кери Гајыга дэкэ, кимсэнэ эллэриндэн алмаја, ахыр заман олуб гијамэт гопунчай!» (Бурада сөхбэт ханлыгын—Огуз гэбилэлэрийнэ башчылыгын Гајы гэбилэснэ чатмасындан (чатачагындан) кедир. Букунку Сабирабад шэһирийнэ говушмуун гэдим ГАЛАГАЈЫН кэнди Гајы гэбилэснин адьны јашатмагдадыр. «Гајы» шэкилчэ «гаја»—«гајын» вэ «гајым» сөзлэри илэ дэ туш кэлир. Онларын мэзмүнчэ гојумлууруу күман стмэк олар. Гаја да архадыр, гајы да. Дилимиздэ «гајым—гэдим» сөзлэри вар. «Сэни гајым—гэдим оласан». Болко дэ «гајылар кими гэдим оласан, чох јашајасан» демэkdir. «Гајым»ын гэдимликлэ јанаши «бэрк» мэ'насы да мэ'лумдур.

Мэним кими бир сирдашын јапында
Гајым—гајым сарынмағын нэдэндир?
(М. П. Вагиф).

Јэ'ни бэрк-бэрк ишэ сарынмысан? Эрин вэ ја гадынын гардашынын—гајынын бэрклик, мөнкөмликтэ—гаја

¹ Китаби Дэдэ Горгуд. Бакы, 1962, сөн. 11.

кими арха олмаг мәзмуну илә јанашы истилик, с'тибарлылыг, доғмалыг ифадә едән мә'налары да вар. Вә һәмин мә'налар ону одла бағлајыр. Елә гајын ағачы да бу көкдәндир. Гајын ағачы од кими јарашиглы, шүа кими ағ вә дүз гамәтли көрүмү плә оду тәмсил едир. Огуз да билдијимиз кими од пәслидир. О, улу әфсанәмиздә дан јеринин шұасы илә габа ағачын көвшуна ениб. Іә'ни «Габа ағач» Оғуза ана олуб. Дастанда да дејилир: «Анам адын сорар олсаи—Габа ағач». Бурада ағачын габалығы онун галинлығы, мөһімліжі, с'тибарлылығы мәзмуну дашијыр. Фикримизчә, бу ағач јерин үст гаты, онун һава, су вә битки илә тәмасда олан торпаг габығыдыры. «Галии Оғуз бәйләри» ифадәси дә жено дә мөһіком, басылмаз, ағыр, гүввәтли, чохлу аныламынадыр. Соңлар гајын тәкчә гадынын, яхуд әрин гардаши јох, һәм дә үмумијәтлә, киши мә'насында анлашылыр. Аңчаг ағачы тәмсил етмәсінә көрә, о, ана—су башланғышына сөккәнір. «Гајышана» сөзү дә бу мә'надан докулуб. Һәмин мә'надан «гәржум» ифадәси дә јараныб. Гәржум да «Габа ағач», «Оғузу горујан» тәк һимајә едәндир.

Гајылар да бајатлар кими улу Оғуз сојларындандыр. Гајылара гәдим Азәрбајчанын чох јеринде тәсадүф едиліб. Онларын улу мәскәнләріндән бири дә Күр—Араз өвалығы—ајмагы—ојмағы олуб. Вә онлар гәдим Суговушандакы (бәлкә дә Күрлә Аразын.govushmasynadan чох-choх әввәл) Гајы обасынын—иішінин этрафында ону дүшмәнләрден горујан гала учалтмышлар. Ел «иішір олмаз галасыз» дејиб. Галагајын да гајыларын галасы имиш. Буқунку Сабирабад—Галагајын исә сакинләрнин һүнәрли ишләри илә галалыдыр.

ХӘЗӘР—ОҒУЗ ДӘНИЗИ, ГАФГАЗ—ОҒУЗ Дағы

Арашдырмамыз көстәрір ки, Хәзәр—од дәнизиidir. Һәм дә бу улу сујун дилемиздән сонунчу адыдыр. Гәрибәдір, рус дилиндә о, шијә «Каспи» жазылыр? Мәкәр «Хазар» жазыла билмәзми? Хәзәрини эш илк адларындан икисиниң жада салаг: «Ниркан» вә «Сармат», «Ниркан» «горган»ын буқунку вариантыдыры. Іә'ни, горган—гырган—гиркан вә Ниркан, Куркан да олуб. Гыр—Гор—Гир—Нир—оддур,—кан—ган исә маједир. Гана гатрагирип—Ниркан.

нын—гаты ганын үсүру вар, гаты ган да «мат»а—«маг», «магма»да бағланыр. Эски огуз нефти Хәзәрдә нә вахт көрүб? Буни дәгиг демәк мүмкүн олмаса да, изләр Сармат дәнизинин Мачарыстандан Арал дәнизине дәк чох бөйүк әразини тутдугу 100—150 мин ил әввәл апарыр. Экәр Сармат ады да онун дәниз кими мөвчуд олдуғу әсрләрдән галыбса (һәр һаңда бу адлар нә беш, нә дә он мин илин сөзү дејил, даңа гәдимдир) о тарихи Сармат дәнизи өзү илә бирлікдә јујуб апарыб. «Ниркан» «Сармат»дан әввәл һесаб олунур. Амма дахили компонентләри вә мәзмун охшарлығлары онлары жашдан едир. Сармат Сар вә мат тәркиблидир. «Мат»ы билирик, одун бәтнидир, мадләдир, анылғыдыр, аиадыр. Сар—улу од—Күнәці рәнкіни, сарыны тәмсил едир. Улуларымыз көждәки Аja да Сары Aj демишеләр. Ән јарашиглы ев, ән көзәл гадын да сарај, Сары Aj адларын. С—ч әвәзләнмәсі илә «сарынын» сар—чар вариантылары жараныб. Чар—рач—рач, ра—Күнәці, танры. «Ра» бирбаш Күнәшdir. О, Ранчо—шаш сарајы, рәпс, әрнөвуз адларында, сарај—евләрни, суларын, дағларын, шәһәрләрни, даңа чох исә гызыларын адында (Сарај, Сара, Сари) «Сары кәлин» маһысында вә с. жашамагдадыр. Демәли, Сармат—Чар мат—Чарбәтн—Чар ана—Чар дәниз мәзмуну дашинышдыр. Вә бу сонунчу ад Сарматын бир вахт дүнjanын мәһз ән бөйүк—ән шөһрәтли су анысы—дәнизи олмасы илә дә там уйғун көмир. Бәс «Каспи?» Бәзиләрни ону «Хәзәр»лә сөйләшіндирір, Хәзәр халғынын—тајфасынын ады илә бағлајылар. Тарихдән Хәзәрләрн—Хәзәр халғының әни оғузлар—бајыр, кәнар, гоһум оғузлар кими танылырыг. Онларын мәһз Од дәнизинин—Хәзәрини әтрағында жашадылары учун бу ады дашиналары тәбинидир. Каспи тајфалары да оғузилли олубла». Лакни арашдырмамыз көстәрір ки, онларын «Каспи»—«Каспиләр» адлаимасы елми баҳымдан өзүнү докрутмур. Әслиндә, «каспиләр» дә мәнбәләрдә хатырланан кас—газ—саг халғыдыр. Демәли, һеч вахт «намә'лум дилли» айрыча Каспи халғы «каспиләр» олмајыб. Бу, елә таныдырымыз саг халғы имиш. Вә «Хәзәр»ин «хаз» көкү «газ» «гас», пәнајет, «кас» шәклинә дүшүб. Лакни бу улу сөзләрни дә ана көкү нағында дүшүнмәдән «Каспи»ни фаре дилиндә «ат» мә'насында сәсләнән «асп»ла зорла бирләшдириб, Хәзәри—«(К)асп»—«Ат дәнизи» адландырмара да угурсуз чөйдләр едиліб. Ағыла кәлмәјиб ки, «Каспи» сөзүндәки «пи» мәһз сују тәмсил едир. «Пи»

компонентин дикэр дәнисиз вә чај адларында да көрүрүк: «Миссиси + ни» чајы јерли дилдэ «Ана су» (чај) адлалырып. Бурадакы «ни» мәіз сују тәмсіл едир. «Кара+иб—Кар+иб дәнисиз»ндә дә «дәнисиз» сөзү артыгдыр. Беләки, «Кас+ни»—Кас—сак—саг — сују, «Кара+иб(ип) «—Гара су» демәкдир. Бунунла белә «Каспи»нин Хазни—Газни вә Гасни вариантылары да олуб. «Гафгаз»да «Газ» компоненти һәм дә заг—саг—сак, јәни акс—ОГУЗ айламыннадыр. Бунунла да арашдырмамыз көстәрир ки, Хәзәр—од дәнисиз, огуз дәнисиз, Гафгаз—од дағы, огуз дағыдыйр.

ЈАКТАН, АГДАМ. «Албан тарихи»ндә Бәрдә һәндөваринде Йактан јер адындан сөйбәт кедир¹. Хәр эраб мүәллифи Эл Истәхри Йактан јашајыш мәнтәгәси илә бағлы сох гијмәтли мә'лumat верир. «Бурадан (Бәрдә—Ә. Ф.) бир фәрсәхдән дә аз мәсафәдә онуна ла жини мұнасибәттә олан Әл-Эндераб адланан јер вардыр. Бура (јәни Бәрдә—Ә. Ф.) Көри, Ләсуб вә Жәгтән арасыннадыр. Вә саңсан бир күнлүк јол әразини тутур. Бура һәр чүр мејвәли бағ вә бостанларла долудур»².

Кәрәк көнине—Бәрдәнин чөнубунда јерләшән индикى Кәрәнә кәндидир. Бәрдә илә онун арасындақы мәсафә сох дејил. Жәгтән (Йактан) исә Әл Истәхринин мисалында ахырынчы, мәіз «бир күнлүк јолун» сонунда јерләшир. «Бир күнлүк јол» 50 километр бәрабәрдир. Бу да индикى Бәрдә илә Агдам шәһәри арасындақы мәсафәје уйғу кәлир. Бу мүгајисә Йактанын индикى Агдам шәһәри илә сүни пәнгәтәдә, ја да онун лаң жаҳыныңында олмасына күмәни артырыр. Фикримизчо, Йактан—«Сактан»ын вариантыларындан биридир. Сагларын (Сакларын) Гара бағын гәдим сакинләрниң олдугу, онлары һәм дә Јајоглар—Сагоглар дејилдиңи дә бәллидир. Беләдә аппашылырып ки, Йактан—Сактан—Саг өлкәсін—Сагстандыйр. Орта эср мәнбәләрниң Азәрбајчанын Құр—Араз овалынын шимал-тәрб һиссәсін, о чүмләдән индикى Гарабагын сох һиссәсін дә Сакасена (Сисакан) адланыштыр. Йактан—Сакстан һәмин тарихи вилајеттің баш шәһәрләрниңдән дә ода биләрди. Демәли, Йактан—Сакасена, јәни «Сак өлкәси» мәзмұну илә Азәрбајчан тарихи үчүн сох гијмәтли фактдыр. «Агдам» исә билдијимиз ки-

¹ Муса Гагангајтуглу. Албан өлкәсінин тарихи. СПБ. 1861, с. 247.

² Азәрб. ССР ЕА тарих институтунун архиви. Сәнәд 1606. II китаб, сәх. 113.

ми, дилимизни ән гәдим адларындаңыр. Одун мүгәддәс, ағ рәңкүни вә «дам»—еви тәмсіл едир. Қуман стәмәк олар ки, һәлә срамызын әввәлләринде («Албан тарихи»нин еранын I—X әсрләрини әнатә етдијини нәзәрә алсаг) Йактан галасынын—шәһәринин ғоншулуғунда Ағдам адлы јашајыш мәнтәгәси дә вар имиш. «Албан тарихи»ндә дә, башга гәдим мәнбәләрдә дә кичик јашајыш мәнтәгәләринин адлары гејд олунмурду. Демәли, сопралар Агдамла Йактан бир-биринә.govушмуш вә даңа улу ад олан «Агдам» кими танынмышдыр. Јәни «Шәки» илә «Нуха» сүни шәһәрин ады олдуғу кими, «Йактан» вә «Агдам» да бир улу галасынын—шәһәрин иккі ады имин вә хәжли сопралар бу адлардан бири тарихин архивине көчүб. Вә бүтүн бунларға әсасланарағ дејә биләрлик ки, Ағдам шәһәри һәлә VII әсрләдә шәһәр-гала кими мөвчүл олмуштадыр. Вә бу да Агдамын 1741-чи илдән һесаб олупан жаңайма тарихине жениңди баҳмаг тәләбини иро-ли сүрүр.

Бәс «Агдам» сөзүндәки дам дөгрудаимы сөз мәзмұннадыр? «Агдам» садәчә «аг ев»дирми? Арашдырмамыз көстәрир ки, бурадакы дам «сөв»дән әзвөл «һәјат ве-рәп, гадып,—дам(а)—ана—мад—мат мәзмұну даши-мындыр. Вә һәмин һәјат верәп гадын—ана торпагдыр. Демәли, Ағдам—ишиглы ана, ағ одлу, бәрәкәтли торпаг кими тәбии чөрграфи әламәти илә һәјат ағачы—еви мәзмұнна маликдир. Гәдим Биләсүвар галасынын жаһыныңындақы Ич вә Чөл Агдам шәһәрләре дә һәмин мәзмұнны данимыш, буқунку Ағдам кәпди (Товуз) вә Ағдам гышлаг јери (Абшерон) һәмин мәзмұннадыр. Сак—аке, огуз галасы Йактан исә индикى Агдам шәһәрине ғоншу олуб, сопралар она.govушмуштадыр.

БИР ДаһА УЛУ ДИЛ ҺАГГЫНДА

Профессор Тоғиг Һачыјев јазыр ки, дилин мәншәји һаггында иккі нәзәријә вар, һәр икисинин дә көркемли тәрәфдарлары вар: монокенезис (дүнија дилләринин бир көкдән тәрәмәсінін гәбул едир), поликенезис (еџи вахтада бир сох дилин мејдана қолмасын төклиф едир)¹. Бизим арашдырмамыз мәіз монокенезисин һаглы олдуғуна кәтириб чыхарыр. Илк инесан бирлікләре (бир-биринде

¹ Бах: «Азәрбајчан» журнели, 1988, № 8, сөб. 162.

іннің бејүк мөсафә узаглығына бағмајараг) улу дилин жарнамасына хидмәт көстәрмешләр. Бәлкә дә инсан нәсәли бир нечә мии ил тәк, гоша вә үч сәсли сөзләрдән ибара-рәт улу, вайнид дилдә данышмыш, ону јұз илләр әрзинлә чиаламын, формаланыңдырымын вә зәнкүпәндирмениш-дир. Поликенезис дилин жарнамасы кими он чөтін, эн әзаблы вә узунөмүрлү бир процесси соғаси бир иш кими гәбул едір. Поликенезисдән белә чыхыр ки, һәр тајфа «өз торнагында» бир нечә қүндә асанылыгla «мејмундан инсанна чеврилди». Вә чоми бир нечә ай әрзинде «өз дилини» жаратты, сопра да бир тајфа о бирни тајфадан өз дилини зәнкүпәндирмәк үчүн әлборчы сөз алды. Шұб-бісіз, елми практика вә мәннити бу чүр бәсит тәсөввүр-ләрни гәбул едә билмәз. «Еңи вахтда бир соға дил» һансы базие әсасында жарана биләрди? Поликенезис буна ча-ваә бермір. Верә дә билмәз. Базис улу дилләр ки, бүтүн илк тајфалар тәрәффүндөн мии илләр әрзинде тоғланымын, тохдиллilik дә мәніз һәмни базисдән старт көтүрмүш-дур. Бу мәннада монокенезис ганунаујғуллугдур, полике-незис—хаосдур.

Мәншүр совет алимләре И. М. Джақоновун, Л. С. Ба-јунун, А. В. Дибонун, Т. І. Желизаренконун, В. В. Ива-новун, А. А. Королјовун, С. Л. Николаевин, В. Е. Орлун, В. І. Порхамовскини, С. А. Старостинин, О. В. Столбо-ванын ән жени фәрзінәләри әсасында тәртиб олунмуш иллүстәрасијада¹ дүнија дилләринин иници Кичик вә Өн Асия вә Гафгаз әразисинде, һәм дә ики «дил ағачын-дан» төрәниди билдирилди. Биринчи, бејүк «агач» «Постратическеје», 2-чи, Кичик «агач» «Сипокавказски-је» адланыр. О чүмләдән түрк, рус вә дикәр һиндаврона дилләри, япон, Корея, монгол, күрчү, елам вә семит дилләри дә «биринчи ағачдан», јәни биринчи улу дилин төрәмәләри һесаб едилир. Шұб-бісіз, бу тәсвир өзу дә дилин мәнишөн һағында ахтарышларын жени вә соға гиј-мәтли бәйрәсідір. Лакши фикримизчә, о да там дејил. Ики ән гәдим дил ағачы да бир вайнид, бир көк үзәриндә учала биләрди. Јәни җалныз бир үмуми дил ағачындан соһбәт кедә биләр. Базис мүтләг иәзәрә алынмалыдыр. Бу исә, бир даһа гејд едирик ки, илк инсан бирликләри-ни мии илләр әрзинде биркә шүурлұ фәалийжәтләри са-јәсингендә жараттылары улу дил олмушдур. Вә һәмин илк, вайнид улу дил бу күн дә бүтүн мөвчуд дилләрдә пар-

¹ Бах: «Знаније Сила» журналы, М., 1985, № 7, сөн. 9.

лел сурәтдә ишләнәни компонентләрлә јашамагдадыр. Вә бу, тарихи инкишафын мәһисулудур, ганунаујғуллугдур.

Менделеев чәдәвәлинде элементләрин саяны вә сырасыны мүәјжән етмәк мүмкүн олдуғу кими, сөзләрни әсарыны тәшкил едән компонентләрни дә саяны вә јерини мүәјжән етмәк мүмкүндүр. Їәни дүнja дилләриндә сөзләр сая кәлмәсә дә компонентләрни (јәни бир, икى вә үч нечалы сөзләрни) конкрет саяи вардыр. Һәм дә ән илк компонентләр көк компонентләрдир. Онларын да јерини, сырасыны мүәјжән етмәк кәләмәк арашдырычыларын үзәрина дүшүр. Мәсәлән, дејек ки, Ар(Әр)—1-чи дидир, Ра—2-чи, Маг—1-чи дидир, Гам—2-чи, Атр—1-чи дидир, Тар—2-чи вә с. Дикәр компонентләрдә ардычылллыг бу шокил-дә олмаја да биләр. Вә буны да јегипләшdirмәк кәләмәк арашдырычынын үзәрина дүшүр.

- Арашдырмамыз көстәрир ки, әслиндә һәм Азәрбај-чан, һәм дә дикәр дилләрдә бүтүн икى вә даһа артыг нечалы сөзләр ја дүзәлтмә, ја да мүрәккәб сөзләрдир. Чох-нечалы сөзләрни һәр нечасы бир компонентдир. Вә җалныз бирнечалы сөзләр садә сөзләрдир. Сөзләр һаг-гында бүтүн дилчиләрин фикри тәгрібән беләдир: «Фи-лан сөз фи-лан дилә анддир». Тәэссүф ки, бурада етимо-локија јада дүшмүр. Етимолокија ајрыча, вачиб предмет кими нә орта, нә дә али мәктәбләрдә өјрәнилми. Амма һеч олмаса, дилчилијиц инкишафы наиминә мәнз ајрыча предмет, курс кими өјрәнилмәлидир. Вә мәнз дә-гиг етимоложи тәһлил әсасында бир даһа гәти мүәјжән етмәк олур ки, Азәрбајчан халғынын улу әфсанәләри, нағыллары вә дастанлары, о сырдан улу «Авеста», «Ки-таби Дәдә Горгуд» вә «Короғлу» мәнз Азәрбајчан тор-нагында, Азәрбајчан—օғуз—түрк ичтимаи-сијаси вә әдәби-елми мұнитиндә дүнија кәлмиш вә һәр үчү билаваситә Азәрбајчан халғынын өлмәз әдәби әсәридир. Вә һәр үч дастанда әрәјан едән һадисәләрин, гәһрәманла-рын, јерләрин әсас үйіндерин да өнчә шималлы-чәнуби-лу Азәрбајчан торнагларыдыр.

Мәншүр инкитис түркологу Е. Җ. Пуллибенк «Е-ЧЖИ» вә «ГАТУН» сөзләринни етимолокијасыны ачма-га чәнд көстәрир. О, һәр ики сөзүн «Чин мәнишәли» ола билмәсін күманына көлир¹. Вә билдирир ки, «гатун» («хатын»—«гадын») түрк дилләриндә титул—рүтбә олуб

¹ Бах: Зарубежна түркология. Г бурахылын. М., 1986, сөн. 58.

вэ «гатун» түрк диллэри үчүн «кэлмэ сөз» имин. Бело ки, «гатун» («хатун») согди дилиндэки «хватун»—«хватун»а бағланыр ки, бунун да мэ'насы «чарича» демэктэдир. Бэлкэ дэ һэмийн «хватен» түрк дилиндэ «гатун» («хатун») шэклийн дүшэндэй сонра төзэдэн согди дилинэ гајыдыб. Мүэллиф «гатун»ун «гасин» вэ «гаса» вариантыйндан сөз ачараг јазыр ки, «гој монголистлэр «гасун»ун монголчадакы «гаси»дэн јарандығыны һёлл етсиллэр. О, даха сонра «гатун»ун «гат» компонентинин мүстэгил сөз кими абакан диалектиндэ «кэнч гадын», «гадау»ун исэ тува дилиндэ «гоча гадын», «гади»нин «иёнэ», «гадэ»нин «бачы» вэ «балдыз» мэзмуну дашыдьгыны билдирир. Ноһајт, јазыр ки, согдичэдэн түрк дилинэ кечмиш «гатун» вэ Сүн дилиндэки «е—чжи» лап эввэлдэн «чарича» јох, «арвад» («жена») олуб. «Согдичэдэки» «хватун» исэ јалныз «чарича» мэ'насы дашыдьрыш.

Көрүндүү кими, иникилис алими нэ «гатун»ун—«хатун»ын, нэ дэ «е—чжи»нин көкүнү тата билмәмишдир. О, һэр ики сөзүн өнчэ су—ана—Иәвва көкүнэ бағлылыгындан хәбэрсиз олмуш, она көр дэ билмәмишдир ки, «Иәвва»—«Иәвватаңы»дыр. Азэрбајчан (түрк) мэншэли бу улу сөз—ад «Иәв»—«Гәв»—«Гав»—(ка) (ха), х(а)в/ва(т)—анры—Иәвватаң—Иәв (в)атун—ха—(в) тун—хатун—хатын, гатун—гадын шэклийн дүшүүшлүр. Вэ «Гатун», «Хатун» вэ «Гадын» сөзлэрин доки «тун», «тын» вэ «дин» компонентлэри «Таир» сөзүүн баш компоненти—«Таир» экэ етдирир, анатын—гадынын мэйз таиры олдугуну көстэрир. Вэ «Ана», «Гадын», «Мат»—«Иәвва» титул, рүтбэ кими дэ һеч дэ «Чаричэ» јох, мэйз «Таиры» рүтбэси—эн уча рүтбэ мәнијжэти дашыяа билэридэ вэ иникилис түркологу һеч олмаса «согдичэдэн» ашкар етдири «хвтун»—«хватэн» сөзлэрини согдийлэрдэн азы 2—3 мин ил эввэл гэдим финикиялыштарда вэ арамејлэрдэ сайнлэрсиз «ХВТ»—(сайтлэрлэ «Хавватаңы(!) шэклийнде мөвчудлугуну, арамејлэрэ дэ шумерлэрдэн кечдијини јада салмалы иди. (Бу барэдэ ирэлидэ сөһбэт ачмышыг). Нөһајт, Е. Ч. Пуллиблек билмәмишдир ки, мисал кэтириди «е—чжи» дэ Азэрбајчан мэншэли икигат су: Чи + Чи=Чичэк. Чичи—Ана мэзмуну дашыјыр вэ бу да «Сү» мэзмуну «си»—«чи» көкүнэ бағланыр.

Гадынын «мат» фонетик ишклиндэн «мат | ам»—никигат ана, «ма | дам» даха сонра «дам(а)»—(«дам»ски)

сөзлэри дэ јаранмындыр. Арашдырмамыз көстэрир ки, дилимиздэки «дам»—ев сөзү дэ мэйз һәмин «дам(а)»ны, јэ'ни «ана»—«гадын» мэзмунуну экс етдирир. Нечэ ки, рус дилиндэ дэ «хата»—ев мэйз «хат(ын)»—гадын—ана мэзмуну дашыјыр. (Финкrimизчэ, рус дилиндэки «муж» (эр)—«муг» мэзмунундай төрәмишдир). Умумијјётлэ, бүтүн диллэрдэ гадын мүтлэг «су», киши исэ мүтлэг «од» мэзмунуну экс етдирир. Рус дилиндэ «ана» деји-либ, «она» јазылмасы «ана»нын «од»дан—бүтөв од олан «он»дан ажрылмасы кими улу мэзмундан ирэли кэлир. Русча шәхс вэ киши чинсини билдири «он», Азэрбајчан дилиндэ сај вэ рәгәм билдири «он»ла ejni мэзмун дашыјыр. 10—он сајы «бүтөв од»ду билдирир. Демэли, рус дилиндэ дэ «он» бүтөв оддур, Адәмдир, «она» исэ Оддан—Адәмдэн ажрыланыр—һәввадыр, анадыр. Анаја күрчүләрин «деда», ләзкиләрин «дидә» демәси дэ «оддан ажрылан од» мэзмунуну экс етдирир.

Сөзлэрин дөгүлмасыны булагла мүгајисе етмэк олар. Сөзлэрин бир гисми булагын көзүндэ, галанлары булагын сонраки ахарларында дөгүлмуш олур. һәмин булагы чохлу дил фәргләри олан Инсан иесли несаб етсәк, дејә биләрик ки, бүтүн сөзлэр вэ бүтүн диллэр сајсыз фәргләри илә бирликдә ejni Сөз булагынын, яхуд чох голлу, чох будаглы, ванид Сөз агачынын төрәмәсидир.

Бир даха гејд сөдк ки, дүнjanын башга өлкөлөринин вэ халгларынын, башга шәһэр, көнд, чај, дәнiz, даг, чөл, һәмчини инсан, гәбиәлә, тајфа вэ с. адларынын да, нөһајт, бүтүн чашлы вэ чансыз шејләрин, предметләрин, бүтүн тәбии вэ гејри-тәбии һадисәләрин дэ адларынын «Од» вэ ja «Сү»—«Адәм» вэ ja «Иәвва» синфинә аидлиji аксиомадыр. Вэ бу, сөзләрин јаранмасынын үмуми ганунаујгуулундан ирэли кэлир. Елә фаредилли халглардан бириини «Азәри»—«Азэрләр» адланмасы да мэйз һәмин ганунаујгуулугла бағлыдыр. Елә «хәстәлик» мэзмунлу «азар»ын да «Азэр»лә фонетик охшарлығы бу баҳымдан тәэччүб дөгүрмамалыдыр. «Аз» кетмәк, «аз» олмаг, «АЗман»—бөјүк, «азаб»—өзаб, «аз(маг)»—итмәк, «казад»—АЗ оду—Күнәш оду—һеч бир сәрһәд, манеә билмәјэн, сәрбәст од, «аз(бука)»—әлиффа вэ с. дэ ejni мэзмуну мүхтәлиф төрәмәләридир. Буну одун «гор», «маг», «мас», «мар», «ар»—«ра», «акс»—«икс», «ан», «ат»—«ад» вэ онларча башга компонентләри һагтында да демок мүмкүндүр. Вэ мэйз үмуми ганунаујгуулуг әсасында бүтүн дилләрдэки бүтүн сөзләрин етимологијасы-

ны ачмаг мүмкүндүр. Тәэсүүф ки, бүтүн дүнијада бу күнөлөк сајсыз јозумларла мәшгүл олмуш, үмуми гануна-үйгүнлүгдән жап кечилмишидир.

Бир наалда ки, илк баҳышда нәзәрә чарпмајан «Исти» вә «Сојуг» бөлмөләриңе айрылмасы, «адәм»ләр вә «Іәв-ва»лы олмасы бүтүн дилләриңе сөзләриңе анддир, бу китабда Азәрбајҹан әлифбасы үчүн верилмиш модели, фикримизчә, ССРИ вә бүтүн дүнија халгларының әлифбалары, һәрфләри—сәсләри үчүн дә тәтбиғ етмәк мүмкүндүр. Шубһесиз, һәмни модел дилчиликдә вә елминиң дикәр саһәләриңдә бир сыра мәсәләләриңе һәллиң һәмәк көстөрөчәкдир. Сөзләриңе көкүпүн ачылмасы тәрчүмә инчиңдө, харичи дилләриңе өјрәнилмәснинде да фајда верә биләр. Бунунда жанашы, етимоложи тәһлилиң әсас چәтилиji бүтүн дилләрдә јүзләрчә сөзүн көкдән узаг мәниңдө, харичи дилләриңе өјрәнилмәснинде да фајда верә биләр. Бунунда жанашы, етимоложи тәһлилиң әсас چәтилиji бүтүн дилләрдә јүзләрчә сөзүн көкдән узаг мәниңдө, харичи дилләриңе өјрәнилмәснинде да фајда верә биләр. Бунунда жанашы, етимоложи тәһлилиң әсас چәтилиji бүтүн дилләрдә јүзләрчә сөзүн көкдән узаг мәниңдө, харичи дилләриңе өјрәнилмәснинде да фајда верә биләр.

Бөллидир ки, рәссамлыгда ИСТИ РӘНКЛӘР вә СОЈУГ РӘНКЛӘР ифадәләри ишләнir. Бу өзү дә сүни, Каниатын, һәјатын икни тәбиәтиндән дөгмушшур. Нечә ки, Көј гуршагында да исти вә сојуг рәнкләриңе сәрһеддини мүэйжүн етмәк чәтиң дејил. Һәмни сәрһеддин АФ РӘНК тәјни едир. Алдан сага тәрәф гызарты башланыр вә инфра-гырмызыда (ифрат-гырмызыда) зирвәјә чатыр. Бу да сло САҒЫП, ОДУН, МУСБӘТИН, ЧОХУН—АДӘМИШ—АТА-ның «зирвәсндиr». Алдан сола зәриф бозарты башланыр вә о да ултра-бәнөвшәи (кој) рәнкин зирвәснине чатыр. Бу да Оддан—ваһиддән докулан СУЈУН—СОЛУН—МӘНФИНИН, АЗЫН—ІӘВВАЙЫН—АНАЙЫН «зирвәсндиr». Аф рәнк Көј гуршагында, Қүнәш спектриндә «ортадыr, она рәнкләриңе «екватору» демәк олар. (Елә «Екватор» сөзүндө дә Азәрбајҹан дилинө мөхсус «ОРТА»ның әсас компонент кими шитиракыны көрмәк чәтиң дејил). Орта—екватор ролуну ојнајан АФ РӘНК һәм дә физикадан билдијимиз, «ћеч жана әjnәmәjәn» ГАММА шүасыдыр. Гаммадан сага—гырмызыда тәрәф АЛФА, сола—које тәрәф БЕТА-дыр.—(БЕ) «АБ—ба—бе Беатрича, (-ве) ве—дро—су габы, су јыгылан бопшуг, дар јер. «Дәрә» дә һәмни көкдәндир—«дөрин јер», «дагарчыг»—«дар—чыг» да белә бир габдыр. ИСТИ СӘСЛӘР—ИШАРӘЛӘР — һәрфләр — РӘНКЛӘР, Алфанын, СОЈУГ СӘСЛӘР — ИШАРӘЛӘР —

ИӘРФЛӘР—РӘНКЛӘР Бетанын әтрафында чәмләнir. Һәм «исти», һәм «сојуг» сәсләр, рәнкләр һәр ики јандан АФ рәнкә—Гамма шүасына жаҳын оланлардыр. «Рәнк»дә дә «ро—ра—ар»—«һәрәкәтли од» көкүпү көрүрүк. «Рүтбә» мәзмуплу «Ранг» да «Рәнк»ин төрәмәсндиr.

Елә «Гам+ма» сөзү дә һәјат—һәјат верән мәзмуну дашыјыр. О, артыг таныдығымыз илк инсанлардан бири—улу ИМА, вә «Гам»(ан)—(Шаман)ла ejini көкдәндидир. «Һәјатын верилмәси» мүтләг ОРТА илә бағылышыр ки, бурада да одун һәм—ТАР шәклини, һәм дә ону ортадаки јерини—«ОР»у көр билирик. «Китаби Дәдә Горгуд»да да ОРТАЧ ВӘ КҮН—ОРТАЧ сөзләри мәһз улу Огуза көрә һәјатын жарашмасы һагында эи ғәдим ишамы жада салыр. М. Сејидов жазыр ки, ортада, гызыл—гырмызы чадырда (вә ja гызылбан «алтушибашлы баш ев») Гаган—Хаган отурурмуш. Сағында—Күнчыханда—Күнәшлә шүа илә, көjlә бағлы, бәлкә Қүнәшиң ишамлашмышындан докулан оғланлары, солунда—Күнбатаңда исә су илә, жашыллыгla, јерлә бағлы, дејәсән дүнија агачыны тәмсил едән агачының чыхан, бәлкә дә дүнија агачының ишамлашмышындан докулан оғланлары сираланармышлар. (Бах. «Дәдә Горгуд» бојларындақы Қүнортач вә Ортач сөзләринин етимоложи тәһлили, «Азәрбајҹан» журнали, 1980, № 3, сәh. 186). Биз бу тәһлилә төкчә ону әлавә едирик ки, Гамма шүасы кими(!) ортада отуран, ортада отурмагла да гәбиләбирләшмәснини—халгыны иларә едән Огуз хаганы ОДЛА СУЈУН ГОВУШМАСЫНЫН тәмсилчиси, рәмзи вә өзү кими дә чыхыш едир. Қүнәш әски огуза көрә Каниатын ортасы несаб олунуб. Вә көрдүйүмүз кими, улу дастандәкү бөлкүдә дә әски огуз ишамы илә бағлы шәртләр зәррәчә позулмамышдыр. Бурада да «һәјат верән Хагандан» сағда—Күнчыхандыр, мусбәтдир, истидир, чохдур. Адәмдир, солда исә Қүнбатаңдыр, мәнифидир. Сојугдур, аздыр, һәввадыр (Имадыр вә с.).

Бунунда белә «Гамма» һәлә там, бүтөв «Іәвва» дејил. О, Адәмлә һәвванин.govушагында дајанан «мамача»—мамачы-дыры ки, һәмни.govушмадан һәјатын өзүнү јарадыр. Вә мәһз бу хидмәтине көр «Гамма» да һәјат верән, һәјаты јарадан мәзмуну көсб етмишдир. Сонракалар елмин АЛФА, БЕТ(Т)А вә ГАММА кими гејд етдији ишамларын адларының мәнишөйини улу Огуз ишамы илә бағлы олдуғуна зәррәчә шубhә галымыр.

Демәли, Каинатын әзәлдән икили башланғыча малик бир вайида олмасы сөзләрин биографијасында да бу вәја дикәр дәрәчәдә өзүңү көстәрмәккәдәдир. Исти сәсләр—сојуг сәсләр. Гәзәблү сәсләр—зәриф сәсләр. Кур сәсләр—зәйф сәсләр. Исти ишарәләр—сојуг ишарәләр. Исти һәрфләр—сојуг һәрфләр. Исти гафијәләр—сојуг гафијәләр. Исти рәнкләр—сојуг рәнкләр. Исти—мүсбәт—сојуг мәнифи. Исти—Шимал—сојуг—Чәнуб. Исти мұнасибәт—сојуг мұнасибәт. Исти—хәјир, сојуг—шәр. Исти—жашы—сојуг—пис. Исти—дост, сојуг—дүшмән. Исти—ишиг, сојуг—зұлмәт. Исти—һәјат, сојуг—өлүм вә с.

Елми әдаләт тәләб едир ки, бу кәшфи, кеч дә олса, улу Зәрдүштүн адына јазаг.

Һәтта әдәби әсәрләр дә дахиلى, бизим сезмәдијимиз Исти вә Сојуг жанрлара бөлүнүр. Белә ки, Пoesија—Исти, Нәср—сојуг жанра аиддир. «Короглу саз илә де-дији кими, сөз илә дә деди». Бурада саз илә демәк—исти демәк, сөз илә демәк—сојуг демәккәдир. Бу күн һәмниң Дәдә Горгуд вә Короглу сазыны—опера, сөзүнү исе—драм театры әвәз едир. Демәли, операнын да—исти, драмыны исе сојуг тамаша олдуғуну гәбул етмәк лазыым кәлир. Әлбәттә, бурада «исти» вә «сојуг» символик мәзмун кәсб едир.

«Од» вә «Су» синфиңә мәнсублуг милли, мәһәлли характер дашымыр, бүтүн дүнија дилләрини әһатә едир. Бунула белә, бу вәја дикәр сөзүн улу көкүңү арашырларкән дүнијада мөвчуд олган 3000-ә гәдәр дилни һамысына юх, эсасен һәмин дилләрин дахил олдуғу дил группалына—аиләләрингә, һәмин дил аиләләриндәки дилләрдән бир нечәсінә мұрачинәт етмәк кифајетдир. Ода вә Суя мәнсублугдан даһа бир нечә нәтичә һасыл олур:

а) Тәбии ки, сәзләр юх икән дә мадди аләм мөвчуд олмушдур, һәм дә өз икили тәбиәти илә. Вә арашырмамыз көстәрир ки, бизим вайида мадди аләмин икилиji—магнитиликкүр ки, һәм дә бүтүн мадди аләмин әбәди вә дәјишишмәз ганунудур. б). Үзви аләми доғуран вә јашадан Каинатын әбәди һәрәкәт ганунудур. Һәрәкәт өлмәздир. Һәрәкәт—һәјатты. в). Үзви аләм гејри-үзви аләмдән, Су—Оддан төрәмишdir!

ОД: Мән, 1-чи, Адәм, Атроп, Антроп, Ота (Вәта), Өн, Актив, Мүсбәт, исти, сағ, шириң, алфа, А, һәјат;

СУ: Сән, 2-чи, Йәвва, Има, Апа, Арха, Пассив, Мән-фи, сојуг, сол, ачы, бета, Б, өлүм.

г) Рәнкләр: Оддан доғулуб, оду тәмсил едир, Одун

вә Сујун әламәтләрни экс етдирир, тәк дејил, чүтдур, үч рәпк «Аг»дан сага—гырмызыыја—Ода—Күнәнің тәрәфдир, үч рәпк «Аг»дан сола көјә/мавијә—Суја—Семаја, сојуга тәрәфдир. «Аг» једдинчи рәпк олмагла һәр ики тәрәфә аиддир вә бу да ону алты рәпкни тәркибинә дахија едир. Бу мә'нада рәнкләрин једди олмасы мүәյҗән дәрәчәдә шәртидир. Рәнкләрни тәбиәти хүсуси шәрхә мөһитачдыр. f). Илк сәзләр дүнjanын кәшфиндән доғулуб вә онун икили тәбиәтини экс етдириб. д). Исти вә Сојуг рәнкләр, исти вә сојуг дад—ширин вә ачы әбәди мөвчуддур. ж). Јерин Күндоганы сағ, Күнбатаны солдур. Јерә көрә Күнәш һәмишә Шәргдәдир, одур ки, о, Шәргә тәрәф—Күнәшә, сага, Адәмә, мүсбәтә тәрәф һәрәкәт едир. з). Ишыг үст-үстә дүшән ики паралел хәтт кими доғулур. Ишыг—од хәтти, ОД НИШАНЫДЫР. О, көздә вә һәр һансы парлаг сәттәдә ХАЧ—ИКС—(Х) кими экс олунур.

Һәмин арашырмалардан белә нәтичә һасыл олур: 1) Эн илк сәзләр—адлар иссан, гәбиәлә, тајфа, халг, әлкә, шәһәр, кәнд, торпаг, су, Јер, Қөј, Каинат, таңылар, ииамлар вә тәбиәт һадисәләринин үйнанлары—нишан веричиләри тәк доғулмуш, Одун вә Сујун вә онларын го-вушмасының әсас әламәтләринин дашияйчылары, экстидиричиләридир. 2) Икиичи гиес сәзләр—адлар һејван, балыг, гүш, бөчәк вә мәништ һадисәләринин үйнанлары-дир. Вә онлар да Одун вә Сујун әламәтләринин экстидиричиләридир. 3) «Фәрди» әламәтләр бүтүн дилләрдә ис-тицина тәшкىл етсө дә, онлар да мүтләг Од вә ја Су синфиңә аиддир. 4) Бүтүн дилләрдәки сәзләр—адлар ја Од, ја да Су «синфи»нә аиддир. 5) Одун вә Сујун әламәтләрни билдириән ейни компонентләр бүтүн дилләрдә охшар, яхуд ейни формада вә ейни мәзмунда иштирак едир. 6) Бүтүн дилләрдә бу күн дә јаранан вә кәләчәкдә дә јараначаг сәзләр—адлар бу күнәдәк мөвчуд компонентләрин үзәрindә түрула биләр. Вә ән яни компонентләр дә ән яни, я'ни бундан соңра кәшф олнасы әламәтләрин үйнан кими доғула биләр. Инсаның бәдени һәм дә чаныдыры. Вә беләдә о, Јерин—Одун бәтнинин—дахи-линни тәкрарыдыр.

Јерин ЗЭР—ЗЕР адынын һәм дә «һәјат» мәзмуну илә ЗЭН—ЗЕН вариантынан да хәбәримиз вар. Уму-мийјәтлә, «ЗЕР»ни дикәр вариантынан бир дә пәзэр салаг: ЗЭР—ЗЕР—ЗИР — ЗИН—ЗЭН—ЗЕН—СИН—САН — ЧИН—ЧАН—ЧЕН — ЧЕ(j)Н—ЖАН—ЗАН —

ШАН—ШӘН — ШЕН—ЖЕН — КАН— ГАН— ГЕН—
КЕН—КҮН—КҮН — ҢҮН — ЙҮН—ЖЕН—НОЙ—НОВ—
НУВ—НОЙ вә с. Һәммиң бирһечалы сөзләриң һәм айрыча
сөз, һәм дә компонент кими ишләнмәләриңә јүзләрлә
мисал кәтирмәк олар. Ейни бир адны мұхтәлиф дилләрдә
аазачыг фонетик фәргелә ишләнмәси бә'зәп «дини ад» ол-
масы, я да башга сәбәбләрлә бағланып ки, бунун да һеч
бир осасы јохдур. Мәсәлән, белә «дини адлардан» бири
ДУСИФдир. Онун Юсуиф—Јозеф, Йузеф, Жозеф, Овесеп—
Оспин, Жүзеф, Жүз, Чуз, Чузеппе, Йузания, Чузания,
Жуза, Чуза, Йуза, јүз, ҮЗ!—Јужајка, јуж, јужныј, Југ—
Јун—Јунан—һунан—һун—Нуһ, Ној—нојес—пүвел, по-
выј, новруз, Үзог вә с. Қоруидүјү кими, бу сөзләриң һа-
масы, һеч бир истисна тәңкил етмәден бирбаш Қүнәшилә,
онун парлаг, ишыглы, јараышлы, «ән көзәл» үзү, «ән
нурлу» көрүмү илә бағлышыр. Вә дилләрин мејдана көл-
мәснилән мин илләр габаг дүнија кәлмишдир.

ҚАРБОИ сөзу дә «кар» компоненти илә хејли дәрә-
чәдә «гор»—«гара» мәзмунунун өзүдүр. «Кар»—«Кор»—
«Күр» көклү дикәр сөзләрдә дә һәммиң мәзмун дил сәр-
һәдди тапымадан иштирак едир. Мәсәлән, Карабаш, Ка-
ролюк, Қарл—карниз, Корсика (ада), корова (инәк)—
мал, тавр—һәјат верән од, кур(с)—дөвр, кур(тка), кур-
(ду)—исти гадын палтары, «куртка» илә сәни көкдән—
фырланан од, Карпов, карп (балығы)—од балығы, Кар-
пет—халча (инклиничә)—бөйүк фырланан, бурада «фә-
ләк» мә'насында, гарагуш—бөйүк гуш, гарангуш—баңа-
рын мүждәчиси—«гарангуш»дакы «п» компоненти онун
мүгдәддәс, исти сораглы олмасыны билдирир. «Гардаш»
садәчә «гара даش», җаҳуд «гарын даши—оду» дејил, бу-
рада «гары даши», «ана даши», «ана оду»дур. «Бачы»—
«БА+чи», «ба»дан—«аба»дан—«ана»дан — «Һәввә»дан
олаи». Ейни заманда «гардаш»да Қүнәшин «ар» (әр)
адыны да көрүрүк. Буну «брат» (б)ра(т-) русча, бразә
(инклиничә),—фәрзәнд (фарсча) адларында да көрмәк
чотин дејил. Кур—Кур(ы) тојуг(лар)—фырланан одлар,
—Курбан—Гурбан—Курман—(Курманғазы — Курмана-
јев), Қаспар—Хаспар+Хас од, һәрәкәт едән од ганауды.
Курә—исти олан, Јер күрәси—јумру, фырланан од! Күрү
(балыг вә бадымчаш күрүсү—јумру од дәнәчикләри)—
КҮРӘК—күрә кими исти олуб бәдәни горујан вә гызды-
ран, аләт кими о, санки «ичсиз»—бәдәнсиз күрәкдир.
ҮРӘК дә бәдәни дахиلىндәки јумру, һәјат верән оддур.

МУГАМ—ОД ҺАРАЙЫ

«Мугам» нәдир? Халг охумагы, «АЗәрбајҹан мусиги-
сииның эсасы» (Ү. Іаңыбәјов, Ф. Әмиров). Амма лүгәт-
чиләр тамам башга сөз дејирләр: «Мугам—әрәбчә јер,
мәкан билдирир». Бир аныла тутаг ки, беләдир. Бәс,
«Мугам»ла она верилән «мәзмүн», «изанаң» зәрә гәдәр
дә уујушмур ахы?! Бир дә әрәб дилләнә мәканы, јер нә
дејиңдии сорушулмур. Сөһбәт дүијаның он улу мусиги-
сийдән кедир. Икничи мәнбә: «Мәгам»—әрәбчә 1) даја-
нылан јер, дурачаг мәкан, 2) мөсәб, мөс'ул вәзиғо. Вә
«Мугам» да һәммиң «изанаң» јамаг кими олувуру¹.
Дејән кәрәк ахы, нә мәмбүр олуб ки, «мугам» сезүү
зорла ондан јүз ағач узаг мәзмүнларла бағлајысыныз?
Арашдырмамыз көстәрир ки, бунун учун һеч бир елми
осас јох имин. Лакин из заманса мәйіз белә гөбул олуунуб.

Халг шаири Рәсүл Рза демишкән, «2» көлиб «І»и сы-
хындырып вә мәйіз опуг јеринде дајаныб. Әрәб—фарс
һөкмәтләрләр өзләrinе табе етдиқләри халгларын
мадди вә мә'нәви сәрвәтләрини чохуну да өз адларына
чыхыблар. Кечмишлә әлагә кәсилиб. Бабәкдән вә Җа-
ванширдән әввәлки гәһрәмәтләрмәзы унутмушуг.
Унуттугларымызын хејли һиссәсени Совет һакимијәти-
нин 70 или әрзинде халгымыза гајтара билмишик. Лакиң
гајтарылмалы, тапылмалы изләримиз, тарихи нағгымызы
һәлә чохдур. Бу изләрдән бири дә мусигимизин улу қоку
илә бағлышыр. «Мугам» сөзу о қоку арашдырмaga имкан
верири. Арашдырмамыз көстәрир ки, дајаначаг, мәкан вә
јер (торпаг) «Мугам» вә «мәгам» шәклиндә «Маг ана»—
дан төрәмнишdir. Вә Мугам сөзүнүн мә'насыны изаһ
сәдәркән «јер»и вә «мәс'ул вәзиғә»ни дә хатырламага
һеч бир ештијам јохдур. Вә «Мугам»ын улу варианты
«Магам» әслиндә «маг ғам»дыр. «Мәгам» исә вахт ан-
лајышы илә дә «дајанылан јер» јох, јер аны, јер вахты,
Mag—Од вахтыдыр. «Мугам», «мәгам» вә «мәкан» сөз-
ләринин баш компоненти «маг»—«мак»дыр ки, сыйыл-
мыш—бәркликлә јумшаглыг арасындақы од мәзмуну да-
шыјыр. Бу исе јарадылышиң әввәли илә бағлы бир
мәзмүнлүр ки, мәнбәници Од вә Сүјүн.govушмасындан,
јөни һәјатын илкнилән, башлангычындан алыб. Бир дә,
сөзләрин—адларын мејдана көлмәснин үмуми гануна-
ујунылугдан кәнарда дүшүнмәк сәнб оларды. Мисал кә-

¹ Әрәб вә фарс сөзләри лүгәти. Бакы, 1985, сән. 336.

тиридијимиз улу мәзмұна үз тутаңда көрүрүк ки, «Муғам» «Муг гам(ы)»—«маг гам(ы)»—«Маг охујаны» кіп-ми дүшүнүлүб. Гам(ан)—шам(ан) ән әски чагларыны сеһрли охујаны, охумасы ил дипләјешләри һејрәтдә го-јаны олуб.

Чәнуби Азәрбајчанда фарсдилли гәбиләләрни чох-луг тәшкіл едиб һакимијәт јаратмаларына گәдәр әрәб вә фарс дилинин вә мәденијәтинин, о чүмләдән инчәсә-нәтишин иикишафына Азәрбајчан одсевәрләринин, Зәр-дүштүн вә онун мәшһүр «Авеста» сынын чох күчлү тә-сири олдуғу шубнә дөгүрмур. Бир сыра алимләр, о чүмләдән, профессор Давуд Ахундов да ән گәдим јазылы мәнбәләрә вә мадди-мәденијәттеги нұмунәләрнә әсасланап-раг белә бир инандырычы елми истичәјә кәлмишdir¹. Одсевәрлийн ибтидан азәрбајчанлыларын мифик тә-фәккүрүндән чүчәриб, шахәләниб Жаҳын вә Орта Шәргө, Орта Асияја, Һиндистана, Гәрбдә Аралыг дәниси саһи-ләри вә Жунаныстана گәдәр жајылдыры да мә'лумдур. Вә бизим фикримизә, Һәмми фактлара истинадән демәк олар ки, گәдим әрәб вә фарс мәденијәтинин иикишафы вә јеткиниләшмәсін үчүн Азәрбајчан мәденијәти, Азәрба-јчан халг тәфәккүрү вә мусигиси өзүл ролуну ојна-мышылдыр.

Даһи бәстәкарымыз У. Һачыбәјов мәһз белә бир фәр-зијә иәрәли сүрмүшдүр: О, Азәрбајчан халг мусигисинин үмумијәттө, Шәрг мусигиси айләсисиң дахил олдуғуну гејд едири вә јазырды: «Ола билсин ки, узаг кечмишдә хүсүси Азәрбајчан (турк) мусиги системи вармыш. Жа-худ, бәлкә дә инди Чин, Һинд вә ja әрәб-фарс системи адландырылан системләрин әсасыны бир заман түрк системи тәшкіл етмишdir². Демәли, чох дәрин көкләрә малик Азәрбајчан халг мусигисинин һәлә дә «әрәб-фарс мусиги системинин бир голу» һесаб едилемәсі фикри дә дашлашмыш еһкамдыр. Онун мәһз еһкам олдуғуну өл-мәз бәстәкарымыз Үзејир Һачыбәјов даһијанә узагкө-рәнликлә сезмишdir.

Арашдырмамыз көстәрир ки, «Муғамат»—«мага-мат»—«мәг, мат»дыр. О, Одун бизә бәлли ән дәрин га-тындан—пүвәснәндән—магмасындан «баш алый» кәлир. Одур ки, «гаты од» кими чох бөйүк тә'спир күчүнә малик маг вә мат компонентләрнәндән ибарәтdir. Жә'ни, муға-

¹ Д. Ахундов. Азәрбајчанын گәдим вә илк орта әсрләр дөврү мәмарлығы, Бакы, 1986, с. 165.

² У. Һачыбәјов. Эсәрләри. II ч., 1965, с. 254.

мат писанын (бурада әски огузун) дахилиндән, гәлб ад-ланап магмасындан, үрекдә одун жарандығы, докулдуғу, гајнадығы од—һәјат булагындан чаглајыб кәлир. Улу-ларымыз улу ода—Күнәш—ә опун «Од баласы»—Жеро—Зерә, онун хассәләринә һәјатын од вә су башланғышына, ондан жаранан сајсыз әламәтләрә вердикләри ады өз се-виич вә кәдәрләрнин әксетдиричиләрнә дә вермишләр. Нечә ки, Жерә—Од, өзүнә дә—Одам—Од материалыјам— Оддан жаранышам—демиш, өз һиссләрнин дә тәбии ки, өнчә Одун әламәтләрн сајмышлар.

Гејд едәк ки, маг елминин, маглар елминин, јә'ни Од һаггында, одсевәрлик һаггында елми биликләрн вәтәни дә та әски чағлардан Азәрбајчан торпагы һесаб едишишdir¹. Аитик дөврүн јунан алимләри атомизми—бабаларымызын одла бағыттың әзәрийжеләрни өјрәнмәк, үчүн Азәрбајчана кәлмишләр. Мәсәлән, Демокрит (ерадан әввәлки V әср) Чәнуби Азәрбајчана сәјаһәти заманы «Авеста» илә таныны олмуш, азәрбајчанлы Зәр-дүштүн Һәмми өлмәз китабындан бол-бол бәйрәләймис-дир. Мугаматын бүтөвүлүкдә од мајасы, һәјата чеврилүп од олдуғуну билдик. Онун мұхтәлиф шө'бә вә қүшәлә-рнин адларына да диггәт жетирәк. Эн улу мугам неча ки, даһи У. Һачыбәјов дејиб, «Раст»дыр. «Бу мугам кө-күнүн мөһкәм вә мәнтигли олмасы онун адынын мә'на-сына тамамилә уйғун кәлир: «Раст»—дүз, дөгру демәк-дир. Гәдим мусигиңүнаслар «Раст» мугамларын ана-сы адландырылар. «Раст» мугамы јалныз өз адыны вә сәс гатарыны дејил, һәтта өз маје—(тоника) учалығыны да зәманәмизә گәдәр мұхафизә етмишdir². «Раст»да «асты»—«исти»—Иштары, Күнәшин ох кими дүз вә јан-дырычы, әйилмәјәп, сыймајан шұасыны көрүрүк. Онун «ра» компоненти дүз шұанын ағ—сары рәпкиндән—әлә-мәтиндән докулмуш «сар»—«чар» апламындадыр. Демәли, мугамларын анасы, чары, шаһы мә'насы дашијан «Раст» сөзү Азәрбајчан дилиндә дүнија кәлмишdir вә о, улу одун баш әламәтнин тәмсил едири. ШУР: шән, ли-рик әйвал-руниjjә (У. Һачыбәјов). ШУР — Ишыг — ишыр—шур. ⇔ «ахан ишыг» кими дүшүнүлүб, онун күчүнүн «Раст»дан һеч дә кери галмадығыны демәк ар-тыгдыр. МАҮР: маг—ур, ур елејен, чаглајан маг. ҺУ-МАҮН: дәрин кәдәр (У. Һачыбәјов); ҺУМАҮН—һум—аг, һум—ай, Күнәш—од, «һум (ус)»—һәјата чевриләнин

¹ Д. Ахундов. Көстәрилән эсәри, с. 157.

² У. Һачыбәјов. Көстәрилән эсәри, с. 34, 36.

үјү—иујү—хасијјәти, дәрди—«дәрдли, һарајлы оду». **ГАТАР:** гаты од түмүн гат-гат ачылан, гат-гат учалан, гатара дүзүләп сөс—артар, гат-гат од—тар көзәлликләри. **ШАҢАЗ:** «Шаң—ишигдыр, шүа кими дүз, уча; әјилмәздир. «Н»—иуру, мүгәддәслиji тәмсил едир, «аз»—ад—оддур. **ШАҢАЗ**—мүгәддәслиjә, үлвилиjә чағыран ишиг. Мусигичиләр ону «Орта маңур»ун шөбәси олдугуну, «Шур»а яхынышыны билдириләр. **КҮРДҮ ШАҢАЗ—КҮДРҮ ШАҢАЗДЫР.** Күдрү—одлу демәкдир. **ШАҢАЗ**—Шаң од. Наз—одун ләzzәтлә јандырмаг мәзмунуны ифадә едир. Фикримизчо, мугам дәскаһларының һаминында (вот јүзлөрлө маинида) бир чынгы Шаңаз јаптысы вар. Вә «Шаңаз» һәм дә «Хачиаз»дыр. (Шаң—наш—хачдыйр.).

ШУШТЭР:—дәрни кәдәр (У. Ыачыбәјов). **ШУШТЭР—Иштар,** Қүнәшин гызы, јандырааг узанац ишиг һарајы. **САРӘНЧИ:** сар—чар—шаң; «сар»—сары—сара көзәл. Эн \leftrightarrow (үп)—сөс. **САРӘНЧИ:** од учалыгына чагыран сөс («енч»—онг—әникилиjәдәк јандыраи. **САРӘНЧИ**—сары—рәпк, Чар рәпк, шаң рәпк. **МӘНСҮРИЙДӘ:** Мансур—ман—халг, од топлусу, «сур»—шур, ишиг. Бу да тәбинидир, «ман»—халгдырса, демәли, ана башланғышына айдидир. Мәнсүрийjә: сохлу, гарышы алынмаз халг һарајы—од һарајы. Сур—зур—нараj мәзмуну дашиjыр. **ҺАСАР:** (а)асар—чар,—башчы, бурада—учаја галхмаг, галаја, зирвоj чыхмаг. «Сар» сөр—баш мә'насында улу дилдән баш алый көлир. **ҺИСАР:**—«һасар» күшә адындан јараныб. **ЗАБУЛ:** з—од, ба—су. Забул—од ичинде булмаг, од дәнизиnә далмаг. **ШИКӘСТӘ:** шик—ишиг чахмасы — шимшәк, «шик» — эст—эстә—истә—исти—Иштар. Иштарын шимшәк тәк чахмасыны (көрүнмәсии) айдыраи одлу һарај. **ҚӘСМӘ ШИКӘСТӘ** сөзүндо мәйіз ишигын шимшәк гылышы илә кәсим-кәсим көрүнмәси, писан гәлбинин һарајы олан шикәстәнин дә гәлбин мәһәббәтдән, һәсрәтдән јанараг, кәсим-кәсим олмасыны бәжан едир. Умумијjэтлә, халг һәмишә образлы дүшүнмәjи, көрүб мұшаһидә етдиjи һәр шеji, ән кизли инитим һиссени, дуjfusunu да иеjесә бәнзәтмәjи хошлаjыр. Вә бу, үстәлик Азәрбајҹан халгыдырса, о, һәр шеji одун вә суjуи (даха чох да одун) әlamәтләri илә бағламага мәjлили олуб. «Гарабаг шикәстәси», «шикәстәji түрк»,—әләлир. **ШИКӘСТӘЖИ-ФАРС**—одлу, јаптылы шикәстә. (Бурада «фарс» адлы халгдан сөһбәт кетмир.) Умумијjётлә, шикәст-шикәстә сөзләри бутун компонентләри илә Азәрбајҹан дилинә айдидир.

У. Ыачыбәјов «Шикәстәji-фарс»ын илк адынын «Хочәстә» олдуғуну билдири¹. Хочәстә—хач—хачәстә—хач—иштар—хач—бүтөв од кәсімләри. **Әраг:** Ар аг—інәрекәт едән —Аг—Күнеш, әлчатмаз, одлу јүкәклик. Мусигичиләр Гатарын бир ваҳт Әрагдан аյрылдығыны билдириләр. **Әраг—гәра(t)**—бурадан бир даха аждын олур ки, «Авеста» «гата»сы, нәфмәси (нагаматы) Гатар вә Әрагла ejni од көкүә малик олмушдур. **МАЈЕ:** «Маг мајасы»—муғам күшәләринин, сонралар һекајәтләринин, дәскәнларынын од башланғычи. **СЕКАН:** Мәнәббәт һиссеси. (У. Ыачыбәјов), «Секаң» са ках, са гаг—саг аг, саг ағы—Қүиәни, аһы, һарајыдыр. «Со ках»—үч күнө(?) сонракы чагларын јозумудур. Нече ки, «СЛАТЛЫ» жер адыны да куja «сө—(үч) атлы» жох, Саг одлу, Сабажылын да сә(үч) бајыл, жаҳуд, сәба вә јел (сәнәр күләжи) жох, «Саг бәj(бай) ели» олдуғу да артыг елмә бәллидир. Секаңын чохадлылыгы ону үч күнә кими садо јозумуну рәdd едир. Секаң, Секаң-Забул, Забул-Секаң, Забул, (ону да Секаңын тәркебиә дахил едирләр). Мирзә Һүсеjи секаңы, Харич секаң, Jetim секаң вә с. Бәс, пә үчүн мәйз ҲАРИЧ СЕКАН? Бурадакы ҲАРИЧ сөзүнүн куja секаңдан қәнара чыхмаг(?) кими јозулмасыны мәтләбә дәхли јохдур. Харич секаңда секаңдан иәники қәнара чыхылмыр, эксине, мүгәнни бу улу муғамын зирвәсии галхыр, ону голбинин сопуничы јаптысына гәдәр охујур вә тамамлаjыр. Җемәли, Харич секаң—хариче—қәнара чыхан јох, харч секаң—хач секаң,—хач кими, چарх кими бүтөв, һәркот едән, дәгр едән, фәләк—секаң, јашадан, јандыран олдуғу үчүн дә белә сеңрли ада маликдир. Харич секаңда, санки бутун секаңлар да тамама jetir. **ЧАҢАРКАН:** чакаргаг—Кач \leftrightarrow ар \leftrightarrow аг. Бурада улу одун—Күнәшин үч адыны—әламәттән көрүрүк. (Іәммиән әламәтләри шәрh стмишик). Беләдә «Чаңаркан»—чөх әламәтли Ҳачын—харчын—Күнәшин талеңлә—фәләклә бир јердә од, атәш зирвәсииндә әбәди, сонсуз дөвр етмәси, јандыра-јандыра јашамасы, дүшүнгүрмәсидир. Чәнәркан охушанды динлөjичи елә саныр ки, бу охумағын, бу мугамын сону олмајачаг. Буунла јашашы, «Чаңаркан» сөзү Азәрбајҹандилли «Чакар» гәбиlә адында да шәкил вә мәзмүн ејинлиji илә экс олунур. **БАЈАТ(Ы):** Бајат—гәдим Азәрбајҹан гәбиlәсi. Бајот—Бәјод—ишиглы су вә од охумагы. **Ман \leftrightarrow (и):** Мат Манинас—од халгынын—Азәрбајҹан халгынын охумагы.

1 У. Ыачыбәјов. Қөстәрілән әсәри, с. 217.

тел». (Бәлкә дә бу «јозум» фарсларын јох, өз башабола «эн'юничи» ләримизин шидир.) Мәниң шәкил кими үздө олмур. Үч сәсдәп ибарәт «тар»ын етимоақијасыны арамағ әвәзиң, дәрһал һәр һансы лұғтота бахыбы орада жазылалары - көр-кораң көңүрмәк, фәргинә вармадан адымбани өзүңү инкар етмәк әслиндә халга, онун тарихине вә мәденијәтине ағыр зәрбә вурмагды.

Тәссүф ки, иш мүәллифләр буну дүшүнүрләр, иш дә иешриjjатларымыз. Һалбуки, даңын Үзејирбәj лап айдын жазыб: «Тар эн зијадә исте'мал едилән аләтин биринчи сайдир»¹. Арашдырмамыз көстәрир ки, «мүгәнни» дә «муг охујаны»² дәр. «Мусиги»нин куја јупаңча «мусико»—музаларын сәнәти(?) кими изаңы да биртәрәфлидир. Ахы, «музике»—«муза» башланғыч дејіл, башланғычдан төрә-јөндир, гәдим Азәрбајман далиндәки «масага»нын јунаңлашмыши шәклидир. «Музика», «музигар» вә с. вариантлары да мәніз «Масага»нын төрәмәндидир. Масаглар, варсаглар, озан, аныг, мүгәнни сәнәтинин улу бабалары вә изнекори олмушлар. («Мас» компонентини магын—эринин одын эн наратлаг һисеси, јагы, гајматы кими дүшүнүүдүйнүү ишрі етмишк.) «Музаларын сәнәти»³ по колдикде исе, кәрәк онун етимологиясы ачыла иди. Тәссүф ки, буну да фәргинә варылымы, шәрлесиз, изаңызы «јунаң маңнәли» гәләминә верилләр. Әслиндә «муза» гәдим Азәрбајман дилиндәки «умуз»⁴ јунаңлашмыши шәклидир. «Онда ки, ағ умузлара текүлдү сәнлар» (Ч. Чаббарлы). Көрүндүјү кими, «аг умузлар»—«аг чијинләр» мә'насында ишлеңмәндир. Мусиги сәс, үп, һарај, олдугуна кореңиүн бөдәнин бу вә ја дикәр һиссәсеннин һәрәкәттини ифа-де етмөсіг төбнидир. Лакип бу һәрәкәтләр дә «мусиги» («музике») сөзләринин илкни етимологияны сајыла биләмәз. Бу чох-чох сопракы чагларын јозумудур. Мусиги өнчә һәрәкәттини «көрмәдијимиз» үрәкдә јараңыр, дүймән, һиссләрдән, идракдан, гәлбин «эн кизли күш-сүчди» дөгүлур. Нәһајәт, «музаларын һәрәкәти» оху-иға сәнәтиндән чох, рәгедә өзүңү көстәрир. «Рәгс дә «Ракс»—һәрәкәт едән од—хач—инсан, нәһајәт, оғуз» (аке) дыр вә буну да әлавә изана сәтијамы јохдур.

Арашдырычыларымыз озанлардан, варсаглардан вә аныглардан бол-бол соһбәт ачыблар. Һамысында да һәмин сәнәткарларын эсас мусиги аләтләрини: ғопузу вә сазы өн сыраја чәкибләр. Бунунла езләри дә билмәдән баш мусиги аләтимиз—тары, демәли, һәм дә онун баш-

¹ Ү. Йачыбәјов. Көстәрилән сәрәи, с. 223.

үиваныны—муғаматы өзүмүздөн бир гәдәр «узаглаштырблар». Тары «чаван» көстәрмәје. сүн⁵ сурәтдә шәрант јарадылыбы. Әслиндә мугамларымыз да, тар да, голуз да, саз да, каманча да билавасында сәки азәрбајчыларын дорма јарадычылыг мәңсулудур.

Арашдырмамыз көстәрир ки, улу чаңларда тарчыя—Маган, сазчыя—Гаман дејилиб. Азәрбајчан мифологиясында охујуб-чалмагла динләјициләри сеңрләјән, мусиги илә мә'чүзә көстәрән гам—шаманлардан кифајет гәдәр бәһс едилиб⁶. Гаман, (Гаман—шаман) она көрә сеңрләјириши ки, «од сәси» чыхарырмыш. Динләјициләр бу сәсдә сеңр, чаду көрүр вә бу сеңри, чадуну одун сирли әламәти санырмышлар. Илк озан, ашыг да Гаман оса-сында формалашмыш, һәмниң сәнәти даһа да чилаламыш, дурулашдырмыш, даһа айдын вә анлашыглы етмиш, даһа да зәнжинләшдиришидир. Одун улу «Маг» тәркиби («маг»ичи) һәјата чевриләндә сүзүлән, узанан, чох гүвәтли, чох тә'сирли од хәттишә, «плазма» дөймүш олур. Беләдә «Маг»дан «Гам» шәклиндә јени мәзмүн алыныр. Елә Гам(ма) шүасы, гам (маглобин) ијиәси, гам (ыш)—гам (—шыг), гам (ус)—ham (ус)—hom (ус) — ишсан вә с. дејәндә дә һәмниң улу мәзмүнү тәкрап етмиш олуруг. ДЕ-мәк, «Гаман»—«инсан» көкүнә бағлыдыр, од—инсандыр. Вә о, бундан әввәл Маган—Маг—инсан, маг—«ана» олуб. Вә лап соңралар да Гәм ана—Гаман вә Mag ана—Маган адлары јашашы ишләнинб.

Маган—букукы мүгәнинин, тарчынын, Гаман исә ғопузчунун—гамаичынын («каманчачы» да бу көкдиндир), сазчынын—озанын, варсагын, аныгын улу бабасы олуб. Онларын илк чалғы аләтләри, тар, уд, удтар (дутар—«ики тар» јох, «од тар» демәкдир), одтар; Гонуз (фиркимизчә «Гопуз»⁷ әввәли, Гамуз—Гомуз—Гобуз да өз нөвбәсниндә Гочаз-чаз-газ (газ) од һавасы—иәфәен көкүнә бағлыдыр, нәһајәт, «Саз», «Тар»дан (Арт(а)—Арфа, «Гопуз»дан (Го(чанг), Чанг, Чәңк, Габој јараныб. Јенә дә: Гопуз—Караңеј—Гара иеј, Дутар—тутараг, ту-тәк, Гам(ал), Габ(ал), Гавал—Гам(ар)—Гам(ор)—Гар-мон—гармонша—нармонија, Арган (орган) вә с. дә илк маганларын—маганышларын вә гамайларын мусиги аләтләри, я да о аләтләрни төрәмәләридир.

¹ М. І. Тәһимасиб. Азәрбајман хәлг дастанлары; М. Сејидов. Азәрбајчан мифик тәфоккүрүүн таңнаглары; Г. Намазов. Азәрбајчан ашыг сәнәти вә с.

Одсевэр огузларын Маган—Гаман сөнәтини әввәл әввәл жамсылајан, тәглид едән бә'зи гоншуларынын пашыл, шовинист үнсүрләри, соңрадан, хүсусен дә һакимијәтдән истифадә едәрәк, өзләrinin мугамын вә мугам сөнәтини «јарадычылары» голомине вермишләр. Вә бу фикрин мүтләгләшмәсендә, дашлашмыш еңкама чөврилмәсендә хүсусен чохәсрлик фарс һөкмранлығы, шубһәсиз, әсас рол ојнамышдыр.

«Авеста»дан соңракы дастанларымызда «гопуз» вә «саз» адларына даңа чох раст қөлүрлік. Бу да дастансөјләмә сәнәтини тәләбнәндәи дөгмушшур. Мусиги илә сөз демәк үчүн гонуз вә саз даңа әлвериниле иди. «Мүгәнни»-ни көкүн аранырымдан ону «өзкөлөңдиреппеләр» «Ханәндә»ни Азәрбајҹан мөшүәли сајмагла өјүнсөләр дә, бунун да етимолокијасыны рүтбә мәзмунду «хан»ла әлагәләндирпләр.—Охујанларын ханы—шаһы кими. Әслинде «Хан»—«кан»—«кун»—«Күн» мәзмунудан догоубулуб. Демәли һәр икиси: «мүгәнни» дә, «ханәндә» дә ejni мәзмуну—улу Одү төрәмәсендир. Беләдә онларын һеч бири «кәлмә» адландырыла билмәз. Ханәндә—Күн эни, мүгәнни—Маг Эни—охујаныдыр.

Демәли, тарихи—мәнтиги ардычыллыг һарадаса гырылмыш, әлагә позулмундур. Тарихи әдаләт ону бәрна етмәји тәләб едир. Әлбәттә, буцинила улу мугам сәнәти илә фарсларын, илә әрәбләрни, илә дә башыга халгларын әлиндән алышмыр. Мугам сәнәтине дүйнәнин бир чох халглары јијәләнүнин, ону өзләриңе дөгмалаштырынлар. Елә мугамын мәзмуну, гајәси дә бүтүн ишсаилары, бүтүн халглары бир-бири илә гардашлашмаға, меңрибанлыға, динчилијә, достлуга сәсләмәк дејилми?! Мугамын, һөрмәтли шаиримиз Бәхтијар Вәнибзадәнин дедији кими, даш үрекләри дә фәтһ етмәк кими улу гүдрәти вар. Бу гүдрәти, фәтһи илә до о, яши билимәјен улу кечмишдә бир халгын мусигиси кими докулмуш, үрекләри фәтһ едә-едә халглар мусигисине чөврилмишdir. Бөյүк бәстәкарымыз Фикрәт Эмиров да Азәрбајҹан, Иран вә әрәб мусиги әлагәләриндән данышаркән демишdir: «Бир миллиятин мәдәни сәрвәттәндән башгаларынын өјрәнмәси, фајдаланмасы ганунидир, һәјатын тәләбидир»¹.

ОДДАН ЏАРАНАН ОД

Сөзләрин ачары вар—дејиләндә буна тәкчә образлы ифадә кими јанашылмамалыдыр. Сөзләрин ачары онларын баш көкүдүр. Баш көкү тапмағын илкин јолу бу вә ja дикәр сөзүн һансы синфә—Ода, јохса Суја аид олдуғын тә'јин етмәкдир. Соңра компонентләрни үтвани тапылмалыдыр. Мәсәлән, «Нахчыван» сөзүнү баш көкү «Нах» «Од синфи»на андлир, берк, «сују сынгарышмыш» даш, сусуз, јашыллыгсыз, чылпаг дашлыг әрази. Бу да онун чөграфијасына тамамилә уйғун қәлир. «Чы» Азәрбајҹан дилинә мәхсүс тә'јинедичи шөклилчидир. «Ван» «Су синфи»на андлышылган яр - мәскән мәзмуну илә «Нөвва—ана», Ана—Танры айламышындаир вә с. Демәли «Нахчыван»—«Мүгәддәс Одлу, ишыглы (сулу) яр» мәпасы илә Азәрбајҹан дилинә андлир. Бәс «Нуһчыван» варианты? Бурада да «Чы»нын Азәрбајҹан дилинә андлийинин шәрһине еһтијач галмыр. «Нуһ»ун исә әфсанә палтарыны чыхармаг мүмкүн дејил. Дикәр варантлар да қөксүз јозумлардан ибарәтдир.

Азәрбајҹан, совет вә дүнија түркологлары бу күнәдәк TÜRK сөзү һагында јекдил фикрә кәлә билмәмешләр. Эп җаҳши налда билдирилир ки, «түрк сөзү, түрк дили вә түрк халгы анлајышлары соңрадар јаранмышдыр»¹. «Түрк» термини (дили вә халгы) үмумиләндирчи сөчијјө дашымамыш, тарихдән бизә мә'лум олан јүзләрле түрксистемни бојлардан, тајфа бирликләриңе бириниң ады олмушшур.(?) Түрк, түрүк, тукју, терек вә с. сөзүнү гәбилье башчысының ады илә баглы олмасы еһтималы вар. «Түрк» сөзүнү лүфәти мә'наја малик сөз олмасы да мүмкүншур. Бу чәһәтдән онун «гүүвәтли, гүдрәтли, үрүмәк» вә с. мә'налары һагында данышылыр. Тукју—Көј Түрк кими шәрһи олунир. Бурада һәмчинин Тјуркјут тајфа адына да раст қәлинир вә јенә бу сәбәбдән дејиллир ки, «Түркмән сөзүнү дә етимолокијасы һагында һәләлик дәгиг бир елми фикир јохдур»(?) вә с.

Арашдырмамыз көстәрир ки, «Түрк» мә'на вә мәзмунча садә бир сөздүр—«һәрәкәт едән од»дур вә һәмчин мәзмунлу гәбильә, тајфа, халг, дил, нәһајәт, дөвләт, империја адлары да бу сөздән јаранмышдыр. Түрк—турк—

¹ Ф. Зејналов. Түрколокијацын әсаслары. Бакы, 1981, с. 13, 137.

¹ Ф. Эмиров. Мусиги сәнифәләри. Бакы, 1978, с. 121.

турук (уругун—туруғун артын, нәслин-көкүи артын—«турук»—нәсили, «турук»—көк) тұрк—отр(к)—атр(к) («Әт-рак»—Фұзулидә) Атр—Од—Отпаг,—нава, битки вә су илә тәмасда олан,—бу сәбәбләи дә һәјата чеврилән, һәјат жарадан од. Демәли, «Түрк»—«Оддан жаранан оддур». Отк—струхат (Неродотда), структур (гурулуш—һәјатын өзу) гуртулуш—доғулмаг, бәдәндән—бәтнән азад олмаг, беләликлә дә һәјата говушмагдыр. Тукју—Оддан доғулан исти, «Тук»—оддан доғулан. «Ju» исти вә ишыглы, јо'ни јенә дә оддан доғулан од! «Түркмән»—турк халғы—демәкдир. Бурада соҳ мә'налы «Мән» мәһіз халғ—инсан бирлиji, соҳлугу мәзмуну дашияйр. «Мән—мен—мон—ном—нам—мон(t)—ман(t)—ман(s)—мән(z)—мин—мун—мын—мун(t) вә с. вариантларда да мәһіз улу Оду вә онун соҳлугу мәзмун чаларларыны экс етдирир вә һеч бир дил сәрхәдди ташымыр. Нәһајэт, «Түрк» сөзүнүң гүввәтли, гүдрәтли, јүрүтмәк мә'налары да сәтинал дејил, һәнгітедир. Белә ки, һәмни мә'налар да улу Одун әламәтләрни экс етдирир. Бунула әлагәдар дејәк ки, улу «Түрк» сөзү, Оддан доғулан од олмагла, һәм дә од кими көзәл, икил, мәрд, басылмаз, әжилмәз, ишыглы, гүввәтли, шөһрәтли, дадлы, ширин, зүлмә гәләбә чалап, од кими жашадан, жарадан вә дикәр мүсбәт әламәтләр дә көсб едир. Һәмни әламәтләри даһи Низами өлмәз «Хәмсә»сүндә бөյүк мәһәббәтлә тәрәннүм етмишидир. Мәшінүр инзамишүнас, профессор Рустэм Өлијевини бу һагты шәрһи едән соҳ дәјәрли тәдгигатлары да бәллинидир.

Аз, АКС—АҚЗ, АТР—АТРК—Азәрбајҹан, Оғуз, Түрк—Азәрбајҹан халғынын «жарадан од», «Оддан жаранан од» мәзмунлу үч улу ады белә доғулмушшур.

Һәм дә фикримизчә, Акс—Оғуз—Азәрбајҹан дили дикәр Түрк дилләри үчүн ана—башлангыч олмушшур.

Совет алими Е. Г. Азәрбајев түрк вә япон дилләрин-дәки бә'зи сөзләрни мугајисәли шәрһини апармышдыр. Онун шәрһиндей бир нечә мисал. Ама—Терасу—японларда мифологи илаһә, Ама—Аме—кој—сәма, яғыш, тахыл (семена—сәмадан кәлән ана.—Ә. Ф.), матка—гадынын ушаглыгы, дүнианын анасы, кишинин өмүр юлдаши. (Бах. «Советскаја түркология» журналы. Бакы. 1986, № 6, с. 59—68). Корея дилиндә оме, оми, еменим, манчур дилиндә амма, остjak дилиндә ам, тибет дилиндә ама, Бирма дилиндә ами, теоу дилиндә амо, тај дилиндә ма, ме, сингал дилиндә амма, ассир дилиндә имма, ак-

кад дилиндә имми, јәнуди дилиндә омо, ем, басг дилиндә ама—ана—мама — мәмә—әммә мәзмунуңда сөслөнүр. АНЕ—јапон дилиндә: бөјүк бачы. Ана—ана. Ер, әр, гәнәрәмән, азәрбајҹанча эр, киши. Кара—гән әлагеси, гонумлуг, хасијјәт, мәнишә. Мүэллиф билдирир ки, Кореянын гәдим ады «Кара» јо'ни «Гара» олмушишур ки, һәмни мәзмун бу күи дә Корея өлкәсүнин вә јарымадасының адында көрүнүр.

Күнәшин «Ар»—«әр» шәклиндә иштирак стдији бир нечә сөзә пәзәр салаг: Вар—вармаг, кетмәк, вар—дөвләт, варлыг—дүнија. Ы/әрәкәт—Б/әрәкәт вә с. Улу Зәрдүштүн Икилик иzzәриjjeسىндән көнәрда һеч нә галмадығыны шәрһи стмишник. Һәмни Икилије көрә В/Ар—сағ торәфдир, опун өкен—сол тәрәф. «Сағ»да оду «аг»—«аг», «сол»да сују «са»—«су» тә'јин едир. Сағ—һ(аг)лыдым, «Һагг мәнәм, һагг мәндәдир, һагг сөјләрәм!» (Нәсими). Вар—сағ, (п)ра(в)ыј, јох—сол, л(с)в)ыј. Вар—в(ар)лы, јох—соҳлуг—јохсу—јохсул. В(ар)—ио, и(ра)в/да! Јохсу, ии—ма, и(е)т, в/ар—1-чи, мүсбәт. Јох—2-чи, мәнифи, В(ар—һ) да—од—исти—иштар. Јох—су—сојуг. Сағ—Адәм—маддә—ар—ра—п(ра)вый. Сол—Һөвә — јева—ева—л(ева)—л(евиј) вә с. Көрүндују кими, одун вә сујун дашидығы улу мәзмун вә мә'на ейни дил групуна дахил олмајан дилләрдә ейни дәрәчәдә тәккәр олунур вә бу да һәмни дилләрин дә ейни улу башлангычдан гидандандығыны көстәрир.

Сөз јуху дејил,

БИР ДаňА АЧАР ҺАГГЫНДА

Кαιнатда бүтүн предметләр, о чүмләдәи, эи кичик һиссәчикләр дә мутләг икى тәрәфдәи бирино—ја ода, ја суја, ја мәнифијә, ја да мүсбәтә вә с. бағлыдырса, бу чәнәт әксетдиричи, пишаниверичи кими сөзләрә дә аидири. Од вә су азачыг фәрглә бир јердә, бир мәнбәдәдирсе, сөзләрдә дә һәмни фәрги көрмәк вә пәзәрә алмаг лазым кәлир. Мәсәләи, ЧАР, РАЧ, Рәис, Раиса, Рәисә, Раиса (ирг), рис (дүү), рисоват (чокмәк), рисалә, чарх, харч, чаһар (дорд), чәр (дәрд), чарт (ајаз), чарнаң (куллә—миша күлләсі), чарназ, Чартаз, чардаг вә с. вә и. а. Мүхтәлиф дил айләрни вә групларына айрылан дилләрин демәк олар ки, һамысында Одун вә Сујуп бу вә ја

дикәр әlamәтини әкс етдиrән компонентләrin паралел сурәтдә, һәм дә мәһз азачыг шәкли фәрглә иштиракыны көрмәк һеч дә чәтин деjil. Демәли, етимолокија үчүн вайнд принциp мөвчүддүр. Вә һәр һансы сөзүн өн дүзкүн изаңы, (мәһз изаңы, «јозуму» јох!) һәмни принциpә осаслаималыдыр. Етимоложи принциpин биринчи шәрти исә тәдгиг едилән сөзүн һансы дилә аидлийндән асылы олмајараг, өнчә һансы «синфә»—Ода, яхуд Суja, Адәмә, яхуд һәвваја, «мүсбәт»ә, яхуд «мәнфи»јә вә с. мәнсуб олдуғуну тә'јин етмәкдир. Мәһз бу шәрт бүтүн јозумлары бир қонара гојур. Јәни, етимолог истәсә дә бу вә ja дикәр сөзү «өз хејринә» јоза билмәз. «Өз хејринә јозумлар» елмә јох, субъективизмә хидмәт едир. Јозумлар да җалиыз бир мәчраја јөнәлдиләндә һәгиги етимоложи нәтичәjә хидмәт көстәрир. Топлама әмәлиндә әдәлләrin јери дәјиниilәндә дә чәм—һасил ejini галдыгы кими, јозумлар да мәһz ejini—вайнд нәтичәjә кәтириб чыхармалыдыр. Мәсәлән, «гара» сөзүпүн демәк олар ки, бүтүн дүнија дилләrinde гор—гар—кар—кор—кир—кур—кор—кир—гир—кер—гер—гур вә с. компонентләrlә иштиракына даир јүзләrlә мисал кәтирмәк мүмкүндүр. Вә һәмин мисалларын һамысы ejini «GOR» көкүнә бағлалыдыр ки, онун да Одун әсас әlamәtlәrinдән бирини әкс етдиrijини шәрһ етмишик. Башга мисаллар да кәтирмәк олар.

ДИЛЧИЛИJИН ТАРИХИ тәгрібән 2500 иллик бир дөврү әнатә едир. Бундан да артыг јаш верилән гәдим һиндалларин вайнд әдәби дили—САНС—КРИТ сонралар бүтүн һиндавронада дилләrinин мәнишәji несаб едилмишdir¹ вә һәмин мәнишәdәn габағы көрмәк һәмишә чәтин олуб. «Гәдим асијалыларын јазыда тәкчә самитләri график чәhәтдәn көстәрдикләrinи» геjd едир, лакин бунун да «нә үчүн?»у чавабсыз галыр. Елм буну да тәсдиg едир: «Илк јаранмыш инсан бирләшмәlәri бүтүн тајфа вә гәбилләrin әсасыны гојмушшүр»². Өтөн 2500 ил әрзиндә бир сыра алимләr һәмин «илк јаранмыш инсан бирләшмәsinin» илк—вайнд дилиндәn дә сөhбәт ачымышлар. Лакин һәр дәфә етимоложи ачымын өзү биртәрәфли гајдада апарылмыши, сөзләrin јаранмасынын үмуми ганунаујунлуғундан қонара чыхылмышшүр.

Демокрит (е. э. V—IV әсрләr) белә нәтичәjә кәлири

ки, «бир сөз бир нечә әшиjanы адландырыр, мәфһумуң (әшиjanын) бир нечә ады олур» Нә үчүн? Демокрит буна чаваб вермир. Платон (Әфлатун. е. э. V—IV әсрләr) «дилдә дәрин дахили ганунаујунлуғлар вардыр» десә дә, буну идеалистчесинә шәрһ едир, «дүзкүн дили җалныз идејада» ахтарырды.

Профессор Э. Рәчәбов јазыр: «Стонкләrin дилчилек саһесиндәki ән бөյүк хидмәti онларын дилчилиjин jени саһесини—етимолокијаны јаратмаларыдыр. Гәдим јунаи фәлсәfi чәрәjапларындан бирини нұмајәндәsi олан стонкләrin (е. э. III—II әсрләr) фикринчә сөзләr сәсләr vasitәsilә әшиjanын һәгиги дахили маһијәtтини ифадә едир»¹. Стонкләr дејирдиlэр ки, сөзү тәhlili стмәkәlә әшиjanын маһијәtтини ачмäт олар. Лакин етимоложи тәдгигат учун мәhкәm принциplәr тәргиб едилмәdijindәn (курсив мәниимdir, Э. Ф.) стонкләr вә онлардан сопракы дилчиләr сөзләriи илкни мәниаларыны истәдиклори кими изаң едирдиlэр. Белә геjri-елми изаң етимолокија елминә шүбһәми шөhрөт јарадырды. Тәргибән 2000—2100 илдәn сопра алман алими Лејбинс «етимолокијанын һүтугларыны бәрпа етди. О, көстәрди ки, етималлашырma тәсадүfi охшарлыг вә әlamәtlәrә көрә деjil, дәрин елми әсасларла апарылмалыдыр». Лејбинс бүтүн дилләri мугајисәli шәкилдә өjрәнмәjи тәклиf едир, омдад дил, улу дил мәсәләsinи галдырырды. Бундан әvvәl, XIV әсрдә дани италjan шаири Данте дилни мәniшәji мәсәләsinе тохуямуш вә «бүтүн инсаиларын илкни вайнд дил vasitәsi илә үnsiijәtтә олмасы» гәнаетинә кәлмиши.

Бөйүк рус алими П. С. Паллас (XVIII—XIX әсрләr) «мә'lum дилләrin гоһумлуғуну вә фәргләrinи, бүтүн дилләr арасында үмуми чәhәтләri» арашдырымшыдыр. Г. В. Лејбинс «дилләrә мугајисәli тарихи бахышын мүждәchisi» олмушшүр. Лејбинс дүниjanын бүтүн дилләrinin, әсасен һиндаврона дилләrinин күja гәдим јәhуди дилиндәn төрәнмәsi кими әсасы олмајan көhнәлмиш бир идејаны елми чәsarәtлә тәкzib етмиши.

Башга бир алман дилчisi Һердер (XVIII—XIX әсрләr) јазырды ки, «бәшәриjәtтин бүтүн дилләri вәhдәt тәшиkil едир»². Дилин тарихиliji иләzәrijәsinи дә илк дәfә Һердер ирәли сүрмүшшүр.

¹ Э. Рәчәбов. Дилчилек тарихи. Бакы. 1988, с. 17.

² Женә орада, сәh. 65.

Франсыз кешиниң Қорду (XVIII əsr) һинд-Авропа дилләrinin гоһум олуб, артыг мөвчуд олмајан бир дилдән төрәндүйини әсасландырылышыр. Алман алымләри Ф. Бони, Ж. Грим исә дилчилекдә мүгајисәли тарихи методу көнф стдиләр. (XVIII—XIX əsrләр). Ф. Бонпун һиндавропа дилләри айләсүндә илкин сөз көкүнү бир һемалы олмасыны ашкар етмәси өн дөргү нәтичә иди ки, ону бүтүн дилләрин гоһумлугуна апараң јолда код—ачар һесаб етмәк оларды. Ж. Гримин дә бөյүк хидмәти иди ки, о, дилин мәйбәйини ёрәмәкдә мифологиянын тәдгигиши фајдалы һесаб едир, умумијјәтлө, иисан дилиниң инициафы јолларындан сөз ачырды. «Мүнтәзәм фонетик гапунаујгүлләр һагтында гапуунуң көнфидә» до һөминиң алымларин мүһүм хидмәти вардыр. Вә бизим фикримизчо, слә һәмми гапуулла вә сөзләри ИКИ ӘСАС СИНФӘ—«ОД» вә «СҮ» СИНФИНӘ АИДЛИИ БӨЛ-KYCY ИЛС қедилсө иди, Ф. Бони да, Ж. Грим дә, Раск да бүтүн дилләрин гоһумлугуны һәгигәтән сүбут етмиш олардынlar.

Мәғіз «ОД» вә «СҮ» бөлкүсү позәрә алышмадығындан тәһлилләр биртәрэфли апарылыб. Мәсәлән, «апармаг» сөзүнү етимологи тәһлили: гәдим һиндчә «бһараси», јунаича «ферен», гәдим славјаича «бе еши», русча «бер-юи», готча «баирис». Бураја азәрбајҹанча—туркىә «бар», «вар», «вармаг» сөзләрини дә әзәво етмәкә гајда һеч дә позулмур. Ослинде һәмми тәһлилдә етимологија ундулуб. Ахы, мәғіз етимологија көстәрир ки, һәмми тәһлилдә сөзләрни көкүндә Күнәшиңи баш әlamәтләриндән бириниң ады—«һәрәкәт сән од» мәзмунундан төрәмини «РА» дајанаңыб. Вә бу $2+2=4$ гәдәр аждындыр. Вә бу чүрсајсыз тәһлилләр апармаг олар.

Һәр һалда етимологија кетдикчә јени үфүгләр фәтһ едир. XIX əsrин орталарындан мүгајисәли тарихи дилчилүү тәдгигат объекти даһа да кенишләнмәжә башлајыр. Алман алими А. Ф. Потт «Сөзләрни мәншәни вә илкни мә'насы һагтында слм олар елми етимологијаның әсасыны гојур»¹. Р. Раск да сүбут едир ки, етимологија елми методдур вә бурада һеч бир фантастика, ујдумаја, сајсыз јозумлара јер јохдур. Потт вә Раск етимологијада сөз күләшдирмәнин, сөз ојуунун, һазырчаваблагын ғәти әлејинең иди. Потт көстәрирди ки, дилләрин

бир-бириндән кетдикчә узаглашмасы сәс гапунларының фәалијјәти илә әлагәдарды.

Бә'зән етимологу «грамматик гапунлары поzmaga» тәғсирләndirirләр. Бурада Лејбинин грамматика һагтында сөзләри јада дүшүр. Лејбинде дејирди ки, «грамматиканын халгын тарихи илә һеч бир әлагәси јохдур... грамматик форма вә категоријалар гәдим дөврләрдә халгларын јурушләри, онларын тарихи инициафы һагтында бир шеј хәбәр вермәк иғтидарына малик дејилдир... Буна көрә дә тарихчини сөз марагланырыр, чүнки һәр бир сөзүн тарихи вар, сөздә халгын тарихи өз экспеции тапыр, һәр сөз халгын мәдәни-тарихи инициафыны өзүндә оке стдиရән сәнәддир».

Етимологијадан данишаркән чографи адларын тоху-иулмазлығындан җан кечмәк олмаз. «Чографи адлар һәмми әразидә кечмишдә һансы халгларын јашадығыны мүәјјәнләшdirмәк үчүн әвәзенс тарихи сәнәддир». Халгларын бир-биринә улу гоһумлугуны, бәшәријјәти вәнид иисан көкүндән јараңдығыны дилләр арасында «гардашлыг мүнаасиботләри» мәсәләси, дил алмәләри арасында кечид мөвгәјинде дајанаң сөзләрни мөвчудлугу фәрзијјәси дә сүбут едир. Бизчо, Өдүн вә Сүјүн улу әlamәтләриниң адларыны билдириң сөзләр дилләр арасында кечид мөвгәјинде дајанаң сөзләрдир ки, бу китабда онлардан хејли мисал котирмашык. Диличилор мүәјјәнләшdirмәннеләр ки, бир дилин етимологи мәнзәрәси ону галаң дилләрлә семантик әлагә системини аждылашдырыр. Бир дә фонетик гапуплар етимологи тәдгигатларда әсас мә'ядыр.

Цилин шиарә һәзәријјәсинин јарадан алман алими Йүмбөлтуң фикринче «һәр дил өз материалыны тарихдән әввәлки әлчатмаз дөврләрдән ирс алый». Бир дә «Бизэ мә'лум олан халглардан, јаҳуд дилләрдән һеч бирини өн гәдим адландырмаг олмаз». Демәли, бүтүн халглар ени дәрәчәдә гәдимдир. Онлардан һәр һансыны «ЭН ГӘДИМ» адландырмаг шовинизм мөвгәјине јуварланмагдыр. Үнүтмаг өлмаз ки, «бүтүн чохсајлы дилләр бир вәниддир». Йүмбөлт сөвг-тәбии илә дејирди ки, дилләр арасында онлары бирләшdirән исә мөвчудлур(!) Умумијјәтлө, елм белә бир фикрин тәрәфишдәр ки, ДҮҮЛАНЫНЫ БУТУП ДИЛЛОРИ БИР САДО КӨКДӘН ІАРДИМЫШДЫР². Нечо ки, Г. Шухарт да (1842—1927)

¹ Э. Рәчәбов. Көстәриләп әсәри, сәh. 94.

² Јенә орада, сәh. 182.

јазырды ки, мұхтәлиф дил айләрниң мәнсүб дилләр бир-бириндән нә гәдәр узаг оlsa да, елми мәңда бир-бириң есін бир халға мәнсүб олан дил вә әдәбијатта ииебөтән соң жаһындыр». Даңа сонра Шухарттың фикрин чо, бүтүн дилләрни инкишафы кедиши ики факторун — мәркәздәнгачма вә мәркәзәгачма гүввәләринин тә'сириндән асылыдыр. Мәркәздәнгачма гүввәси гәдимdir, дилләрни айры-айры дилләре парчаланмасына апарыр, мәркәзәгачма гүввәси үснijjетт vasitәсилә дилләри жаһынлашдырыр.

Пролетарнатын рәhbәрләри К. Маркс вә Ф. Енкелс көстәрилдиләр ки, дил до шүүр гәдәр гәдимdir, дил шүүрсүз, шүүр да дилсиз мөвчуд ола билмәз¹.

Нәһајет, Д. Гринбергий, Ч. Осгудун вә Ч. Ченкинин фикрини үмумиләшdirән профессор Э. Рәчабов жазыр: «Идеал дилләр мүгајисәдән фәргли олараг, дилчиләр бу фикрә кәлдиләр ки, «дүнија дилләринин сонсуз һејран-едиңи мұхтәлифији» арасында онларын һамысы үчүн үмуми олар хүсусијјэтләр кизләнир. Бүтүн һүдүдсүз фәргләрле жаңашы, мә'lум олур ки, дилләр елә бил, бир нүмүнә әсасында жарадылыштыр»². Халгларын улу гоһумлугунун сүбүту јолунда бу фикрни дә өз хүсуси јери var.

Белә бир факты да инкар етмәк олмаз ки, бу күп дә халг арасында, һәмчинин бир сыра жазылы мәнбәләрдә бүтүн дилләрин нә вахте вайнд бир дилдән терәнмәси фикри јашамагададыр. Ежى заманда билдирилүр ки, бәннәрийjет бир заман вайнд бир халг олуб. **Чохдиллилек тарихи инкишафының сонракы мәрхәләләринин мәңсулуудур.** Тәссүф ки, бу фикирләр индијәдәк кифајет дәрәчәдә елми шәрһини тапмамыштыр.

ТӘДГИГАТЧЫЛАРЫ ДИЛЛӘРИН ОХШАРЛЫГЫНДАН ДаҢА ЧОХ СҮЖЕТЛӘРИН ОХШАРЛЫГЫ дүшүндүрмүштүр. Мәсәлән, профессор П. Эфандиев «Китаби Дәдә Горгуд»дакы «Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси боју»нүш шәрһ едәрәк жазыр ки, бу бојун оғузларла әлагәси олар вә олмајан бир сыра Ауропа вә Асија халглары арасында «200-дән артыг версија вә вариантывардыр»³. Бу вә ја дикәр сүжетин итибас едилмәснәндөн дә

¹ К. Маркс, Ф. Енкелс. Соч., т. 3, с. 449.

² Э. Рәчабов. Көстәрилән әсари, с. 487.

³ Бах: П. Эфандиев. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијаты. Бакы, 1981, сәх. 235.

жениш данышылыр. Мәсәлән, алман алими Т. Бенфеj көрә дүнjanын мұхтәлиф халгларында сүжетләр гәдим һүнд мәнбәләрнәндөн итибасла жараныбыны. Бенфеj нәзәриjәснин елми осассызылыгы соңдан сүбүт едилмишидир. Сүжет охшарлыглары үзәриндә баш сыңдыран «Фин мәктәби»нүн нұмајәндәләри дә јанлыш мүддәала-ра әл атмыш, дүнија халгларыны «мәдәни»ләр вә «кери галмышлар» гәләмине вериб, сүжетләрни (нағыл, әсатир вә с.) куя «мәдәни»ләрдән «кери галмышлара» кечдијини иддия етмишләр. Бу иддия да мүртәче мәниjјети илә бирликдә рәdd едилмишидир.

Геjд едәк ки, илк сөзләрлә, адларла мүгајисәдә нағыл, әфсанә, әсатир сүжетләри чох-чох сонракы чағларын мәңсулуудур. Халгларын улу гоһумлугундан да ыншан Грим гардашлары да бу чәһәти нәзәрә алмамыш, «халгларын гәдим гоһумлугуну» онча әсатирләри охшарлыгында көрмүшләр. Илкин Одсевәрлиji, «көрүнән» таңрылары јох, онларын артыг әфсанәләшди, көрүнмәзләрлә долу динин жаранмаға башладыгы чағлары көз өнүнә қәтирмишләр. Бунунла жанаши, Грим гардашлары халг жарадычылығының мәншәјини дә дини ајинләрдә ахтарыр, онун инкишафының инсанын ирадәсindән асылы олмадығыны иддия едириләр ки, бунун да елмлә һеч бир әлагәси ола билмәзди.

Арашдырмамыз көстәрир ке, айрыча сөзләр, адлар кими, бүтөв сүжет охшарлыглары да улу дилдә данышан улу Инсанын јашадығы ән әски чағлардан хәбәр верири. Сүжетләр кими, адлар—сөзләр дә мүасир халглардан чохунун дилинә онларын һәр биригинин узаг әчдадлары тәрәфиндән улу дилдән паралел шәкилдә кечмиш. заман кечдиқчә дил фәргләри јарапдығы кими, сөзләрин дејим, мәзмүн вә шәкил фәргләри дә мејдана қәлмишидир.

Бүтүн бунлар бир даңа көстәрир ки, дил фәргләрине баҳмајараг бүтүн халгларын јарадычылығында сөз вә фолклор охшарлыглары инкар едилемәздир. Вә бу охшарлыгларда мүәjјен дәрәчәдә итибас—сөзүн, нәғмәнин вә бүтөв сүжетин сонралар (мәһз сонралар!) бир халгдан башгаларына кечмәси дә аз рол ојнамамыштыр. Бу да гарышылыглы әлагәләрин зәрури нәтичәсі кими өзүнү көстәришdir. Бу күп дә гардаш совет халглары, һәмчинин дүнjanын бүтүн халглары да бир-бириндән гарышылыглы сурәтдә фајдаланыр, өјрәнир вә бир-бирини өјрәдиrlәр. Вә бу күп бүтүн халгларын үмуми сүлh ар-

зусу да эн күчлү магнит кими онлары бир-биринә јахынлашдырмаға хидмәт едир.

ОД МӘДӘНИЙЛӘТИ

Нәјатын әкеси олан дајаныглыг һәрәкәти өз һалынып. Белә ки, һәрәкәти өзү јох, онун бу вә ja дикәр һалы—әlamәti дәјишмәли, јениләшмәли, чөвәйләмәлидир. Іамыя бәлли гапун: маддә јох олмур, бир шәкилдән башына шәкелә кечир. Јәни дајаныглыг—әлүм ширитидир, һәрәкәти, нәјатын, одун әlamәтидир. Дарвинни мәниүр тәбии сечмә гапуну да белә дејир: әlamәтләр дәнам дәјишмәлидир. Ариа дәнәснини өлүмү кими. Доругулан ариалар өлән арпаны тәкрабры олмагла јанаши, һәм до иикишафы, јениләшмәси, чохалмасыдыр.

Бир даңа айдан олур чох әlamәtli од—һәрәкәт—нәјат әбәди мөвчүддүр, мөвчүд да олачаг. Вә бурада «дүнијанын сону»—«гијамәт күнү» навадан асылы галыр. Одун минләрлә әlamәtiдән бири радиумдур. Ону гапысыз, һавасыз јердә сахлајанда да, эн галын полад диварын архасында да һәрәкәтиндән—щуа бурахмасындан бир ан да дајанымыр. Демәк, оду—һәрәкәти өлдүрмәк, јох етмек мүмкүн дејил. Нәкимин дә хәстәләрә илк сәзү бу олур: һәрәкәт един. Чүник һәрәкәт оддур, од да һәјатдыр. Нәјат—одун дадында, ширинлиjiнде өзүнү азым көстөрир?! Хөрәк дә одла бинендиң сопра дада кәлир. Мејво дә ело. Одур ки, Ширин мәләјиг адышын «Ширин» сөзүндө вә адышында өз тәкрабрыны ташмасы—«Ширин симблемли» олмасы тәбвидир. Бүтүн бунлары ибтидан азәрбајчанлы сајсыз мушаһидәләрни илә дујмага, апламага чалышмышдыр. Вә бүтүн бу чәһәтләри о, өз улуу ишамларында, һәм дә билаваситә мадди дәлилә әсасланан ишамларында, әфсанә вә нағылларында, гаталарында, маниләрни, бајатыларында, түркүләрнә, шәргиләрнә вә дурналар сајафы гатара дүзүлүб бүтүн дүијаны долашан улуу сөзләриңдә әксе етдиришишdir.

Дарвин үзвү аләмдә—иёсилләрин сырасында—сыра иикишафында әlamәtlәrin айрылмасы—диверкенсијасы просеснин ашкара чыхармышдыр. Эбәди һәрәкәт, әбәди јениләшмә, о чүмләдән чәмијјәтдә дә јениләшмә одун вә сујун јени-јени хассәләрнин ашкара чыхармышдыр. Мүасир елм дә өјрәдир ки, фәрд, эшja әlamәтии дашијычысыдыр. Вә бир һалда ки, сөзләр—адлар мөвчудијјәтин

вә онун әlamәtlәrinin үнваныдыр, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин сөзләри—адлары да, онларын етимолокијасыны ачмадан үнваны дәғигләшdirмәк олмаз. Бунун учун дә кәрәк етимолокија «куман ки», «ола билени ки», «јөгни ки», «бољкә дә», «ағыла батаандыр», «ишишмаг олар» вә с. принцини илә, јозумларла, етималларла жашылмасын. Етимолокијаны бу көниә, пијада ѡлдан ишәјет, һәгиги елм јолупа, дүз ѡюла чыхармаг лазымдыр. Сөзләрин улу көкүнү өјрәнән, ашкар өдән елмә—етимолокија дејилир. Етимолокија да ријазијјат кимидир, о да дүнјанын үмуми гапунаујғуны әкс етдирир. Лакин етимоложи тәһлилини чәтиңликләри бир дә ондан ирэли кәлминидир ки, синифли чәмијјәт, ишасын ишас тәрәфиндән истиесмары, өлкөләрни, әразиләрни зорла зәйт едилмәснин башландығы узаг чаглардан бәри етимолокијаны илк иөвбәдә сијасәтә гуллуг көстөрмәјә, нағгы күчлүжә вермәјә мәчбур етмишләр. Империјалар, хүсүсән Ассурия, јунаи, Иран, әрәб империјалары дөврүндә вә ондан соңракы бөյүк вә кичик мүһәрибләр—фәтһләр заманында да белә олмушдур. «Филан әрази, чајын филан саһили, филан вә филан шәһәрләр елә өввәлдән мәним иди. Елә адларыны да мән өзүм вермишәм». «Филан торпаға мәним бабам сәнни бабаидан әвәл қәлмишди» вә с. Белә олан сурәтдә дә һәгиги етимолокија, сөзү—адын әксе етдириди улу мәэмүн кәнәрда галмыш, јозум, ујдурма гүввәжә миимин, истилачыны тәләби илә нағгы таңдалапанлара мејдан охумуш, «әра әл апарма!» зирелү кејиб бир китабдан јүз китаба дүшмүндүр. Бөллидир ки, әразиләр вә онларын јералты өз јерүстү сөркөтләри үстүндә, о әразиләрдә јашајапларын учуз иш гүввәси, үстөлек ағлынын, гәлбинин бәһрәләрни үстүндә дә әсрләр бојунча гаплы мүһәрибәләр кетмиш, бу күн дә кетмәкдәдир. Вә әкәр гылышчалары, танклары, ракетләрни «гынына» чекиб, тәкчә етимолокија илә несаблашмаг мүмкүн олсајды, јә'гни ки, дүијада әдаләтсиз чәкишмәләрә, мүһәрибәләрә дә «сәбәб» галмазды.

Сөзүн сирри торпағын сирриндән чохдур. Торпағын көксүндә дә маддиләшшән вә дилдә өз ифадәснин тапан јенә дә сөздүр. Вә белә сөзләр сырасында Азәрбајчан торпағы илә бағлы оланлар да чохдур ки, биз дә бу китабда онларын бир гиениндән сөһбәт ачдыг. Вә белә пәтичәјә кәлдик ки, эн гәдим мәдәнијјәтләр сырасында билаваситә Азәрбајчан торпағы илә бағлы ОД МӘДӘ-

НИЛДЭТИ ДЭ олмушдур. Вэ һәмин мәдәнијетин бешији башында дајанан эски оғузлар—азәрбајчанлылар ибтидаи материализмин эсасларындан бири кими өз **ИКИЛИ ОД НӘЗӘРИЙЈӘЛӘРИНИ** јаратмышлар. Бизим сөһбатимиз һәмин мәдәнијетин вэ ибтидаи пәзәријәниң елми бәдни шәкилдә ашкара чыхарылыб шәрх едилмәси јолуда атылан илк адым, илк тәшәббүсдүр.

Биринчи китабын соңу.

1983—1988-чи иллэр.

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД»ДА КЕТМИШ
ВӘ ОНУНЛА СӘСЛӘШІН
БӘ'ЗИ ЧОГРАФИ АДЛАР

- Аг гая*—Шәки, Шамхор, Қәлбәчәр вә Нахчыван әразисинде, сәh. 78.
Агры дағы (Ала дағ)—Түркіјәдә, сәh. 158.
Аесга (Аксса)—Чәнуби Құрғустанда, сәh. 123.
Акстафа—сәh. 123.
Бәрдә—сәh. 62.
Баш ачығ—индики Кутанси, сәh. 54.
Бојат—сәh. 57—60.
Гара дағ—Чәнуби Азәрбајчанда, сәh. 57.
Гара Дәрбәнд—Әрзүрүм јаҳынлығында (Түркіјәдә), сәh. 136.
Гара Дәрбәнд—Шимали Құрғустанда, сәh. 136.
Гарачуг дағы—Даглыг Гарабагда вә Шәкидә, сәh. 57.
Гас ели (Насыллы)—индики Җәлилабад, сәh. 138.
Газы (Газылар, Газиан—Бәрдә вә Учар раionларында, сәh. 112.
Гајы галасы (Галагајын)—Сабирабадда, сәh. 171.
Гајы (Гајтара)—индики Сумгајыт, сәh. 35.
Дәдәли—Фүзулидә вә Хачмазда, сәh. 117.
- Дири дағ*—Чәбрајылда, сәh. 67.
Дәмир гапы—Дәрбәнд, сәh. 167.
Горамыт дағы—Салжанды, сәh. 42.
Газлыг дағы (Гағгаз дағлары)—сәh. 85.
Дашуз (Дыш Огуз)—Шәкидә, сәh. 98.
Әрзүрүм—Түркіјәдә, сәh. 79.
Әлинчә галасы—сәh. 157.
Нахчыван—сәh. 157.
Көйә көлү—сәh. 59.
Көйә дағы—Газах раionу илә.
Құрғұстан арасында, сәh. 59.
Іүнан гала—Товузда, сәh. 156.
Хатын гала—Товузда, сәh. 156.
Хызыр дағы—сәh. 67.
Тәбриз—сәh. 169.
Чылдыр—Әрзүрүм јаҳынлығында, сәh. 40.
Үрмија көлү—сәh. 41.
Шәрүр дүзү—сәh. 70.
Шишигаргар—Шуша, сәh. 37.
Иңүз (Ич Огуз)—Шәкидә, сәh. 98.
Кәнчә—сәh. 167.
Күр вә Араз чајлары—сәh. 37.
Бакы—сәh. 36.
Хәзәр әнниси—сәh. 172.
Гара дәниз—сәh. 172.

МУНДОРНЧАТ

Сөзлөрин дә ачары вар	3
«Азэрбайҹан» сөзүнүн ишығында	5
Адәм вә Йөвва—Дүијашын од вә су башлаңычны	13
Абширан—Абнерон—Алам изнат—Аисуана	20
Күр—үммаи чаям!	30
Гарабаг—Бөјүк беңишт	36
Бакы — танры, бәj шәһәри!	43
Бајатлы Горгуд	46
Әбәди Горгуд—Әбәди точа	47
Фүзүли сораглы бојат	51
Дирнилек сују, Хызыр дагы, Корогау	53
Ширвни—Ширван	56
Мадај—Амадај—Мадај (Мидија)	70
Ана—вотәи, ата—јурд!	75
Мат—Маниас—Мания	77
Шам . Ебын т ишнәгым	82
Хач—Од ишнәнәй Бүтөв од!	88
Огуз Мәммәд	99
Од ишарәләри	106
9 хач—9 огуз!	110
«Фәләк» кимдир?	117
Исти сәслөр, сојуг сәслөр	123
Күп	124
Азыхантрои—Азэрбайҹан адамы	130
Дәрбәнд—Тапры гапысы	137
Бейләган	144
Хәзор—Огуз дәйниз, Гафғаз—Огуз дагы	146
Бир даһа улу дил һагтында	149
Муғам—Од нарајы	159
Одан яранаш од	169
Бир даһа ачар һагтында	171
Од мәдәнијети	178

Фарзалиев Аждар Алыш ослы

СТРАНА ДЕДЕ КОРГУДА

(на азербайджанском языке)

Баку — Азерпешр — 1989